

ИСТОРИЧЕСКИ

ГОДИНА
СЕДЕМДЕСЕТ И ДЕВЕТА

2023
№ 1

ПРЕГЛЕД

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

МЕЖДУНАРОДНА РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. Искра Шварц (Австрия), проф. Мария Тодорова (САЩ),
проф. Михаил Станчев (Украйна), проф. Татьяна Волокитина (Русия),
проф. Гюнтер Принцинг (Германия), проф. Дейл Ф. Айкелман (САЩ),
проф. Франк-Лотар Крол (Германия),
доц. д-р Габор Деметер (Унгария)

INTERNATIONAL EDITORIAL TEAM

Prof. Iskra Schwarcz (Austria), Prof. Maria Todorova (USA),
Prof. Michail Stanchev (Ukraine), Prof. Günter Prinzing (Germany),
Prof. Dale F. Eickelman (USA), Assoc. Prof. Gábor Demeter (Hungary),
Prof. Frank-Lothar Kroll (Germany)

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. Илияна Марчева – главен редактор
Научни секретари: доц. Георги Георгиев, доц. Владимир Златарски
Членове: проф. Симеон Евстатиев (СУ „Св. Климент Охридски“),
доц. Елена Костова, доц. Румяна Чукова,
доц. Светлана Иванова (СУ „Св. Климент Охридски“)

EDITORIAL TEAM

Prof. Iliyana Marcheva – Editor-in-Chief
Scientific secretaries: Assoc. Prof. Georgi Georgiev,
Assoc. Prof. Vladimir Zlatarski
Members: Prof. Simeon Evstatiev (SU „St. Kliment Ohridski“),
Assoc. Prof. Elena Kostova, Assoc. Prof. Romyana Chukova,
Assoc. Prof. Svetlana Ivanova (SU „St. Kliment Ohridski“)

*Издаването на настоящия брой на списанието е
с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“
при Министерството на образованието и науката*

ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД

ИЗДАНИЕ НА ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ГОДИНА LXXIX (2023)
КНИЖКА 1

**ИЗДАНИЕ НА ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ ПРИ
БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
2023 г.**

**ГОДИНА LXXIX
КНИЖКА 1**

Адрес на редакцията

Институт за исторически изследвания при БАН
София, 1113
бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17
Телефон: +3592-979-29-14
<http://www.ipr.ihist.bas.bg/index.html>
e-mail ipregled@ihist.bas.bg

Редакционна обработка:

Катя Пеева

Превод на резюметата:

Сашка Георгиева

Предпечатна подготовка:

Румяна Прахова/Бойко Киряков

Формат 70×100/16 Печатни коли 12

Тираж 200

Печат:

Дайрект сървисиз ООД

Online:

Исторически преглед Historical Review – CEEOL – Journal Detail
(<https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=242>)

eLIBRARY.RU – Журнал „Исторически преглед“
(https://elibrary.ru/title_about.asp?id=51187)

Istoricheski pregled – Scopus

СЪДЪРЖАНИЕ

ISSN 0323-9748 (Print),
ISSN 2815-3391 (Online)

СТУДИИ И СТАТИИ

<i>Елена Костова</i> – Портрети от Рагуза (Просопографски сведения за българи, пребивавали в Дубровник през XIII–XIV век).....	5
<i>Кръстьо Йорданов</i> – Дербенджийските села в Златишко-Пирдопската котловина и прилежащите ѝ региони (XV – първата половина на XVII век)	24
<i>Райна Виларова</i> – Залесяването в околностите на Копривщица от 1904 до 1944 година.....	66
<i>Ирина Якимова</i> – България в източноевропейската политика на ЕИО/ЕС през втората половина на 80-те и 90-те години на XX век.....	93
<i>Виктор Рогозенски</i> – Разпадането на Чехословакия (юни 1992 – януари 1993) през погледа на българската преса	122
<i>Георги Якимов</i> – Съвременното икономическо развитие в обучението по история и цивилизации в IX клас.....	142

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗИВИ

<i>Красимира Мутафова</i> – Важен принос в османистиката. Рец. на книгата: Олга Тодорова. Домашното робство и робовладение в османска Румелия. София: ИК „Гутенберг“, 2021, 444 с.	161
<i>Искра Баева</i> – Американски поглед върху следвоенната съветска политика в Източна Европа – от създаването на Източния блок до краха на системата. Рец. на книгата: Марк Крамер. СССР и Източна Европа (1941–1991). София: Сиела, 2022, 670 с.	177

CONTENTS

ISSN 0323-9748 (Print),
ISSN 2815-3391 (Online)

STUDIES AND ARTICLES

<i>Elena Kostova</i> – Portraits from Ragusa (Prosopographical Information about Bulgarians who Lived in Dubrovnik During the 13 th – 14 th centuries).....	5
<i>Krustyo Yordanov</i> – Derbendji Villages in the Zlatitsa-Pirdop Valley and its Adjacent Regions (15 th – First Half of the 17 th Century)	24
<i>Rayna Vilarova</i> – Afforestation in the Vicinity of Koprivshitsa from 1904 to 1944	66
<i>Irina Yakimova</i> – Bulgaria in the EEC/EU’s Policy toward Eastern Europe in the Late 1980s and during the 1990s	93
<i>Viktor Rogozenski</i> – The Disintegration of Czechoslovakia (June 1992 – January 1993) through the Viewpoint of the Bulgarian Press	122
<i>Georgy Yakimov</i> – Modern Economic Development Reflected in History and Civilizations Education in 9 th Grade	142

REVIEWS AND REPORTS

<i>Krasimira Mutafova</i> – An Important Contribution to Ottoman Studies. Book review: Todorova, O. Domestic Slavery and Servitude in Ottoman Rumelia. Sofia: Publishing House “Gutenberg”, 2021, 444 p,	161
<i>Iskra Baeva</i> – An American View of Post-war Soviet Policy in Eastern Europe – from the Creation of the Eastern Bloc to the Collapse of the System. Book review: Mark Kramer. USSR and Eastern Europe (1941–1991). Sofia: Ciela, 2022, 670 p.	177

СТУДИИ И СТАТИИ

ПОРТРЕТИ ОТ РАГУЗА (ПРОСОПОГРАФСКИ СВЕДЕНИЯ ЗА БЪЛГАРИ, ПРЕБИВАВАЛИ В ДУБРОВНИК ПРЕЗ XIII–XIV ВЕК)*

*Доц. д-р Елена Костова
Институт за исторически изследвания
при Българска академия на науките*

Резюме: Изследването е посветено на една важна и широка тема от нашето минало, свързана с просопографията на средновековната българска държава. В изложението е поставен акцент върху сведенията за обикновените българи, пребивавали в Дубровник в периода XIII–XIV в. Хронологическата рамка се обуславя изцяло от историческите особености, свързани с налагането и развитието на българо-дубровнишките отношения през Средновековието. Долната хронологическа граница е белязана от установяването на официални политически и икономически взаимоотношения между Второто българско царство и Далматинската комуна в епохата на българския цар Иван II Асен (1218–1241). Що се отнася до горната хронологическа граница – то тя се определя от залеза на Българското царство, попаднало под ударите на османските турци в края на XIV в.

Проучването е базирано главно на дубровнишки извори, даващи информация за една или друга личност. От съдържанието на известните ни до момента писмени свидетелства се разкрива информация за общо тринадесет българи, които по един или друг начин свързват съдбата си с тази на Рагуза. Този факт ни навежда на мисълта, че през фиксирания период в адриатическия град няма много представители на Търновското царство. Тази ограничена бройка обаче идва да покаже нещо друго. Налага се заключението, че акцентът в двустранните контакти в по-голямата си част е насочен към българските територии. Дубровничани сякаш имат по-голям интерес от развитието на търговските връзки с нашите земи и затова редица представители на Рагуза разгръщат дейността си в България и на Балканите. Вероятно това е и една от причините, поради които в Архива на Дубровник липсва изобилие от имена на обикновени българи – търговци или занаятчии, живели в Рагуза в рамките на разглеждания период.

Ключови думи: Дубровник (Рагуза), Второ българско царство, просопография, личности, исторически портрети, Държавен архив на Дубровник.

* Статията е резултат от работата по проекта „Просопография на средновековна България“, финансиран от ФНИ към МОН. Договор № КП-06-Н60/12 от 22.11.2021 г.

Настоящото изследване е посветено на една важна и широка тема от нашето минало, свързана с просопографията на средновековната българска държава. Научното дирене се насочва към една специфична група от образи, имащи свое място както в историята на България, но така също засягащи и развитието на Балканите като цяло. Личностите, около които се фокусира проучването, макар че не са свързани с гръмки събития и факти, все пак оставят своя диря и допринасят за разкриването на една пълнокръвна картина, изпъстряща миналото ни с множество детайли.

В изложението е поставен акцент върху просопографските сведения за българи, пребивавали в Дубровник в периода XIII–XIV в. Тази формулировка предполага да направим няколко уточнения. На първо място заслужава да отбележим, че хронологическата рамка на изследването се обуславя изцяло от историческите особености, свързани с налагането и развитието на българо-дубровнишките отношения през Средновековието. Долната хронологическа граница е белязана от установяването на официални политически и икономически взаимоотношения между Второто българско царство и Далматинската комуна. Излишно е да обясняваме в детайли, че връзките между споменатите партньори се регламентират официално през 1230 г. с добре известното оризмо¹, дадено на дубровничани от българския цар Иван II Асен (1218–1241) (BOZHILOV 1985, 77–92, № 7). Що се отнася до горната хронологическа граница – то тя се определя от залеза на Второто българско царство, попаднало под ударите на османските турци в края на XIV в. Безспорно българо-дубровнишките отношения имат своето последващо развитие. Нещо повече, връзките на Рагуза с българските земи стават доста по-интензивни през следващите столетия, но тези събития, факти и личности остават извън фокуса на настоящото проучване.

Заслужава да направим и още едно уточнение. Проучването е базирано главно на дубровнишки извори, даващи сведения за една или друга личност. Всеизвестно е, че Държавният архив на Дубровник пази богати писмени свидетелства, отнасящи се до различни аспекти от историята на Балканите. Просопографските сведения за българи, пребивавали в дал-

¹ Оризмото, наречено още и Дарствена грамота на цар Иван II Асен, е претърпяло през годините редица издания. По този проблем вж.: IVANOV 1908, 579; ILINSKIJ 1911, 13; DUJCHEV 1944, II, 43; PETROV, GJUZELEV 1978, 205; BOZHILOV, KOZHUNAROV 1987, 192; BOZHILOV 2010, 61–64; ANGELOV 2011, 312; MOSHIN, ĆIRKOVIĆ, SINDIK 2011, 123–124, № 25; ŽIVOJNOVIĆ 2013, 229–239; NIKOLOV, GJUZELEV, KOSTOVA, DANOVA, HINKOVSKI 2017, 30–31, № 1 и др.

матинския град през разглежданата епоха, макар и да не са много, се превръщат в ценен извор, хвърлящ светлина върху редица спорни въпроси от миналото. Не на последно място трябва да маркираме още една особеност, свързана със съдържанието на настоящото проучване. В публикацията ще обърнем внимание на обикновените българи, пребивавали в Рагуза през фиксирания епоха. Освен тях обаче в далматинския град намират убежище редица представители на управляващите владетелски кръгове, свързани с развитието на средновековна България, но разкриването на тези личности и техните съдби не е във фокуса на настоящото изследване.

Първата личност, върху която ще се фокусираме в изложението, е **Симеон Българина**. Данни за тази историческа фигура откриваме в един документ от средата на XIII в., пазен в Държавния архив на Дубровник. Става дума за клетвена грамота², дадена на дубровничани от името на хумския жупан Радослав³. Този документ се явява в отговор на клетвата, която Рагуза подписва в полза на Хумското княжество (Захълмие), като и двата акта носят дата 22 май 1254 г. (KARANO-TVRTKOVIĆ 1840, 27–29, № 20; ŠAFAŘIK 1851, 21–23, № 18; MIKLOŠIČ 1858, 44–45, № 45; WENZEL 1861, II, 377–380, № 245; KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI 1896, 195, № 659; SMĪČIKLAS 1906, IV, 559–560, № 488; STOJANOVIĆ 1929, I(1), 25–28, № 27; MOŠIN, ĆIRKOVIĆ, SINDIK 2011, 207–209, № 57; NIKOLOV, GJUZELEV, KOSTOVA, DANOVA, HINKOVSKI 2017, 46–49, № 4). Писменото свидетелство урежда отношенията между далматинския град и Хум, като в него се споменава името на българския владетел Михаил II Асен (1241–1256) (BOZHILOV 1985, 106–110, № 19). След детайлното посочване на клаузите, на които тук няма да отделяме специално внимание⁴, в извора следват имената на жупан Радослав и властелите, които дават клетвата пред Дубровник. Сред изброените първенци срещаме името на

² Клетвената грамота е съществувала в два преписа (А и Б), различаващи се по правопис и лексика; днес в Дубровнишкия архив се намира вариант Б; грамотата е била скрепена с печат, който днес липсва, но са останали следи от копринената връзка.

³ Разглежданата клетвена грамота, издадена на 22 май 1254 г., поставя интересен въпрос, свързан със статута, който има жупан Радослав при подписването на документа. В историографията се засяга въпросът, че при издаването на въпросния документ Радослав не стои начело на Хумското княжество. В конкретния момент властелът не носи титлата княз, а представя себе си като „синь княза Аньдре хълъмскога“. По този проблем вж.: PORČIĆ 2017, 35–36.

⁴ Повече за уреждането на отношенията между Дубровник и Хумското княжество през 50-те години на XIII в. вж.: KOSTOVA 2017, 52–68; KOSTOVA 2018, 319–339; KOSTOVA 2019a, 44–59 и пр.

споменатия по-горе Симеон Българина. Това отбелязване поставя поредица от интересни въпроси. Дали Симеон е бил в Хумското княжество, или е пребивавал в Дубровник? Добре известно е, че в разглежданият хумски документ се споменава и договорът, сключен между Рагуза и българския владетел Михаил II Асен, който е подписан година по-рано (на 15 юни 1253 г.). Дали този факт не обуславя в някаква степен появата на българския велможа сред първенците, заклели се пред Дубровнишката община? С какъв статут се е ползвала въпросната историческа личност, след като поставя името си под документ с подобен характер? Това са въпроси, на които нямаме ясен и еднозначен отговор.

Не е изключено Симеон Българина първоначално да е попаднал в Дубровник във връзка с водената от българския владетел Михаил II Асен политика и подписания година по-рано българо-дубровнишки договор. Възможно е Симеон да се е озовал в Рагуза и двадесетина години по-рано, когато отношенията между България и комуната се регламентират чрез оризмото, издадено от Иван II Асен. Не трябва да се забравя обаче, че името на Симеон Българина се споменава в клетвената грамота, дадена от страна на жупан Радослав на дубровничани. Факт, който не позволява категорично да предположим каква е била ролята на тази историческа фигура и къде точно е пребивавал той. Изказаното тук са само твърдения, които на този етап не могат да намерят потвърждение от други писмени сведения.

Проследявайки галерията от образи, трябва да обърнем внимание на още една личност, за която откриваме няколко сведения в Държавния архив на Дубровник. Става дума за ковач, българин по произход, на име **Георги**, който през 80-те години на XIII в. пребивава в далматинския град. От писмените свидетелства става ясно, че на 19 ноември 1282 г., индикт 10-и, въпросният Георги, заедно със съпругата му Драга⁵, уговарят условията по получаването на заем от венецианец на име Балдуин Карло (NIKOLOV, GJUZELEV, KOSTOVA, DANOVA, HINKOVSKI 2017, 50–52, № 5). Сумата възлиза на „solidos denariorum grossorum decem“, равняваща се на около 33 перпера, които трябва да бъдат върнати на кредитора на Георги до идващия Великден (т.е. до пролетта на 1283 г.). В документа е посочен и начинът, по който се осъществява изплащането на дълга. Става

⁵ От текста на писменото сведение не става ясен произходът на Драга, която по всяка вероятност е от Дубровник. В изворите на два пъти се споменава името на нейния брат, наречен Панаиций от Негости или Панаиций де Алипоза.

ясно, че отговорността за връщането на сумата е поета от Георги. В текста на документа е направено отбелязване и на свидетеля по този казус – съдия Виталий Бинцола.

С това не се изчерпват сведенията от Дубровнишкия архив, свързани с ковача и благоверната му Драга. Само няколко дни след първото споменаване, на 23 ноември 1282 г., индикт 10-и, двамата съпрузи обявяват имот за продан (NIKOLOV, GJUZELEV, KOSTOVA, DANOVA, HINKOVSKI 2017, 50–52, № 5). В документа се отбелязва, че тяхната дървена барака (*lignaminem*), чието местоположение е локализирано подробно в извора, се продава и дава на Братко Райкович срещу сумата от петнадесет солида, платени в сребърни денари (около 50 перпера). Сделката отново се извършва пред свидетел – съдия Грулешя де Ягмана, изрично отбелязан в документацията.

Сведения за въпросната фамилия откриваме и през следващата година, когато съпрузите отново попадат в регистрите на Дубровнишката канцелария. От документ с дата 27 септември 1283 г., индикт 11-и, става ясно, че Георги е получил доста богата зестра от семейството на Драга. Споменава се сумата от шестдесет солида, отбелязани в сребърни денари, чийто брой не е уточнен в документацията (LISHEV 1981, 85, № 416; LUČIĆ 1979, 53–54; NIKOLOV, GJUZELEV, KOSTOVA, DANOVA, HINKOVSKI 2017, 50–52, № 5). Предаването на зестрата е извършено според обичая, разпространен в Дубровник и отнасящ се до подобни казуси – връщането на сумата е направено пред свидетел, изрично отбелязан в книгата на Дубровнишката канцелария. Това е правен съдия на име Лукарий Фусци.

От същата дата (27 септември 1283 г.) имаме още едно писмено споменаване, свързано с личността на Георги Българина. Златар от Дубровник на име Перуджина заявява пред властите, че предава на споменатия ковач Георги своята половина от дървена къща, чието местонахождение е описано в извора. Прехвърлянето на имота става срещу сумата от двадесет солида в сребърни денари (около 65 перпера), като продавачът се задължава да предаде имуществото, съхранявайки и опазвайки неговата цялост (NIKOLOV, GJUZELEV, KOSTOVA, DANOVA, HINKOVSKI 2017, 53, № 5). Сделката и този път се извършва пред свидетел – споменатия вече съдия Лукарий Фусци.

Позовавайки се на съществуващите писмени свидетелства, не можем да дадем повече конкретни данни, свързани с живота на въпросния ковач от български произход, който през 80-те години на XIII в. пребивава в Дубровник. Безспорно е едно – занаятчията, заедно със семейството

си, притежава недвижими владения, както и една значителна сума пари в брой. Част от тези средства са придобити от Георги чрез зестрата на съпругата му Драга. Друг дял от парите са от заем и продажба на семеен недвижим имот. Не е изключено ковачът да е предприел споменатите в изворите „финансови операции“ с цел закупуването на по-голямо жилище. По-горе бе отбелязано, че заедно със съпругата си ковачът продава дървена барака, а няколко месеца след това той вече купува част от къща. Макар и оскъдни, податките в архива на Дубровник очертават имущественото състояние на едно семейство, живяло в Далмация през 80-те години на XIII столетие.

С тези исторически образи се изчерпват известните ни до момента сведения за обикновени българи, пребивавали в Дубровник през XIII в. Поради естеството на настоящото изследване тук изключваме имената на редица други личности. Пример за това е образът на Белослава – съпругата на сръбския владетел Стефан Владислав (1234–1243) и дъщеря на цар Иван II Асен, чиято съдба също трайно се свързва с Рагуза, а Дубровнишкият архив пази спомен и за нея (KOSTOVA 2020, 465–480). Базирайки се на цялостния ход и развитието на българо-дубровнишките връзки през разглежданото столетие, можем да изкажем мнението, че вероятно през XIII в. в адриатическия град са живели и работили и други представители на Търновското царство, но на този етап не разполагаме с повече писмени свидетелства, които красноречиво да потвърдят престоя на подобни фигури в Рагуза.

През XIV в. галерията от образи на българи, установили се в адриатическия град, сякаш става малко по-богата. Това се дължи на факта, че през 30-те години на века в Рагуза намира убежище българската царица Анна-Неда, а заедно с нея в Далмация отиват и редица други хора, придружаващи владетелката (KOSTOVA 2019a, 115–139). Височайшата дама разполага със своя свита, а Архивът на Дубровник пази сведения за личностите, съпровождали царицата. Но преди да обърнем внимание на въпросния кръг от образи, чиято съдба е свързана тясно с тази на Анна-Неда, трябва да се фокусираме върху две други интересни личности, познати ни благодарение на запазеното в дубровнишката канцелария. Става дума за **Кране** (KREKIĆ 1956, 85–86, бел. № 7; LISHEV 1981, PETROV 2008, 118), отбелязан в изворите още и като **Кравен** (NIKOLOV, GJUZELEV, KOSTOVA, DANOVA, HINKOVSKI 2017, 60–61) и за брат му **Марин**. От изворите става ясно, че на 12 юли 1315 г. в далматинския град е регистриран инцидент, който е разкрит и вписан в Дубровнишката канцелария по-

вече от три години по-късно – едва на 6 октомври 1318 г. Според писмените сведения дубровничанинът Маргарит де Поца обвинява няколко свои съграждани в грабежа на собствената му стока (DAD, *Diversa notariae*, t. 10, f. 55). Основният заподозрян е Габриел де Гледа, който извършва въпросното злодеяние, възползвайки се от ладията, собственост на Марко де Лукари. От извора става ясно, че в този инцидент участва още едно лице – българинът Кравен. В текста е споменато и името на Марин Българина, брат на Кравен/Кране, но от документацията не става ясно той да е участвал в грабежа. Заслужава да отбележим, че в текста на извора е посочено съдържанието на откраднатата стока – различни вълнени и копринени платове, чиято стойност възлиза на сериозната сума от 260 перпера. В литературата е изказано предположение, че това е голяма по размер кражба, чиято парична равностойност се равнява на средствата, необходими за купуването на 25 коня (PETROV 2008, 118).

Вероятно сериозността на инцидента е една от причините той да продължи да се дискутира сред дубровничани. Две години по-късно – през август 1320 г., се натъкваме на ново писмено сведение, свързано със същия проблем (NIKOLOV, GJUZELEV, KOSTOVA, DANOVA, HINKOVSKI 2017, 60–61, № 8). Споменатият по-горе Габриел де Гледа отново е призван на съд и е изправен пред княза и пред трима съдии, отбелязани поименно в текста на документа (Степан де Бинцола, Николица де Мартимисо и Юнио де Лукари). Той повторно потвърждава станалото и отново споменава участието на Кравен Българина в кражбата. В документацията се отбелязва също така, че загубите, претърпени от Маргарит де Поца, са изчислени, като една част от тях дори са възстановени на потърпевшия. Без да се посочват други подробности, в извора се отбелязва, че въпросното оплакване е от името на Маргарит, но то реално е направено от сина му – Петър.

С това се изчерпват известните ни до момента сведения за Кране/Кравен Българина, пребивавал в Дубровник в началото на XIV в. Що се отнася до брат му Марин – посочванията за този българин, отседнал вероятно в Рагуза, са изключително оскъдни и на този етап не разполагаме с друга информация, засягаща неговата личност.

Високата стойност на откраднатите стоки поставя пред нас един любопитен въпрос – този за наказанието. Вероятно на причинителите на гореописаното злодеяние е наложена някаква санкция. За съжаление, не разполагаме с конкретни изворови сведения, от които да стане ясно как е разрешен по-нататък този казус. Можем само да предположим, че вероят-

но на злосторниците е наложена строга присъда. За сравнение ще отбележим клаузата от Статута на Дубровник, в която се посочват санкциите, наложени при подобен род престъпления. В документа се отбелязват различни членовредителни наказания, съответстващи на размера на откраднатото. Най-високата сума, която се посочва в Статута на Дубровник, е за кражба над двадесет перпера, а наказанието за стореното е „perdat ambos oculos“, т.е. става дума за пълно ослепяване на злосторника (Statut Grada Dubrovnika 2002, 328–329). В разглеждания от нас казус откраднатата стока е оценена на 260 перпера, а това предполага налагането на наистина сурова санкция.

Както вече отбелязахме, през 30-те години на XIV в. в Дубровник намира убежище българската царица Анна-Неда⁶. След свалянето ѝ от търновския трон аристократката пребивава известно време в Сърбия, след което се насочва към далматинския град. Можем да предположим, че преместването ѝ в Републиката на Свети Власий става най-рано след Великден 1332 г. (19 април), когато е сватбата на сръбския крал Стефан Душан и българската принцеса Елена, сестра на Иван Александър (KOSTOVA 2019a, 115–139). Съдържанието на настоящата публикация не предполага да отделим специално внимание на въпросната владетелска личност, още повече че вече сме имали възможността да изразим своето становище по темата. В този материал вниманието ни е насочено към една друга група от личности – към тези, които придружават Анна-Неда по време на нейния престой в Дубровник.

На първо място, трябва да обърнем внимание на писмените сведения от 1340 г. Става дума за нотариални актове, които дават информация за

⁶ В историческите свидетелства от епохата съпругата на българския владетел Михаил III Шишман Асен (1323–1330) се среща с различни имена. В по-голямата част от изворите, които имат отношение към личността на владетелката, височайшата дама е наречена Ана или Анна (Вж.: DANIČIĆ 1866, 191–195; NIKOLOV, GJUZELEV, KOSTOVA, DANOVA, HINKOVSKI 2017, 80–83, № 12; 84–87, № 13; 88, № 14; 129, № 27; Приложение № 1, 240–243, № IVa; 244–245, № IVb и пр.). Съществуват и писмени свидетелства, където същата историческа личност е отбелязана с името Неда (Вж.: NOVAKOVIĆ 1871, 31; ORBINI 1601, 257, 465). С това название аристократката се споменава в Дечанския поменик от 1487 г., където е записано и монашеското ѝ име – монахиня Елена (RISTIĆ 1864, 20). След смъртта си Анна-Неда, известна като преподобна Елена Дечанска, е погребана в Дечанския манастир, където се пазят мощите ѝ. Мавро Орбини в своето съчинение споменава името на българската царица, назовавайки я Неда (Неделя), или използва латинското – Доминика (Вж.: ORBINI 1601, 465.). В настоящото изложение ще цитираме името на височайшата дама по начина, по който то е добило най-голяма популярност в историческата литература, а именно – Анна-Неда.

движението на собствеността на различни българи, съставляващи част от свитата на Анна-Неда по време на престоя ѝ в Дубровник. В нотариалните регистри на дата 3 юни 1340 г. индикт 8-и, е споменато името на **Добромир**, наречен *homo domine imperatricis Bulgarie*, т.е. „човек на госпожа царицата на България“, който продава свой кон, заедно с желязна юзда, за сумата от девет перпера (NIKOLOV, GJUZELEV, KOSTOVA, DANOVA, HINKOVSKI 2017, 84–85, № 13). Покупката е направена от которчанин на име Грубе де Везит.

Десетина дни по-късно се натъкваме на ново сведение от подобен характер. На 15 юни 1340 г. друг представител от свитата на Анна-Неда изповядва сделка. В изворите се споменава името на **Радослав**, също характеризирани като „човек на госпожа царицата на България“, който продава един свой кон, заедно с юздата. В документацията изрично е отбелязано, че конят е подкован, а сумата, която Радослав получава от Кранислав Петраро, е дванадесет перпера (NIKOLOV, GJUZELEV, KOSTOVA, DANOVA, HINKOVSKI 2017, 84–85, № 13).

С това не се изчерпват сведенията за българите от свитата на Анна-Неда. На 19 юни същата година **Миладин**, отбелязан като „човек на госпожа царицата на България“, също изповядва подобна сделка. Той продава един кон на Петър де Волчиня, заедно с магарешка юзда (NIKOLOV, GJUZELEV, KOSTOVA, DANOVA, HINKOVSKI 2017, 84–85, № 13). В регистри е отбелязано, че българинът получава сумата от четиринадесет перпера.

От съдържанието на представените писмени свидетелства можем да направим заключението, че през лятото на 1340 г. българската владетелка се подготвя за заминаването си в Апулия (Неаполитанското кралство), а това от своя страна налага част от вещите на височайшата дама и на заобикалящите я (слуги и велможи) да бъдат продадени в Дубровник. Потвърждение на това становище откриваме и в самите писмени свидетелства от Архива на Рагуза. Разполагаме със сведения от 26 юли и 7 август 1340 г., които недвусмислено съобщават за предстоящото заминаване на височайшата дама. В изворите се подчертава, че нито срещу царицата, нито срещу който и да е друг от хората ѝ има каквото и да е обвинение или дирене за извършени от тях вреди (NIKOLOV, GJUZELEV, KOSTOVA, DANOVA, HINKOVSKI 2017, 86–87, № 13).

В същата поредица от сведения се натъкваме на още една любопитна информация, отнасяща се до българин, пребивавал в Дубровник през първата половина на XIV в. В извора е посочено името на **Никола Де-**

сев от България, на когото трябва да бъде върнат сребърен колан (*unam centuram de argento*) (NIKOLOV, GJUZELEV, KOSTOVA, DANOVA, HINKOVSKI 2017, 86–87, № 13). В писменото свидетелство се отбелязва – в случай че длъжникът – Мате, син на покойния Марин де Менче, не върне в срок въпросния колан, то той трябва да заплати на Десев сумата от четиридесет и два перпера. Ако препаската бъде върната на собственика ѝ в срок, то Мате, освен колана, трябва да изплати още шест перпера. Високата стойност, на която е оценен коланът, ни навежда на мисълта, че неговият собственик Никола Десев вероятно е високопоставен велможа, а не просто слуга от свитата на владетелката. Споменатият в извора *unam centuram* е вид колан, изработван най-често от метални апликации от сребро или злато и обикновено се е поставял върху тъкан или кожа (RADOJKOVIĆ 1969, 149). Тук е мястото да отбележим, че подобен тип препаски, изработени от благороден метал, през XIII–XIV в. са получавани като дар от страна на владетеля към неговите приближени. С този акт се изразява благородническо потекло на велможите и е белег за ранга им в средновековното общество. Често този тип колани са преминавали в наследство от баща на син. Това предаване на пояса е своеобразен символичен израз на прехвърляне на властта, а по-късните извори се превръщат в красноречиво доказателство на казаното (NOVAKOVIĆ 1870, 31, чл. 100). В този смисъл според някои изследователи посоченият тип колани са имали значение на инсигнии (ALBRECHT 2010, 79–96). За съжаление, съдържанието на известните ни до момента извори не дават повече информация за Никола Десев, за неговата роля в свитата на Анна-Неда и за по-нататъшната му съдба.

Базирайки се на посочените по-горе изворови податки, регистриращи дейността на няколко българи в Рагуза, свързани със свитата на Анна-Неда, можем да обобщим, че предстоящото отпътуване на аристократката към Апулия налага разрешаването на всички спорни въпроси, създали се през годините между рагузци и българи, придружаващи своята бивша владетелка. Разглежданите казуси като цяло са сходни, а Дубровнишката канцелария пази жив спомена за тях.

Двадесетина години по-късно попадаме на ново изворово сведение, което дава информация за друг българин, пребивавал в Рагуза. Става дума за призовка за изплащане на дълг, датираща от 3 декември 1362 г. С въпросния документ **Бугарино (Българина) от Дубровник** е призован да върне сумите, които дължи на своя заемодател (NIKOLOV, GJUZELEV, KOSTOVA, DANOVA, HINKOVSKI 2017, 122–123, № 24). В самото нача-

ло е важно да направим едно уточнение. По всяка вероятност тук става дума за прозвище, дадено на споменатата по-горе личност от български произход и пребиваваща в далматинския град. Съдържанието на писмените свидетелства не разкрива истинското име на въпросната историческа фигура.

Според извора в срок до един месец след връчването на въпросната призовка Бугарино трябва да се яви – лично, или чрез свой легитимен представител, пред съда в Рагуза. Лицето е призовано от Вита от Гоч, който има парични претенции към Бугарино и представя нотариален акт, съставен на 4 октомври 1358 г., според който българинът дължи сумата от 530 перпера. Ищецът иска въпросната сума да бъде иззета принудително от длъжника и да му бъде върната. В дубровнишката канцелария е запазено и едно сведение от 31 декември 1362 г., свързано с въпросния казус. От отбелязаното става ясно, че двамата пратеници – Кранче и Радиса, ангажирани с уведомяването на Бугарино, заклевайки се пред ректора на Дубровник – сер Никола де Сорго и пред заклетите съдии, съобщават, че са връчили призовката на Бугарино от Дубровник на 15 декември 1362 г. Не разполагаме с други сведения, хвърлящи светлина върху развитието на казуса и върху личността на споменатия вече българин. Не можем да предполагаме как се е развил по-нататък спорът относно дължимата сума, която Бугарино от Дубровник трябва да изплати на своя кредитор.

Проследявайки в хронологическа последователност изворите, даващи сведения за българи, пребивавали в Дубровник през периода XIII–XIV в., трябва да разгледаме едно писмено сведение от 17 май 1366 г. (NIKOLOV, GJUZELEV, KOSTOVA, DANOVA, HINKOVSKI 2017, 129, № 27). Изворът носи информация за слугиня на „госпожа царицата на България“ на име **Мария**. Безспорно тук става дума за историческа личност, представляваща част от свитата на споменатата вече владетелка Анна-Неда. В дубровнишката канцелария е отбелязана забраната въпросната Мария да бъде приютявана от рагузци в техните домове, както и да не бъде отвеждана от тях на друго място – нито по море, нито по суша. Нарушителят на заповедта, която е разпространена от глашатая на Общината, е заплашен от глоба, чийто размер не е посочен в извора. Писменото сведение е лаконично и не хвърля светлина върху причината, поради която е наложено това ограничение на българката. Не е изключено дългове от различен характер да са в основата на тази своеобразна изолация, наложена на Мария.

Дубровнишкият архив съхранява и сведение от 8 май 1375 г., според което **Радивое Боич Българина** се установява на работа при Богое Гмо-

ич до края на живота си (NIKOLOV, GJUZELEV, KOSTOVA, DANOVA, HINKOVSKI 2017, 154, № 33). От документа става ясно, че българинът обещава да се подчинява на Б. Гмоич и да пази вещите и имуществото му. В замяна на тази служба Радивое получава храна, дрехи и добро отношение от страна на дубровничанина. В текста на документа не се посочват повече подробности, свързани с въпросната историческа фигура от български произход, пребивавала в адриатическия град. Съдържанието на изворите ни позволява да направим предположението, че Радивое Боич Българина вероятно е занаятчия, който приема да работи без пари, срещу всекидневна хранителна дажба и дрехи.

Сред поредицата от имена на българи, пребивавали в Рагуза през фиксираните в изложението две столетия, особено значение заема името на **Никола Българина** – личност с разностранни интереси и широк кръг от занимания, които му отреждат специално място в социалния, политическия и дипломатическия живот на Рагуза от последното десетилетие на XIV в. Тъй като вече сме имали възможност да разгледаме подробно биографията на тази историческа фигура, тук няма да се спираме в детайли на него (KOSTOVA 2019a, 140–146; KOSTOVA 2019b, 413–422). Ще маркираме в общи щрихи най-важното за Никола Българина.

От съдържанието на запазените писмени извори става ясно, че в периода 1390–1396 г. той пребивава в Рагуза и в рамките на няколко години е натоварен с различни ангажименти. Заниманията и задълженията му в Републиката подсказват, че той е високообразована личност. Доказателство за това е фактът, че първоначално работи като учител по славянска книжовност (*magister litterarum sclavicarum*), а през 1396 г. участва и в дубровнишко посолство, отправено до османския двор.

В рамките само на шест години този емигрант, напуснал родината си по неизяснени причини, успява да се утвърди в обществения и политическия живот на Рагуза. Никола успява да намери свое място и в социалния живот на адриатическия град, практикувайки нестандартни лечебни практики. Освен споменатите по-горе публични ангажименти, с които Никола е натоварен, писмените свидетелства разкриват и детайли от личния му живот, очертаващи произхода, семейното положение, роднинските връзки и имотното му състояние. От съдържанието на изворите проличава, че става дума за личност, която оставя любопитна следа в историята на Балканите през разглежданата епоха.

При всички изброени по-горе личности на българи, пребивавали в Рагуза през XIII–XIV в., от първостепенно значение бе фактът, че извори-

те, даващи сведения за въпросните исторически фигури, са пазени в Държавния архив на Дубровник. Търсейки изчерпателност по избраната тема, заслужава да обърнем внимание на още едно писмено свидетелство, съхранявано в Неаполитанския архив. Става дума за писмо на неаполитанската владетелка Джована I Неаполска (1343–1382) до съдия-магистър Анри дьо Корне в Апулия, носещо дата 6 юли 1346 г., 14-и индикт (NIKOLOV, GJUZELEV, KOSTOVA, DANOVA, HINKOVSKI 2017, 246–247). Писмото засяга официалното даряване на двеста товара жито от страна на Неаполитанското кралство на българската владетелка Анна-Неда, която е в родствени отношения с Джована I Неаполска (KOSTOVA 2019a, 115–139). В документа се отбелязва името на **Николай от България**, изпълняващ функциите на пратеник на споменатата вече в проучването българска владетелка пред управляващия двор в Апулия. Чрез писмото си кралица Джована I разпорежда на своя съдия-магистър Анри дьо Корне да съдейства за товаренето и извозването на споменатото жито, като му е наредено да отстрани всички препятствия, пречещи на изпълнението за въпросното дарение. По отношение на представителя на Анна-Неда – Николай, за него не разполагаме с повече сведения, които да хвърлят по-ясна светлина върху личността му. Не става ясно откъде точно пристига пратеничеството, както и какви са функцията и рангът на пратеника на българската владетелка. Известен ни е единствено фактът, че той трябва да представи пред съдия-магистъра на Неаполитанското кралство писмо, с което да потвърди направеното дарение, след което трябва да се задвижи процедурата по товаренето и извозването на зърното. Включваме въпросната историческа фигура в тази статия, за да представим в пълнота лицата, свързани със свитата на Анна-Неда, за които разполагаме с данни. Още повече че ясната ангажираност на Николай от България с личността на владетелката предполага той да я е придружавал и заедно с нея да е пребивавал и в Дубровник.

В обобщение можем да изтъкнем, че от съдържанието на известните ни до момента писмени свидетелства се разкрива информация за единадесет българи, пребивавали със сигурност в Рагуза през фиксирания в изложението период, както и за още двама души – Симеон Българина и Николай от България, които по един или друг начин свързват съдбата си с Рагуза, но за тях нямаме по-конкретни данни. От тази бройка само две от представените личности резидират в адриатическия град през втората половина на XIII столетие. Всички останали са живели в Рагуза през XIV в. Разгръщайки наблюденията си върху съдбата на отделните българи, пребивавали в Дубровник през фиксирания период, трябва да отбележим още

една важна особеност. От споменатите в текста личности, свързали живота си с Дубровник, шестима са от свитата на българската владетелка Анна-Неда. В това число влиза и сведението за Николай от България, пазено в Неаполитанския архив, което трябва да причислим към писмените свидетелства, носещи информация за личности от обкръжението на българската владетелка. Пребиваването на височайшата дама в Рагуза обуславя появата на един широк кръг от хора, оставили следа в живота на града.

Наличието на сведения за едва тринадесет човека – българи, свързали съдбата си с Рагуза в периода XIII–XIV в., ни навежда на мисълта, че през фиксирания период в адриатическия град няма много представители на Търновското царство. Разбира се, вероятно не всички личности с български произход са намерили място в писмените свидетелства от епохата, а не е изключено в архива на Дубровник да се крият и още неизвестни до този момент сведения за обикновени хора от български произход, живели в адриатическия град. Тази ограничена бройка обаче идва да покаже нещо друго. Налага се заключението, че акцентът в двустранните контакти в по-голямата си част е насочен към българските територии. Дубровничани сякаш имат по-голям интерес от развитието на търговските връзки с нашите земи и затова редица представители на Рагуза разгръщат дейността си в България и на Балканите. Вероятно това е и една от причините, поради които в Архива на Дубровник липсва изобилие от имена на обикновени българи – търговци, или занаятчии, живели в Рагуза в рамките на разглеждания период.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

ALBRECHT, S., 2010. Warum tragen wir einen Gürtel? Der Gürtel der Byzantiner – Symbolik und Funktion. – F. DAIM, J. DRAUSCHKE, *Byzanz – Das Römerreich im Mittelalter* Teil. 1. *Welt der Ideen, Welt der Dinge*, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz.

ANGELOV, P., 2011. *Srednovkovnata bulgarska diplomacija*. Sofia: Paradigma [In Bulgarian]. (АНГЕЛОВ, П., 2011. *Средновековната българска дипломация*. София: Парадигма).

BOZHILOV, I., 1985. *Familijata na Asenevci (1186–1460). Genealogija i prosopografija*, Sofia: BAN, (preizd.: 1994) [In Bulgarian]. (БОЖИЛОВ, И., 1985. *Фамилията на Асеневици (1186–1460). Генеалогия и просопография*. София: БАН, (преизд.: 1994).

BOZHILOV, I., 2010. *Bulgaria i Dubrovnik. Dogovorot ot 1253 g.*, Sofia: Gutenberg [In Bulgarian]. (БОЖИЛОВ, И., 2010. *България и Дубровник. Договорът от 1253 г.* София: Гутенберг.

BOZHILOV, I., KOZHUNAROV, S., 1987. *Bulgarskata literatura i knizhnina prez XIII vek. Agiografija, himnografija, istoriko-letopisni sachinenija, beletristika, apokrifi iz sbornicite na XIII vek, pisma, gramoti, pripiski, nadpisi.* Sofia: Balgarski pisatel [In Bulgarian]. (БОЖИЛОВ, И., КОЖУХАРОВ, С., 1987. *Българската литература и книжнина през XIII век. Агиография, химнография, историко-летописни съчинения, белетристика, апокрифи из сборниците на XIII век, писма, грамоти, приписки, надписи.* София: Български писател).

DANIČIĆ, Đ. 1866. *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih, napisao arhiepiskop Danilo i drugi.* Zagreb: Štamparija Svetozara Galica i kom [In Serbian]. (ДАНИЧИЋ, Ђ. 1866. *Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други.* Загреб: Штампарија Светозара Галица и ком.).

DUJCHEV, I., 1944. *Iz starata bulgarska knizhnina, Knizhovni i istoricheski pametnici ot Vtoroto Bulgarsko tsarstvo.* II. Sofia: Nemusa [In Bulgarian]. (ДУЙЧЕВ, И., 1944. *Из старата българска книжнина, Книжовни и исторически паметници от Второто Българско царство.* II, София: Хемусъ).

IL'INSKIJ, G. A. 1911. *Gramoty bolgarskih carej.* Moskva: Sinodal'naja tipografija [In Russian]. (ИЛЬИНСКИЙ, Г. А. 1911. *Грамоты болгарских царей.* Москва: Синодальная типография).

IVANOV, J., 1908. *Bulgarski starini iz Makedonija.* Sofia: Bulgarsko knizhovno druzhestvo [In Bulgarian]. (ИВАНОВ, Й., 1908. *Български старини из Македония.* София: Българско книжовно дружество).

KARANO-TVRTKOVIĆ, P., 1840. *Srbskii spomenicy ili stare risovulnъ, diplome, povelnъ, i snošeniâ bosanski, serbski, hercegovački, dalmatinski i dubrovački kralnъva, careva, banova, despota, knezova, vojvoda i vlastelina. Izdani na svъtъ" izdiveniem" gospodara Efrema Teod. Obrenovića, predsъdatelâ Sovnsta Knâž. Srbskog'. general"-maiora i kavalnъra a sabrani trudom' Pavla Karano-Tvrtkovića, sveštenika rodenog na Tvrtkovu brdu Vanъlučke Naie u Bosni blizu grada Ajca.* I. Beograd: Tipografia Knâžestva Serbie [In Serbian]. (КАРАНО-ТВРТКОВИЋ, П., 1840. *Србскии споменици или старе рисовуль, дипломе, повелъ, и сношенія босански, сербски, херцеговачки, далматински и дубровачки кралъва, царева, банова, деспота, кнезова, войвода и властелина. Издани на свътъ иждивеніемъ господара Ефрема Теод. Обреновића, предсъдателâ Совнста Кнâж. Србског'. general"-maiora и kavalnъra а sabrani trudom' Pavla Karano-Tvrtkovića, sveštenika rodenog на Tvrtkovu brdu Vanъlučke Naie и Bosni blizu grada Ajca.* I. Beograd: Типография Кнâжества Сербіе [In Serbian].

рема Теод. Обреновића, председателя Совѣта Княж. Србскогъ. генералъ-мајора и кавалѣра а сабрани трудомъ Павла Карано-Твртковића, свеитеника рођеног на Тврткову брду Баньлучке Наие у Босни близу града Јајца. I. Београд: Типографіа Княжества Сербіе).

KOSTOVA, E., 2017. Dve kletveni gramoti – izvor za razvitiето na balgarskoto carstvo v sredata na XIII v. (politicheski, ikonomicheski, diplomaticheski i pravni aspekti). *Studia iuridico–historica*. VI(6), 52–68 [In Bulgarian]. (КОСТОВА, Е., 2017. Две клетвени грамоти – извор за развитието на българското царство в средата на XIII в. (политически, икономически, дипломатически и правни аспекти). *Studia iuridico–historica*. VI(6), 52–68).

KOSTOVA, E., 2018. Bulgaro-dubrovnishki politisheski, ikonomisheski i diplomatisheski kontakti v epochata na car Mihail II Asen. B: *LAUDATOR TEMPORIS ACTI. Studia in memoriam Ioannis A. Bozhilov*. Vol. I. Sofia: 319–339 [In Bulgarian]. (КОСТОВА, Е., 2018. Българо-дубровнишки политически, икономически и дипломатически контакти в епохата на цар Михаил II Асен. V: *LAUDATOR TEMPORIS ACTI. Studia in memoriam Ioannis A. Bozhilov*. Vol. I. Sofia: 319–339).

KOSTOVA, E., 2019a. *Bălgarija, Dubrovnik i Balkanite. Politicheski, ikonomicheski i diplomatičeski vzaimootnošenija (kraja na XII – XIV v)*, Plovdiv: Fondacija „Bălgarsko istoričesko nasledstvo“ [In Bulgarian]. (КОСТОВА, Е., 2019. *България, Дубровник и Балканите. Политически, икономически и дипломатически взаимоотношения (края на XII – XIV в)*, Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“).

KOSTOVA, E., 2019b. Novi shtrihi kam portreta na edin uchitel i diplomat – Nikola Bulgarina i negovoto mjesto v istorijata na Dubrovnik i Balkanite prez 90-te godini na XIV v. *Bulgaria Mediaevalis*, 10, 413–422 [In Bulgarian]. (КОСТОВА, Е., 2019b. Нови щрихи към портрета на един учител и дипломат – Никола Българина и неговото място в историята на Дубровник и Балканите през 90-те години на XIV в. *Bulgaria Mediaevalis*, 10, 413–422).

KOSTOVA, E., 2020. Za sadbata, sobstvenicite i sastava na edno balkansko vladetelsko imushtestvo ot XIII vek. *Bulgaria Mediaevalis*. 11, 465–480 [In Bulgarian]. (КОСТОВА, Е. 2020. За съдбата, собствениците и състава на едно балканско владетелско имущество от XIII век. *Bulgaria Mediaevalis*, 11, 465–480).

KREKIĆ, B., 1956. *Dubrovnik i Levant (1280–1460)*. Beograd: Izdavačka ustanova SANU. [In Serbian]. (КРЕКИЋ, Б. 1956. *Дубровник и Левант (1280–1460)*. Београд: Издавачка установа САНУ).

KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, I., 1896. *Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae saeculi, XIII*. Zagrabiae: Typis officinae Societatis typographicae.

LISHEV, S., 1981. *Balgarskijat srednovekoven grad*. Sofija: Nauka i izkustvo. [In Bulgarian]. (ЛИШЕВ, С., 1981. *Българският средновековен град*. София: Наука и изкуство).

LUČIĆ, J., 1979. *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoljca*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, monografija 7.

MIKLOŠIĆ, F., 1858. *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae: apud Guilelmum Braumüller.

MOŠIN, V., ĆIRKOVIĆ, S., SINDIK, D., 2011. *Zbornik srednjovekovnih ćirilčkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika*. Beograd: Istorijski institut [In Serbian]. (МОШИН, В., ЋИРКОВИЋ, С., СИНДИК, Д., 2011. *Зборник средњовековних ћирилчких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*. Београд: Историјски институт).

NIKOLOV, A., GJUZELEV, V., KOSTOVA, E., DANOVA, P., HINKOVSKI, S., 2017. *Dubrovnishki dokumenti za istorijata na Bulgarija i bulgarite prez XIII–XV v. (1230–1403 g.)*. Т. I. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“ [In Bulgarian]. (НИКОЛОВ, А., ГЮЗЕЛЕВ, В., КОСТОВА, Е., ДАНОВА, П., ХИНКОВСКИ, С., 2017. *Дубровнишки документи за историята на България и българите през XIII–XV в. (1230–1403 г.)*, т. I, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“).

NOVAKOVIĆ, S., 1870. *Zakonik Stefana Dušana, cara srpskog 1349 i 1354*, Beograd: Državne štamparije [In Serbian]. (НОВАКОВИЋ, С. 1870. *Законик Стефана Душана, цара српског 1349 и 1354*, Београд: Државне штампарије).

NOVAKOVIĆ, S., 1871. *Srpski pomenici XV–XVIII veka*. *Glasnik*. **XLII**, 31 [In Serbian]. (НОВАКОВИЋ, С., 1871. *Српски поменици XV–XVIII века*. *Гласник*. **XLII**, 31).

ORBINI, M., 1601. *Il Regno degli Slavi, hoggi corrottamente detti Schiavoni*. *Historia di Don Mauro Orbini rauseo abbate Melitense*. Pesaro: appresso Gierolamo Concordia.

PETROV, P., 2008. Bulgari v Dubrovnik prez XIV v. Universitetski četenija i izsledvanija po bulgarska istorija. In: BAEVA, I.; MITEV, P. (eds.). *IV Mezhdunaroden seminar. Smoljan, 11–13 maj 2006 g.*, pp. 118–123. Sofia [In Bulgarian]. ПЕТРОВ, П. 2008. Българи в Дубровник през XIV в. *Университетски четения и изследвания по българска история*. IV Международен семинар. Смолян, 11–13 май 2006 г. БАЕВА, И., МИТЕВ, П. (ред.) София: 118–123.

PETROV, P., GJUZELEV V., 1978. *Hristomatija po istorija na Bulgaria. Saahtinsko Srednovekovie (kraja na XII–XIV v.)*. Т. II. Sofia: Nauka i izkustvo. [In Bulgarian]. (ПЕТРОВ, П., ГЮЗЕЛЕВ В., 1978. *Христоматия по история на България. Същинско Средновековие (края на XII–XIV в.)*. Т. II. София: Наука и изкуство).

PORČIĆ, N., 2017. *Dokumenti srpskih srednjovekovnih vladara u Dubrovačkim zbirkama doba Nemanjića*. Beograd: Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti [In Serbian]. (ПОРЧИЋ, Н. 2017. *Документи српских средњовековних владара у Дубровачким збиркама доба Немањића*. Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности).

RADOJKOVIĆ, B., 1969. *Nakit kod Srba od XII do kraja XVIII veka*. Beograd: Muzej primenjene umetnosti [In Serbian]. (РАДОЈКОВИЋ, Б., 1969. *Накит код Срба од XII до краја XVIII века*. Београд: Музеј примењене уметности).

RISTIĆ S., 1864. *Dečanski spomenici*. Beograd: U Drž. štampariji [In Serbian]. (РИСТИЋ, С., 1864. *Дечански споменици*. Београд: у Државној штампарији).

ŠAFAŘIK, P., 1851. *Památky dřevního písemnictví Jihoslovaniův*, Praha: V. Tempský (1873²).

SMIČIKLAS, T., 1906. *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. IV. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Statut Grada Dubrovnika 2002: *Statut Grada Dubrovnika sastavljen godine 1272*. 2002. Na osnovi kritičkog izdanja latinskog teksta B. BOGIŠIĆA i K. JIREČEKA. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku.

STOJANOVIĆ, Lj., 1929. *Stare srpske povelje i pisma*. Beograd – Sr. Karlovcı: SKA, I/1 [In Serbian]. (СТОЈАНОВИЋ, Љ. 1929. *Старе српске повеље и писма*. Београд – Ср. Карловци: СКА, I/1).

WENZEL, G., 1861. *Arpadkori uj okmanytar, elsö kötet, Codex diplomaticus Arpadianus*. Pest: Eggenberger, v. II.

ŽIVOJINOVIĆ, D., 2013. *Horizma bugarskog cara Jovana Asena II Dubrovniku. Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije, no. 1*, pp. 229–239 [In Serbian]. (ЖИВОЈИНОВИЋ, Д., 2013. *Хоризма бугарског цара Јована Асена II Дубровнику. Иницијал. Часопис за средњовековне студије*. 1, 229–239).

**PORTRAITS FROM RAGUSA
(PROSOPOGRAPHICAL INFORMATION ABOUT BULGARIANS
WHO LIVED IN DUBROVNIK DURING THE 13th – 14th CENTURIES)**

Summary: The research is dedicated to an important and broad topic from our past, related to the prosopography of the medieval Bulgarian state. The study focuses on the information about ordinary Bulgarians who lived in Dubrovnik in the period of the 13th – 14th centuries. The chronological framework is determined entirely by the historical features related to the establishment and development of Bulgarian-Dubrovnik relations during the Middle Ages. The lower chronological limit is marked by the establishment of official political and economic relations between the Second Bulgarian Tsardom and the Dalmatian Commune in the era of the Bulgarian Tsar Ivan II Asen (1218–1241). As for the upper chronological limit, it is determined by the sunset of the Bulgarian tsardom, which fell under the blows of the Ottoman Turks at the end of the 14th century.

The study is based mainly on Dubrovnik sources, giving information about one or another person. From the content of the written testimonies known to us so far, information is revealed about a total of thirteen Bulgarians, who in one way or another connected their fate with that of Ragusa. This fact leads us to think that during the considered period there were not many representatives of the Kingdom of Tarnovo in the Adriatic city. This limited number of people, however, comes to show something else: that the emphasis in the bilateral contacts was primarily aimed at the Bulgarian territories. The people of Dubrovnik seem to be more interested in the development of trade relations with Bulgarian lands, and therefore a number of representatives of Ragusa deployed their activities in Bulgaria and the Balkans. This is probably one of the reasons why in the Archives of Dubrovnik there are not many names of ordinary Bulgarians – merchants or craftsmen – who lived in Ragusa during the considered period.

Keywords: Dubrovnik (Ragusa), Second Bulgarian Tsardom, prosopography, personalities, historical portraits, State Archive of Dubrovnik.

*Assoc. Prof. Elena Kostova, PhD
Bulgarian Academy of Sciences
Institute for Historical Studies
ORCID iD: 0000-0002-2882-1033
e-mail: elena_kostovabg@yahoo.com*

ДЕРБЕНДЖИЙСКИТЕ СЕЛА В ЗЛАТИШКО-ПИРДОПСКАТА КОТЛОВИНА И ПРИЛЕЖАЩИТЕ Ѐ РЕГИОНИ (XV – ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XVII ВЕК)*

*Гл.ас.д-р Кръстьо Йорданов
Институт за исторически изследвания
към Българската академия на науките*

Резюме: Въз основа на османски изворов материал в студията се прави опит да се проследи съдбата на няколко дербенджийски села в региона на Златица, долината на река Тополница и Средногорието. Златишко-Пирдопската котловина се намира на кръстопът, където се събират два второстепенни пътя. Дербенджийството в този регион до известна степен е пряко свързано с поддържането на тези пътища и осигуряването на безопасните пътувания и комуникации. Изворите обаче показват, че през първия век от османското владичество само две дербенджийски села са създадени по инициатива на османските власти, за да се заселят пусти и опасни дотогава местности покрай пътя. Впоследствие, преди средата на XVI в., мрежата от дербенджийски села в Златишкия регион се разширява, като са включени редица стари населени места. Обикновено населението на тези селища по собствена инициатива издейства султански ферман за предоставяне на дербенджийски статут, като се позовава на зачестилите грабежи и убийства покрай пътя в землищата на селата. Селяните искат да получат дербенджийски статут, за да могат с оръжие да се защитават, осигурявайки спокойствието си и сигурността на пътуващите.

Съдбата на дербенджийските села в Златишко-Пирдопския регион обаче показва, че дербенджийският статут и данъчните привилегии не водят автоматично до демографско и икономическо процъфтяване на селата, превръщайки ги във важни стопански и културни средища на българската народност. Силната тюркска колонизация в котловината, както и наченалите още от края на XV в. процеси на ислямизация сред завареното християнско население и примерът на първите конвертити оказват известно влияние за стремежа към религиозна конверсия и освобождаването чрез нея от някои данъци като джизието. Две от дербенджийските селища в Златишко до XIX в. с времето се превръщат в изцяло мюсюлмански села. Така се потвърждава авторовата теза, че привилегированият статут на населението със специални задължения не е толкова определящ за селищното развитие, а тук решаваща роля играят фактори от природо-географ-

* Статията е посветена на 75-годишнината от основаването на Института за исторически изследвания при Българската академия на науките.

ско, етнографско (спецификите на отделните етнографски групи и региони) и социално-икономическо естество.

Ключови думи: Османска империя, поселищна история, данъчни регистри, дербенджии, комуникации, данъчни привилегии, ислямизация.

Османското завоевание на Балканите е свързано и с усвояването на пространството, принадлежащо преди това на средновековните балкански държави. Завоевателите са принудени да се съобразяват с местните условия. Един съществен проблем за усвояването на балканското пространство била сигурността на комуникациите и придвижването по пътищата в планинските проходи и дори из гористи местности в равнините и бродовете на реките (STOJANOVSKI 1974, 27–35). Централната османска власт подхождала прагматично, като възложила функциите по охрана на проходите и други опасни места по пътищата на местното християнско население, което съвсем естествено, живеейки от векове по тези места, най-добре можело да осъществява тази отговорна дейност (GEORGIEVA 1999, 161–162). Тези пазачи на проходите били наречени дербенджии, един термин, който произлиза от персийската дума за проход – „дербанд“ (STOJANOVSKI 1974, 34). На пръв поглед това чуждо по произход название предполага, че институцията е новосъздадена от завоевателите. Но според Ал. Стояновски дербенджийството е унаследено от средновековните балкански държави, вероятно от т.нар. стражева повинност на селяните от селата в близост до опасни и пусти места по пътищата, за която става дума в Законника на сръбския крал Стефан Душан (STOJANOVSKI 1974, 46–49). Стражевата повинност на византийска територия е известна под названието „вигла“ (KAYAPINAR 2017, 206–208). Наистина османците са заимствали от заварените форми на организация за охрана на пътищата, но при тях тази организация все пак носи нови специфични характеристики, може би привнесени персийски традиции, практики по охрана на про-

ходи и пътища, усвоени от османците преди идването им на Балканите. Поне за българските земи при наличния изворов материал е недоказуема пряката приемственост с времето преди XV в. (GROZDANOVA 2003, 41).

Твърде скоро след завоеванието дербенджийството вече е разпространено из много области на османската държава. Сред най-ранните свидетелства е разказаното от бургундския рицар Бертрандон дьо ла Брокер за района на Ихтиманска Средна гора. Според него още през 1433 г. в опасните гористи места, където ставали грабежи и убийства, властите заселвали местни жители, като било наредено „който желае да се настани там, да бъде свободен“ (MUTAFCHEVA (sast.) 1968, 98). Сред основните дербенджийски задължения, вероятно още от времето на създаване на институцията, била охраната посредством денонощна стража на опасни проходи и пътища, сигнализация за наличие или отсъствие на опасност, упътване или пряко съпровождане и оказване на помощ на пътнически кеврани при преминаване на труднопроходими места, предоставяне на подслон за пътниците, снабдяването им с необходими провизии, ремонт и поддържане на пътища, бродове и мостове, осигуряване на безопасното преминаване на държавната хазна, на куриери или държавни служители (ORHONLU 1967, 47–100; ZIROJEVIĆ 1970, 98–102; STOJANOVSKI 1974, 50–59; TSVETKOVA 1960, 203–206; GROZDANOVA 2003, 54).

Въпреки че в българската и другите балкански историографии на дербенджийството е отделено подобаващо внимание, поне що се отнася за отделни региони от българските земи, все още съществуват въпроси, които могат да бъдат доизяснени въз основа на някои нови извори. До този момент в българската историография се отделя по-голямо внимание на онези дербенджийски селища, които се намират покрай възлови пътища и за които се откриват повече сведения в записките на преминали от там западноевропейски пътешественици, а също и в някои единични османски документи (TSVETKOVA 1960, 196–220; GROZDANOVA 2003, 39–62; PARVEVA 2022, 297–308). В чуждестранната историография също липсват по-подробни регионални изследвания за дербенджийството, като се представят данни за отделни населени места и общото устройство на дербенджийската организация (ORHONLU 1967; KIEL 2017b, 345–362; KIEL 2002, 70–76, 80–89). Изключение правят трудовете на някои балкански историци, които още преди десетилетия са разполагали с достъп до богатите турски архиви, като представят една детайлна картина за дербенджийството в днешна Северна Македония (STOJANOVSKI 1974; SOKOLSKI 1960, 171–195). Техните изследвания са чудесен пример за за-

дачите, които стоят и пред българските изследователи по отношение на бъдещите проучвания за дербенджийството в българските земи.

В настоящото изследване ще използвам изключително богати на информация османски регистри на податното население в тимари, зеамети, хасове, мюлкове и вакъфи – т.нар. тапу-тахрир дефтери, които датират от XVI столетие. Те ми дават възможност да представя цялата мрежа от дербенджийски селища в отделните региони от българските земи. Тъй като в тях са регистрирани мъжете, глави на домакинства, неженените мъже и вдовишките домакинства, както и тяхното данъчно облагане, изследването им позволява да се даде представа за някои демографски процеси и поминъка на селските домакинства. Ще използвам три непубликувани тапу тахрир дефтери от 1516, 1540 и 1579 г. с описи на обложеното с данъци население на Никополския санджак, към който се числи и нахията Излади (Златица), оформила се впоследствие като самостоятелна каза¹. Тук ще приложа и данни от публикувания опис на Никополския санджак от 1485 г. (KOVACHEV 1997). Някои от разглежданите селища обаче спадат в административно отношение към казите София, Филибе (Пловдив) и Татар Пазарджик (Пазарджик). Поради това ще използвам тапу тахрир дефтери от 1445–1455 (за региона на София) и 1489 г. (за селища от вилаета Филибе), а също така тимарски и вакъфски регистри от същия вид за различни периоди от XVI в. (1516, 1526, 1530 и 1570 г.)².

През XVII в. се прекъсва традицията за съставяне на подробни тимарски регистри и се провеждат само регистрации на джизие или авариз ханета, от които се събират данъците джизие от немюсюлманите и авариз за всички представители на райетското население. Съставът на тези ханета е различен и това ги прави ненадежден източник за изследване на демографските процеси (GROZDANOVA 1972, 81–91). Регистрите на джизие или авариз ханета биват муфассал (подробни) или иджмал (съкратени), като подробните дефтери, както ще стане дума, съдържат имената на данъкоплатците, глави на всяко домакинство, поради което са по-подходящи

¹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Maliyeden müdevver fund. MAD № 11; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 452; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 718.

² НБКМ–Ориенталски отдел, Фонд османски регистри, регистър от 1445–1455, D 707, f. 11 а, 16 а (документът е преведен в: ТОДОРОВ, Н., НЕДКОВ, Б. (съст.) 1996. Турски извори за българската история (ТИБИ). Т. 2. Документи от XV в. София: 33, 43); BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 26 (регистър от 1489); BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 77; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 494; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 498; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 539.

за настоящото изследване. Джизие и авариз регистрите имат и други особености. В джизие регистрите например са включени само немюсюлманите, като в тях не попадат и християните, освободени от джизие, каквито до втората половина на XVII в. са войнуците (PARVEVA 1992, 33). Въпреки всички недостатъци, тъй като става дума за поименни списъци на мъже, глави на обложени с джизие домакинства (до 1691 г. с джизие се облага хането, т.е. къщата, домакинството), може би джизие хането в конкретния регион наистина отговаря на едно просто домакинство – мъж, жена и техните деца. Това се доказва от практиката в разглеждания и съседните му региони, според която в джизие регистрите от първата половина на XVII в. се записват бащите, а отделно от тях пълнолетните и задомили се техни синове. В литературата е изказано основателно становище, че джизие хането е по-скоро фискална категория, зад която стои определена данъчна сума, дължима от определен брой платци (RADUSHEV 2008, 83). Това е важно наблюдение, когато работим със съкратени регистри. В моето проучване обаче ще работя с имената на конкретните данъкоплатци, глави на домакинства, които са реално съществуващи люде. В изследването ще използвам три джизие регистъра – два описа за регионите на София и Филибе от 1642 г., както и един регистър на домакинствата от вакъфски селища в казата Филибе, които са обложени със зияде- и джизие през 1637 г.³

В авариз регистрите от XVII в. не са включени всички освободени от авариз категории население, сред които и дербенджиите. Докато в повечето регистри за събиране на данъка джизие (подробни и съкратени описи) до 1691 г. хането отговаря на мъжа, глава на отделно домакинство, то в съкратените авариз регистри са отбелязани авариз ханетата, състоящи се от три до петнадесет реално съществуващи домакинства (TSVETKOVA 1958, 22). Поради това съкратените регистрации за събиране на авариз не ни дават достатъчно полезни за изследването данни, а само представят поселищната мрежа в изследваните региони. Много по-подходящи са подробните авариз регистри, в които освен броят на авариз ханетата са записани и отделните данъкоплатци, глави на райетски домакинства, а понякога и данни за тяхната професия, чифтовете обработваема земя и

³ BOA, Maliyeden Müdevver fund, MAD 01396, f. 66, 70; BOA, Maliyeden Müdevver fund, MAD 14982, 15–16; BOA, Maliyeden Müdevver fund, MAD 14834, 18–22. Зияде- и джизие се събира от онези домакинства, които са се появили след първоначалното учредяване на вакъфската фондация. Тъй като във вакъфското селище Прасадим дербенд (Клисура) преди учредяването на вакъфа живеят много малко домакинства (под 30), този опис отразява относително добре демографската ситуация към 1637 г.

др. Често се посочва и броят на дербенджиите и другите освободени от авариз групи. Ще използвам два такива описа за селища от Никополския санджак през 1642 г.⁴, защото чрез тях може да се изследва численият състав на дербенджийското население, пространственото му разпределение и характеристиките на поселищната мрежа. Може да се види съотношението между дербенджиите и останалото райетско население.

Дербенджийството е непосредствено свързано с пътната система на Османската империя. Заради това трябва да споменем главните и второстепенните пътища в османската провинция Румелия. Главните пътища (Ulu Yollar) в Румелия и Анадола са разделени на три главни направления – Sağ Kol (дясно крило), Orta Kol (средно крило) и Sol Kol (ляво крило). Точното значение на термина kol е ръка или крило. Има и още едно значение – клон, подразделение. Направленията на главните пътища следват в общи линии утвърдените още от Античността пътни артерии. Лявото крило в Румелия съвпада с трасето на Via Egnatia, а средното крило минава по трасето на Via Militaris, старият диагонален военен път между Централна Европа и Цариград. Дясното крило водело на североизток към Силистра, Добруджа и северното Черноморие с Крим, като преминавало през източните старопланински проходи (ANTONOV 2008, 209). Трите гореспоменати направления са използвани най-често от държавните савновници, куриерите, османските войски и чуждестранните пратеничества. Поради това, естествено, за тези главни пътища разполагаме с голям брой сведения от пътеписната литература. В османската документация се говори най-вече за тях, защото редица от заповедите се отправят във връзка с поддържането на пътните станции (мензили), които в общи линии са разположени по трите основни пътни направления и най-важните им отклонения (ANTONOV 2008, 206–225).

Пътната мрежа в Подбалканските котловини, Централна или Същинска Средна гора и проходите в западния дял на Стара планина обслужва междурегионалните комуникации. Именно поради това тези друмове и селищата покрай тях са слабо изследвани. От една страна, това донякъде се дължи на обстоятелството, че по тях не са се движили европейските пратеничества и заради това не разполагаме със свидетелствата на пътеписците от онова време. Едно от малкото родни изследвания на пътната мрежа и селищата по тези места се базира на теренните проучвания, обнародвани

⁴ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 771, f. 17; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 775, 208–214.

в студията на П. Мутафчиев за старите друмове и градища в долините на Стряма и Тополница (MUTAFCNIEV 1973, I, 286–377). Известни данни от османските регистри за селищата в Златишко и Средногорието, без да се спира подробно на въпроса за дербенджийското население, публикува Махиел Кийл (KIEL 2017a, 435–448). В своето изследване за историята на Златица и Пирдоп през Възраждането и Иван Иванов отделя място за ранните османски векове, като публикува данни за дербенджиите от региона, без обаче да проследи подробно промените в мрежата от дербенджийски села въз основа на серия от регистри (IVANOV 2020, 117–122). Моята цел е да използвам потенциала на османската документация, за да представя пътната мрежа, причините за появата на нови дербенджийски села, задълженията на дербенджиите от посочените региони и техния данъчен статут. Това е възможно благодарение на обстоятелството, че в тимарските и вакъфските описи кратките бележки, предхождащи списъците с данъкоплатци, обикновено посочват пътищата и опасните места покрай тях, на които дербенджиите са длъжни да поставят стража и да дежурят⁵.

Избрах да изследвам региона на Златица, защото той е изключително интересен като кръстопът на два второстепенни пътя и заради специфичните демографски процеси, които са причина развитието на селищата в него да е по-различно от това на селата от други региони. Хронологическият обхват – края на XV – началото на XVII в., се предопределя от наличните регистри, които ми позволяват един последователен преглед на настъпилите в този период промени. Географският обхват на изследването ще включва Подбалканските котловини по подбалканския път в участъка му от Софийското поле през Златишко-Пирдопската котловина до Карловската котловина, а също така Ихтиманска Средна гора и Същинска Средна гора с долината на р. Тополница, без да се спираме на дербенджийските села покрай главния диагонален път между Вакарел и Ветрен, Пазарджишко, които ще бъдат обект на друго изследване.

* * *

Златишко-Пирдопската котловина, най-високото от Подбалканските полета, е пресечна точка на два от важните пътища. Единият друм свързва

⁵ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 130; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 416; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 452; BOA, Maliyeden müdevver fund. MAD № 11; BOA, TD 494; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 539; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 718.

днешна Централна Северна България (Ловешко) с Горнотракийската низина, минавайки през днешния Златишкия проход, след което по долината на р. Тополница излиза в полето около Пазарджик и достига до главния диагонален път от Цариград към Централна Европа. Този път по долината на Тополница бил мъчен за преминаване, тъй като реката трябвало да се преразва през много бродове (MUTAFCHEV 1973, I, 341). Особено труден е участъкът между Поибрене и Мухово, където долът на Тополница ставал почти непроходим (MUTAFCHEV 1973, II, 601). Поради това основната връзка с Пазарджик и Пловдив е бил пътят от с. Петрич през Средногорието и с. Мечка (дн. Оборище), за чието функциониране през османската епоха също разполагаме със сведения от регистрите⁶. Той по същество се явявал ляво разклонение на пътя през долината на р. Тополница. Десните разклонения на същия друм водят към Софийската котловина през Ихтиманска Средна гора. Може би най-използвана връзка между Златишко и София през Средновековието и османско време е представлявал пътят през Смолския проход, излизащ при Байлово и Голема Раковица, Софийско (MUTAFCHEV 1973, I, 333–334). През Златишко-Пирдопската котловина минава и подбалканският път, свързващ Карловската котловина със София. Съществуват мнения, че пътната отсечка през Гълъбец е била изоставена и възстановена едва в средата на XIX в. (IVANOV 2020, 90). Но данните от османските регистри, според които от двете страни на планинския праг Гълъбец е имало двойка дербенджийски села, ми дават основание да смятам, че през XV–XVI в. този друм между Златишко-Пирдопската и Камарската котловина е функционирал⁷. Съществували и алтернативни трасета на гореизброените. Подобен маршрут бил пътят под старопланинския връх Баба (вместо през Златишкия проход), който вероятно слязал при с. Буново и се свързвал с пътищата към София или през долината на Тополница (KOVACHEV 2011, 22)⁸. Друг алтернативен път бил този през Етрополският проход, който излязал директно в Камарската котловина и също свързвал Ловешко със София (KOVACHEV 2011, 22)⁹.

⁶ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 77, f. 779; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 494, f. 745.

⁷ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 718, f. 458.

⁸ За съществуването на този път научаваме от данните в регистъра от 1516 г., в който са посочени местата покрай пътя, които се охраняват от жителите на Етрополе. Освен за охраната на пътя към Филибе на мястото Изпрудене, етрополци пазели и друма към Сарухан бейлю (дн. гр. Септември, Пазарджишко) на мястото, наречено Баба.

⁹ Отново научаваме за функционирането на този друм според данните в регистъра от 1516 г., където е казано, че жителите на Етрополе, освен пътищата за Филибе и Сару-

В административно отношение регионът спада към нахията (по късно и каза) Излади (Златица), която още от XV в. е част от Никополския санджак (KOVACHEV 1997, 109–144). Както вече споменах, някои от дербенджийските села покрай разглежданите пътища спадали към казите София, Филибе (Пловдив) и Татар Пазарджик (Пазарджик), но тясната им свързаност с пътищата, кръстосващи се в Златишко-Пирдопската котловина, е причина да говорим и за тях.

ДЕРБЕНДЖИЙСКИТЕ СЕЛА ПОКРАЙ ПОДБАЛКАНСКИЯ ПЪТ, СВЪРЗВАЩ КАРЛОВСКАТА КОТЛОВИНА СЪС СОФИЙСКОТО ПОЛЕ

Доколкото може да се види в най-ранните османски регистри от XV в., по протежение на подбалканския път в разглеждания отрязък през по-голямата част от столетието липсват данни за съществуването на дербенджийски селища. Старите населени места, за които е известно, че покъсно получават дербенджийски статут, макар и да съществуват, все още нямат подобна роля. Може би най-старият известен ни регистър за българските земи, описващ селата в Софийското поле с околните региони и датиращ от 1445 г., показва, че в началото на подбалканския друм вече съществуват селата Негушево и Макоцево, но не е отбелязано жителите им да са обвързани с дербенджийска служба¹⁰. Във фрагментарно запазените съкратени тимарски описи за Никополския санджак от 1479 и 1485 г. откриваме сведения за съществуването на селата Стъргел, Буново и Лъджене, спадащи към нахията Излади (Златица), които също са разположени по протежение на подбалканския път, без да е направен какъвто и да е намек, че по това време притежават статут на проходи (дербенд)¹¹.

Единственото населено място по протежение на подбалканския друм, свързващ Софийското поле със Златишко-Пирдопската котловина и Карловско, което възниква до края на XV в. като дербенджийско селище, е Прасадим дербенд (името може да се разчете и като Пресадим дербенд), бъдещата Клисурса. В тимарския регистър на вилаета Филибе (Пловдив) от 1489 г. е записано следното:

Тимар на чавуш Пир Мехмед, който не участва в охраната на прохода. Село Прасадим. Намира се между Гьонса (Карловската котловина,

хан бейлю, пазели и пътя от Никопол за София на мястото, наречено Купепе, а този трети маршрут минавал вероятно през Етрополския проход.

¹⁰ Ориенталски отдел на НБКМ, Фонд османски регистри, D 707, f. 11 a, 16 a; Регистърът е преведен в: ТИБИ. Т. 2. Документи от XV в. София, 1966, с. 33, 43.

¹¹ ТИБИ. Т. 2., с. 183, 185, 277, 285.

бел. моя) и Излади (Златица), на пътя, който отива към София. (Селото е било) извън стария регистър. В ръцете си имат заповед на падишаха. Дават налозите си според дербенджийския обичай. Освободени са от авариз (извънредни данъци), а хараджа (джизieto, бел. моя) изплащат под формата на макту¹².

В допълнителна бележка в края на списъка с данъкоплатци е пояснено какви са налозите към спахията Пир Мехмед чавуш според дербенджийския обичай:

От всяка къща се дават по 10 акчета испенче, 1 киле пшеница и 1 киле ечемик¹³.

Краткият текст ни дава възможност да разберем, че християните, заселени в Прасадим дербенд, участвали в охраната на пътя в планинския праг Козница между Карловската и Златишко-Пирдопската котловина (MICHEV et al. 1980, 255). Това задължение и мястото на службата отново са посочени в регистъра от 1516 г.¹⁴ От твърдението, че към 1489 г. селото било извън стария дефтер, не можем да заключим със сигурност, че то е създадено скоро преди проведената тогава регистрация. По мое предположение е възможно първите заселници да са били напълно освободени от данъци за известен период от време, поради което не са записани в стария регистър (MUTAFCHIEV 1973, I, 314)¹⁵. По този начин процедирали властите при основаването на Трявна, обещавайки пълно освобождаване от данъци за три години (KIEL 2017b, 349), което може би е било обичайната практика през XV и ранния XVI в. Тук е мястото да се каже, че според добре известната класификация на проф. Цв. Георгиева селото е средно голямо (GEORGIEVA 1999, 71), което е допълнителна индикация, че може да е съществувало дълго преди 1489 г.

В началните десетилетия на XVI в. по подбалканския път в района на Камарската и Златишко-Пирдопската котловина старите села Стъргел, Буново и Лъджене запазват предишното си положение на обикновени ти-

¹² BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 26, f. 153.

¹³ Ibidem, f. 154.

¹⁴ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 77, f. 567.

¹⁵ Съществуват легенди, че селото наистина е създадено след османското завоевание и първоначално се намирало другаде (на 4 км западно), но турците преселили част от жителите му да пазят гористия някога проход от разбойници. Постепенно данъчните привилегии подмамили и останалите жители на старото село да дойдат тук. Поради преместването селото получило името Прасадин дербенд, което според легендата значело „пресадена“ (преместена) Клисуря.

марски селища¹⁶. В отсечката на пътя между Златишко и Карловско дербенджийска служба продължават да изпълняват жителите на Прасадим дербенд (Клисура). В регистъра от 1516 г. е записано следното:

Село Прасадим дербенд в (нахията) Гьопса. Пазят обществения път, който от (мястото?) Присад отива към Златица и София. Съгласно дербенджийския обичай от къща се дава по 1 киле пшеница, 1 киле ечемик, 10 акчета испенче, бадж (налог, пазарна такса) от продажбата на вино, ниябет и данък женитба. Не дават извънредни държавни данъци¹⁷.

Цитираната бележка дава само една нова информация – селото носи името на някаква местност, назовавана Присад, където вероятно са заселени християни, за да охраняват пътя. Към 1516 г. в селото са останали само 16 домакинства и едва ли могат да осигуряват охраната на толкова обширен район. Вижда се, че данъчните облекчения не дали очаквания резултат за трайно заселване на повече хора в пустото някога планинско място покрай пътя, като част от заселниците са се изгубили във времето.

В началото на подбалканския път, откъм Софийското поле, към 1526 г. с дербенджийски статут са се сдобили селата Негушево и Макоцево, като жителите им са натоварени и със съответните задължения. В кратките бележки не се казва нищо повече от това, че селяните „дават данъците си според дербенджийския обичай“¹⁸. Двете споменати селища се намират в западния и югоизточния край на Саранската котловина, на удобни места, където можело да се контролира пътят в двата края на котловината. Там друмът навлизал в планинските райони на Негушевския и Опорския рид, които отделят Софийската и Саранската котловина, от една страна, и Саранската от Камарската, от друга (MICHÉV et al. 1980, 332, 345–346). Разположението на Негушево и Макоцево показва, че пътят, идвайки от София, навлизал при Негушево в Саранската котловина, прекосявал я, а след Макоцево следвал тесния дол на Макоцевска река, между Макоцево и днешно Долно Камарци, където реката излиза от Камарската котловина в течението си на запад (MICHÉV et al. 1980, 300, 427). Към 1526 г. двете нови дербенджийски селища в Саранската котловина дори били по-малки в сравнение с 40-те и 50-те години на XV в., като не надвишавали 30 домакинства. Ако не знаехме, че са съществували още през 40-те години на

¹⁶ BOA, Maliyeden Müdevver fund, MAD № 11, f. 270 b, 202 a-202 b; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 370, f. 534

¹⁷ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 77, f. 567.

¹⁸ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 130, f. 248; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 370, f. 197.

XV в., можеше да се предположи, че става дума за новосъздадени села. През 1526 г. мъжете от всички домакинства в Негушево и Макоцево били дербенджии и изпълнявали отредената им служба. Дори и много по-късно, към 1570 г., всички 63 домакинства на Негушево притежавали дербенджийски статут¹⁹. В регистъра обаче не е посочено каква е причината за получаване на дербенджийски статут – дали османската власт е целяла да укрепи сигурността на пътуванията в началото на подбалканския път, или с данъчни облекчения да се предотврати разпръсването на раята, като направи селата привлекателни за нови заселници. Предоставянето на дербенджийски статут наистина било средство за предпазване на определени села от запустяване заради бягство на жителите им (ZIROJEVIĆ 1970, 98, 102), като ние имаме конкретни наблюдения за подобна политика по отношение на три християнски села в Хасковско (YORDANOV 2021, 46–47).

Някъде през 30-те години на XVI в. настъпват промени в организацията на дербенджийството. Дотогава този статут се предоставял на всички християни, които били склонни да се заселят в пуссти и опасни местности, без да се ограничава броят на дербенджиите (ZIROJEVIĆ 1970, 101; STOJANOVSKI 1974, 60). До началните десетилетия на XVI в. и самите села в източния дял на Балкана в повечето случаи били от малки до средно големи (GEORGIEVA 1999, 72–78). След като привилегиите някъде започнали да привличат много нови заселници, придобиващи автоматично привилегирвания статут на всички жители в селото, това ощетявало държавната хазна и спахиите. Впоследствие, в началните десетилетия на управлението на султан Сюлейман Великолепни (1520–1566), се извършва съкращение на населението със специални задължения и статут, което засяга и дербенджиите (MUTAFCHIEVA 2008, 452–453). От този момент службата, свързана с някои данъчни привилегии, изпълняват определен брой мъже в селата според броя на местата, на които патрулират, като мерилото е един тъпан, или 30 души (ZIROJEVIĆ 1970, 101). Останалите жители трябвало да плащат напълно всички данъци като обичайна рая (STOJANOVSKI 1974, 62–63). В практиката обаче невинаги броят на регистрираните дербенджии е кратен на числото 30, тъй като често населението на селата било по-малко от нужното за охрана на пътя (ZIROJEVIĆ 1970, 101; GROZDANOVA 2003, 56). Както ще се види, това правило не било спазвано винаги и в региона на Златица.

¹⁹ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 539, f. 33.

Въпреки гореспоменатите промени, започва тенденция в увеличаване броя на самите дербенджийски селища, като редица от съществуващите и преди това преобладаващо християнски села получават този статут и съответните задължения. Появата на нови дербенджийските села е част от политиката на централната власт по времето на султан Сюлейман да се подсигури сигурността на трафика по пътищата (ZIROJEVIĆ 1970, 98–101).

Регистрите потвърждават предоставянето на дербенджийски статут към 1540 г. на две села покрай подбалканския път, които съществували още от XV в. Едното селище – Стъргел, се намира в източния край на Камарската котловина и в югозападното подножие на Етрополска планина. При селото е изходът на Етрополския проход (MICHEV et al. 1980, 203, 235, 482), който, макар и по-труднопроходим в сравнение със Златишкия, през османската епоха вероятно е бил една от връзките между Ловешко и Софийско. Село Стъргел е имало значение и за охраната на подбалканския път. Мястото му указва, че друмът, навлизайки при днешно Долно Камарци в Камарската котловина, я пресичал и достигал до с. Стъргел. На изток от селото започва планинският праг Гълъбец, като пътят минавал от там за с. Буново, разположено в западния край на Златишко-Пирдопската котловина. В регистъра от 1540 г. е записано следното:

Тимар на Дауд. Село Стъргел, в (нахията) Излади. Проход е. Тимар на споменатия (Дауд). Споменатото село се намира на страховито и опасно място. Заради (трудния терен в) Балкана (Balkan dağı) по обществения друм, който отива от Никопол и Ловеч към София, на някои места, щом падне дъжд и сняг, пътят се разваля и не е възможно някой да премине. Мостовете по пътя също се повреждат. За ремонта са необходими 1500 акчета. Тъй като са натоварени с поправката (на мостовете и пътя), са освободени от авариз-и диванийе. В ръцете им е дадена султанска заповед. Това е обяснено и записано в новия регистър²⁰.

Изразът „селото се намира на страховито и опасно място“, който ще се среща във всички описи на дербенджийските села, е по-скоро трафаретен израз, използван тогава от османската администрация при обосноваването на причините, поради които се дава специален статут на селата покрай пътищата. От записаното става ясно, че в този момент властите се тревожат главно за поддръжката на планинския път. Към 1540 г. всички 29 домакинства на Стъргел са натоварени със задълженията да поправят мостовете и самия друм. Макар да не е казано изрично, те охраняват и

²⁰ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 452, f. 307.

сигурността на пътуванията. Това не била лека задача, защото вероятно охранявали не само Етрополския проход, но и подбалканския друм в района на Гълъбец. Вече през втората половина на века отново всички домакинства изпълнявали дербенджийски задължения, тъй като населението на селото все още било малобройно и не достигало дори 40 къщи²¹.

Второто населено място, което получава дербенджийски статут към 1540 г., е с. Лъджене (дн. с. Антон), разположено на 8 км източно от Пирдоп и в южното подножие на Златишко-Тетевенска планина. Разбира се, то се намирало в близост до подбалканския път, който минавал в подножието на Балкана и продължавал в посока на Прасадим дербенд (Клисурса). Регистраторите са оставили следната бележка:

Тимар на Насух Арнауд. Село Лъжани (Лъджене) дербенд от нахиата Излади (Златица). Споменатото село се намира на страховито и опасно място. В околностите му били намирани жертви на убийства. От населението (halkından) на споменатото село са направили прошение мястото да се превърне в дербенд. Дадена им е свещена заповед (hüküm-i şerif), според която тридесет души немюсюлмани (zimmi) са определени за дербенджиши и трябва да пазят на едно място. Да бъдат освободени от извънредни данъци (avariz-i divaniye). Домакинствата, които са повече от тридесет, да изплащат данъците си изцяло, като дават и авариз. Както е във фермана, така се записа и в новия регистър²².

Споменаването на населението на Лъджене като инициатор на искането за превръщане на селото в дербенд показва, че този път инициативата не е дошла от местните власти, а напротив – населението вероятно е изпратило делегация пред местния кадия, който от тяхно име съставил арзухал²³ до централната власт в столицата. Това е един от примерите за предоставяне на дербенджийски статут на вече съществуващо старо селище по инициатива на самото население. Всичко се случило във връзка с разбойничество и убийства покрай пътя в землищата на селото им. Поведението на селската рая е разбираемо, защото по това време по силата на института на колективната отговорност ѝ се търсело сметка за всяко убийство, извършено в землището на селото (GROZDANOVA 1979, 112–119). Дербенджийският статут, освен че засилвал тази отговорност, поне давал възможност за носене на оръжие, за самозащита и реални действия

²¹ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 718, f. 468.

²² BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 452, f. 351.

²³ Молба, обикновено колективна, отправена от частни лица до органите на властта.

за осигуряване на реда в близост до населеното място. Лъджене трайно запазва този си статут, като в описа от 1579 г. се повтаря в общи линии записаното в предходната регистрация, както и броят на ангажираните със службата домакинства (28% от всички 107 ханета в селото)²⁴. Това положение остава в сила и през първата половина на XVII в., когато дербенджиите са 30% от всички 100 домакинства²⁵.

Причините за даване на дербенджийски статут на с. Лъджене сякаш потвърждават тезата на Махиел Кийл. Той пише, че на старите християнски села в определени региони се предоставят известни привилегии, за да имат възможност за самозащита под угрозата на нарасналата несигурност, когато наблизко усядат значителни маси юруци и други доскоро номадстващи елементи от мюсюлманското население. Тази колонизация поне на първо време носела някакво напрежение между новодошли и заварено население. Това обяснение той дава за появата на дербенджийски села в силно колонизирания от мюсюлмани регион на Тозлука (KIEL 2017c, 245–246), но също така и за Златишко, където тъкмо през първите десетилетия на XVI в. се засилва тюркската колонизация и възникват нови мюсюлмански села (KIEL 2017a, 438). Такова селище в Златишко е например Турсунджа, създадено вероятно от заселили се юруци със скотовъден поминък (KIEL 2017a, 437–438). Между другото, тук е мястото да кажем, че изчезналото след средата на XVIII в. село Турсунджа се намирало в съседство на Стъргел, т.е. някъде в планинския район на Гълъбец. Това се вижда от един документ в софийските кадийски сиджили за 1617 г., в който селяни от Турсунджа са разпитани във връзка с убийството на спахията Вели заради възникнал спор в едно пасище, което се намирало, както е записано в сиджила, в близост до селата Стъргел и Турсунджа²⁶. Подобно съседство с юруци, доскоро привикнали на номадство, може и да е било едно от основанията за предоставяне на дербенджийски статут на християните от Стъргел.

След средата на XVI в. в разглеждания участък от подбалканския път с дербенджийски статут се сдобива и с. Буново. По този начин окончателно се формира веригата от дербенджийски села, чрез които османската власт ангажирала местното население в опазване на реда и сигурните комуникации по този второстепенен друм. Най-вероятно жителите

²⁴ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 718, f. 464.

²⁵ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 771, f. 17.

²⁶ НБКМ–Ориенталски отдел, Фонд кадийски сиджили София, S 1 bis, с. 29, док. 1.

на това село пазели и южните подстъпи на пътя от Етрополе за Сарухан бейлю (дн. Септември), минаващ под старопланинския връх Баба, който е споменат в османски документи и вероятно е слизал именно при Буново (KOVACHEV 2011, 22). Към 1579 г. тази функция е твърде важна, защото се споменава именно друмът, който свързвал Горнотракийската низина с Ловешко. В регистъра от 1579 г. е записано: *Бунова. Стар дербенд от споменатата нахия* (Излади). *Споменатото село се намира на пътя, идващ от Филибе, на който има опасни и страховити места. Пазят пътя и поддържат моста. Според обичая на проходите са освободени от извънредните данъци (авариз-и диванийе и текялиф-и йорфийе) и от кюрекчийска служба (като гребци на галерите). Издължават десетъците си и 25 акчета испенче. Това се записа в новия регистър*²⁷.

Въпреки че в регистъра от 1579 г. Буново е определено като „стар дербенд“ (derbend- i kadim), не можем да твърдим категорично, че и преди това жителите му са изпълнявали подобна служба, без да е отразено в регистрите. Разположението на селото предполага, че това е твърде възможно. Все пак в описите от същото време определението „стар дербенд“ се използва и за други села, които със сигурност не спадат към старите дербенджийски селища (KIEL 2017c, 245). В текста, предхождащ описа на селото, не е посочено колко домакинства са дербенджийски към 1579 г. Възможно е тогава мъжете от всички 104 домакинства на Буново да са имали задължения покрай охраната на прохода²⁸. Те дори не достигали за поставената цел, доколкото може да се съди от по-късната информация, според която жителите на селото поставяли стража на четири места покрай пътя²⁹. Впоследствие Буново се очертава като най-значимото дербенджийско село в Златишко.

Към втората половина на XVI в. Буново и Прасадим дербенд (Клисура) са най-големите дербенджийски села покрай подбалканския път в участъка между Софийската и Карловската котловина. Само в двете села отбелязваме значителен демографски прираст за втората половина на столетието. Възможно е в Буново влияние да е оказал привилегированият дербенджийски статут, при който жителите са освободени от извънредните

²⁷ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 718, f. 458.

²⁸ Ibidem.

²⁹ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 771, f. 17. В списъка на дербенджиите от Никополския санджак в авариз регистъра от 1642 г. е посочено, че в Буново с тези задължения са натоварени 124 души, което приблизително отговаря на четири групи от по 30 дербенджии.

данъци. Както видяхме обаче, за Прасадим дербенд данъчните облекчения не дали никакъв ефект, но към края на 60-те години на XVI в. селото става първоначално мюлк, а впоследствие е част от вакъфите на Шах Султан, дъщерята на царстващия тогава султан Селим II. Политиката на този вакъф за привличане на данъкоплатци чрез по-благоприятни данъчни условия изглежда допринесла в по-голяма степен за механичен прираст от нови заселници, който довел до седемкратно нарастване на жителите на Прасадим дербенд в сравнение с 1530 г.³⁰ Въпреки дългия участък от подбалканския път, преминаващ през планински район в землището на бъдещата Клисурса, едва 30 домакинства от голямото вече село служели като дербенджии, чийто статут е описан подробно в специалната бележка на регистратора:

Село Прасадим дербенд, спадащо към Филибе. От мюлковете на гореспоменатата (Шах Султан). Тридесет души от споменатото село изпълняват дербенджийска служба. Те са освободени от авариз-и диванийе и текялиф-и йорфийе, като дават 10 акчета испенче, две килета пшеница и две килета ечемик. Това е било записано в стария регистър. Понастоящем се записва и в новия регистър, както е във фермана³¹.

Малкият брой на дербенджиите в Клисурса може да се дължи на запазената традиция, тъй като през първите десетилетия на века, преди учредяването на мюлка на Шах Султан, домакинствата в селото не са достигали дори до 30 къщи. От друга страна, самото наличие на голямо вакъфско селище в този район представлявало достатъчна гаранция за османската власт, че сигурността на пътуванията през това място е осигурена поради това, че то вече е оживено.

ДЕРБЕНДЖИЙСКИТЕ СЕЛА ПОКРАЙ ПЪТЯ ПРЕЗ ЗЛАТИШКИЯ ПРОХОД И ДОЛИНАТА НА р. ТОПОЛНИЦА С НЕГОВИТЕ РАЗКЛОНЕНИЯ

Първите дербенджийски селища по този друм се появяват през втората половина на XV в. Към 80-те години на този век северно от Стара планина в описите е отбелязано дербенджийското селище Етрополе (KOVACHEV 1997, 145). В интересувания ни участък от пътя, който започва южно от Балкана и в северозападния край на Златишко-Пирдопската котловина, завършвайки в северозападната част на Горнотракийската равнина, към 1485 г. се появява само едно селище с дербенджийски статут, което не било включено в стария регистър. Това е с. Петрич (дн. село в

³⁰ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 498, 420–422.

³¹ Ibidem, f. 420.

община Златица, Софийска област), жителите на което трябвало да пазят на речния бряг, на едно място, наречено Чутуран (?), което се намирало на пътя от Лофча (Ловеч) за Филибе (дн. Пловдив) и Саруханбейлю, дн. Септември (KOVACHEV 1997, 145). Петрич тогава вече е средно голямо село според класификацията на проф. Цветана Георгиева (GEORGIEVA 1999, 71), поради което може също да е създадено доста преди 1485 г., но временно било освободено от данъци и не попада в описите. Тъй като регистърът от 1489 г., в който са присъствали селищата южно и югоизточно от Петрич, не е запазен изцяло и представлява фрагмент, не можем да кажем дали в края на XV в. в южния участък от пътя и неговите разклонения са съществували дербенджийски села.

През първите десетилетия на XVI в. в регистрите откриваме данни за съществуването на всички по-късни дербенджийски селища по протежение на друма в долината на Тополница и неговите разклонения. Всичките, изглежда, са сред старите села, съществували и през предходния век. Като се има предвид, че най-използваната връзка на Златишко с Филибе (Пловдив) бил средногорският друм от с. Петрич през селата Мечка и Панагюрище, напълно е възможно отрано с охраната му да са били натоварени селяните от Павли дербенд (Мечка, дн. Оборище). Тъкмо това село е единственото дербенджийско селище в региона към 1516 г., когато дори и Петрич временно е загубил статута си на проход (дербенд). Бележката в регистъра гласи следното:

*Село Павли. Нов дербенд. Стои на пътя между Коюн тепе и Излади дербенд. Пазят пътя, който отива към София. Неверниците дават от домакинство по едно киле пшеница, едно киле ечемик, а всеки един плаща по десет акчета испенче*³².

Към 1516 г. гореописаните задължения са дадени на всички 65 домакинства от селото. Павли дербенд тогава е средноголямо село, което предполага, че може да е съществувало и в края на XV в. Обаче е записано, че селището е „нов дербенд“ (derbend- i cedit), поради което може би е включено в системата по охрана на пътищата наскоро преди тази регистрация. Впоследствие жителите на Павли дербенд (Мечка) получават задача да пазят на две места покрай пътя, заради което са определени 60 мъже от селото³³.

Селата Петрич и Поибрене, разположени покрай пътя, следващ долината на р. Тополница, през първите две десетилетия на XVI столетие

³² BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 77, f. 779.

³³ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 494, 745-746.

са обикновени тимарски селища без никакви задължения по охраната на пътя³⁴. Това положение скоро се променя и десетина години по-късно жителите на двете селища вече са натоварени с дербенджийска служба, като запазват този си статут през целия XVI в.³⁵ От регистъра научаваме, че с. Петрич, намиращо се на „страховито и опасно място“, било напълно обезлюдено и раята му се разпръснала. След доклад на кадията на споменатия вилает (Пазарджик) били доведени хора от хайманетата (GROZDANOVA 2003, 43)³⁶, които били склонни да се заселят във възстановеното село, обявено за дербенд³⁷. С малко по-различни думи ролята на пазарджишкия кадия за превръщането на Петрич отново в дербенд е изтъкната в регистъра от 1570 г.³⁸ Изглежда, след временното обезлюдяване на Петрич, действително мястото станало „страховито и опасно“. Заради това централната власт предоставя дербенджийски статут на селото, за да се привличат нови заселници чрез данъчните облекчения, да могат те да се защитават с оръжие и да осигуряват безопасните пътувания на толкова важен кръстопът, където се намирало с. Петрич. Тук си проличава и загрижеността на централната власт да заселва трайно хора с неустановено местожителство (хайманета), за да ги превърне в данъкоплатци и да осъществява ефективен контрол върху тях. Добре известно е, че именно чрез заселване на хора от хайманетата често се създават нови селища на пустите някога планински места (KIEL 2017b, 349).

В южното подножие на Балкана, там, където слиза пътят през Златишкия проход, вероятно още през втората половина на XV в. съществувало едно село, чието име в османските регистри с изписване на арабица може да се разчете като Нановинче. В повечето описи изрично е посочено, че селището спада към Излади (Златица) (KOVACHEV 1997, 143)³⁹. Това селище щеше да остане неидентифицирано като местоположение, ако в регистъра от 1516 г. не беше записано: „Нановинче, с друго име Килиса“

³⁴ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 77, f. 783, 796.

³⁵ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 370, 111-112; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 494, f. 726, 773.

³⁶ Хора с неустановено местожителство, принадлежащи към раята от тимарите. Обикновено това са скитащи хора или номадстващо население със скотовъден поминък.

³⁷ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 370, f. 112.

³⁸ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 494, f. 773.

³⁹ В регистъра от 1485 г. селищното име е записано така, че може да бъде разчетено и като Катуниче без диакритичните точки (НБКМ–Ориенталски отдел, Фонд османски регистри, Нк 12/9, f. 24 а.

(KIEL 2017, 439, 447)⁴⁰. Това ни дава основание да предположим, че Нановинче е старото име на Килисе (Килиса), дн. с. Църквище, Златишко. В същия опис обаче не е записано нищо за евентуалните дербенджийски задължения на мъжете в селото. Близостта на важния планински проход предполага изпълнението на подобна служба, защото обикновено от двете страни на проходите в Стара планина имало двойка села с дербенджийски статут⁴¹. Този статут обаче официално му е даден около 1540 г., когато в регистъра е записано:

Село Нановинче, от споменатата (нахия Излади). Проход. Преди време неверниците от споменатото село са били напълно спокойни. Тъй като понастоящем са се увеличили случаите, в които са намирани жертви на убийства, до богохранимата столица е отправено изложение, че е необходимо да се превърне в дербенд споменатото място на обществения път, който от Нийболу (Никопол) и Лофча (Ловеч) отива към Самако (Самоков) и Татар Пазар (Пазарджик). В ръцете им е дадена свещена заповед, че на едно място трябва да се поставя стража, а тридесет къщи (т.е. мъжете от тридесет домакинства, бел. моя) ще изпълняват дербенджийска служба. Те са освободени от авариз, но останалите данъци да издължават напълно. Домакинствата, които са повече от споменатите тридесет къщи, да дават авариз и останалите си данъци. Записа се в новия регистър така, както е във фермана⁴².

Тъй като в бележката не е споменато изрично, че инициативата идва от населението на селото, този път идеята за обявяването на новия дербенд принадлежи вероятно на провинциалните власти и кадията, който е отправил изложението за случващите се на пътя нападения и убийства. Споменатият брой на дербенджиите от Нановинче-Килисе се запазва и през следващите десетилетия до края на XVI – началото на XVII в.⁴³

Покрай дясното отклонение на пътя, което от малката Петричка котловина водело през Смолския проход към Софийското поле, още от първите десетилетия на XVI столетие съществуват дербенджийски села. Те получават този си статут от началото на века насетне, защото разполагаме

⁴⁰ BOA, Maliyeden Müdevver fund, MAD № 11, f. 238 b. Махиел Кийл например твърди, че Килисе се появява като селище едва през първите десетилетия на XVII в., като първото му споменаване е в авариз регистъра от 1642 г.

⁴¹ BOA, Maliyeden Müdevver fund, MAD № 11, f. 207 a.

⁴² BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 452, f. 237.

⁴³ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 718, f. 459; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 771, f. 17.

с данни за тяхното съществуване през предходния XV в., когато жителите им все още нямат задължения да охраняват проходите и пътя. Към 1516 г. жителите на с. Смолско поне според регистрите не са задължени да охраняват прохода⁴⁴. В регистрите от началото на 40-те години на XVI в. обаче за селото е записано следното:

Село Смолско дербенд. От споменатата нахия (Излади)... Споменатото село се намира на мястото на проход. Там има няколко моста, които трябва да се ремонтират. Срещу дежуренето си на едно място са освободени от авариз- и диванийе. В ръцете им е дадена свещена заповед. Това е записано в новия регистър⁴⁵.

Според някои автори пътят, преминаващ през Смолския проход, бил основната връзка на Златишко със София (MUTAFCHIEV 1973, I, 333–334). Поради тази важност на пътя не е изключено селяните от Смолско да са били натоварени с ремонта на мостовете и охраната на прохода и по-рано, без тези им задължения да са посочени в описа от 1516 г. През 1540, 1579 и 1642 г. с тази служба са ангажирани 30 домакинства от селото⁴⁶. Предположението, че дербенджийската служба се изпълнява от старо време, се отнася и за селата на изхода на този друм в западния край на Ихтиманска Средна гора по посока към София. Там поне според описа от 1526 г. с дербенджийска служба са натоварени селяните от Байлово и Раковица (Голема Раковица), без да е уточнено подробно на кои места от пътя поставят стража⁴⁷. Тогава със специален статут се ползват всички жители. През втората половина на столетието отново всички 75 домакинства на Голема Раковица са с дербенджийски статут, което показва, че поставят стража на поне две места⁴⁸.

СТАТУТ НА НАСЕЛЕНИЕТО И РАЗВИТИЕ НА РАЗГЛЕЖДАНИТЕ ДЕРБЕНДЖИЙСКИ СЕЛИЩА ДО ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XVII В.

За разлика от някои категории население с военнопомощни задължения, които се ползвали с по-широки данъчни облекчения, а в рамките на служебните си бащини не принадлежали към раята от тимарите, дер-

⁴⁴ BOA, Maliyeden Müdevver fund, MAD № 11, f. 232 a.

⁴⁵ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 452, f. 275; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 416, f. 413.

⁴⁶ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 452, f. 275; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 718, f. 466–467; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 771, f. 17.

⁴⁷ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 130, 35–36, 232–233.

⁴⁸ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 539, 101–102.

бенджиите били тимарска рая и издължавали райетска рента на спахиите си, ползвайки по-скромни отстъпки (YORDANOV 2022, 79–88). Но при всички групи със специални задължения тези облекчения били само като компенсация за изпълняваната служба, която била отработъчна рента, заменяща данъците, от които са освободени (MUTAFCHIEVA 2008, 427). Като най-устойчиво във времето и повсеместно прилагано се утвърждава освобождаването на дербенджиите от извънредните държавни данъци и повинности (авариз-и диванийе и тежялиф- и йорфийе). Обаче в регистрите за отделните села се посочва освобождаването от различни съставки на тези налози – авариз, нузул, сюрсат и др. (ZIROJEVIĆ, 1970, 103; STOJANOVSKI 1974, 90–91; GROZDANOVA 2003, 56). Обикновено в старите дербенджийски села, които притежават този статут още от XV – началото на XVI в., населението, което охранява проходите, се ползва и с допълнителната привилегия да дава по-малко десетъци от зърнените храни на спахията си – само по едно или две килета годишно от домакинство. Понякога към това се добавяла и по-ниска сума испенче – 10 или 12 вместо обичайните 25 акчета (ZIROJEVIĆ 1970, 103–105; STOJANOVSKI 1974, 83–95; TSVETKOVA 1960, 212–215). Като съвсем рядко изключение, най-вече през XV – началото XVI в., са случаите, когато жителите на някои дербенджийски села са напълно освободени от данъци, включително и от джизие (ZIROJEVIĆ 1970, 103; GROZDANOVA 2003, 58)⁴⁹.

Един поглед върху записаното в регистрите за разглежданите тук села показва, че с всички обичайни за дербенджиите данъчни облекчения (без да са освободени напълно от данъци) се ползвали само пазачите на проходи от Прасадим дербенд (Клисура), Поибрене, Павли дербенд (Мечка) и в по-малка степен тези от Петрич. Все пак има дребна разлика – през 1570 г. с подобен статут се ползвали не само 30-те дербенджии от Клисура, а всички 261 домакинства (включително 16 вдовишки), което било данъчна политика на мюлка (по-късно вакъфа) на Шах Султан, дъщерята на султан Селим II, която успешно привлякла множество нови заселници, превръщайки много малкото допреди 40 години селище в твърде голямо за времето си село⁵⁰. По същото време цялото население на Петрич, ти-

⁴⁹ Доколкото може да се съди от документите, това обикновено се практикува за много малки групи дербенджии – например 20 души, натоварени през 1456 г. от султан Мехмед II да охраняват прохода към с. Поранлу.

⁵⁰ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 498, 420-422. От данните в регистъра се вижда, че всички 245 пълноценни домакинства са заплатили по 10 акчета испенче, а 16 вдовишки семейства по 6 акчета. Превърнатите в парична сума десетъци от зърнени храни също са

марско село от Пазарджишката каза, също се ползва с известни данъчни преференции, с тази разлика, че трябвало все пак да изплащат испенчето в пълния му размер. Макар и това даждие да е незначително като данъчна тежест, жителите на селото, позовавайки се на дербенджийския обичай, отказвали да го заплатят в пълен размер, което станало причина техният спяхия Диване Махмуд през пролетта на 1565 г. да потърси разрешение на спора чак пред централната власт в столицата Цариград⁵¹. Този случай показва, че в дербенджийските села, където християните живеели в компактни групи, ревниво отстоявали данъчните си облекчения, колкото и незначителни да били те.

Във всички останали дербенджийски села от разглеждания регион основното данъчно облекчение на дербенджиите е освобождаването от извънредните данъци и повинности⁵². Невинаги регистраторите записвали подробно в какво се състоели тези данъчни отстъпки. Това не били само парични и натурални събирания. По-подробно са описани тези права в текстовете, предхождащи описите на населението в Поибрене, Павли дербенд (Мечка) и Голема Раковица в регистрите от 1570 г. Дербенджиите от споменатите села са освободени от „кюрекчийска служба (ангария като гребци във флота), от даване на коли за превоз, от строеж на крепости, реквизиции на зърнени храни и други провизии под формата на нюзул и салгун, от даване на синовете им за еничери, както и от всички други извънредни държавни данъци и повинности“⁵³. Освобождението от даването на синовете им за еничери при дербенджиите от посочените села вече е значителна привилегия, която ги откроява от останалата християнска рая и надхвърля обичайното освобождение от райетските данъци.

Както е изтъквано в литературата, само освобождаването от извънредните държавни данъци и повинности като постоянно данъчно облекчение за дербенджиите се оказва немалко предимство, предвид на това, че тези даждия и ангарии с времето стават регулярни и все по-обременителни за останалата рая (ZIROJEVIĆ 1970, 103; STOJANOVSKI 1974, 90–91;

твърде малко за всички 261 домакинства – едва 400 акчета. От текста обаче не става ясно дали освобождаването от извънредните данъци и повинности също се отнася за всички семейства в селото.

⁵¹ 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564–1565). Ankara, 1995, f. 463, № 1001.

⁵² BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 452, f. 237, 275, 307, 351; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 718, 458–459, 464, 466, 468.

⁵³ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 494, 726–745; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 539, f. 101.

GROZDANOVA 2003, 57; KOVACHEV 2018, 226–227). За много селища този фактор е имал положителна роля за бъдещото им развитие. Но това влияние не бива да се абсолютизира. В разглеждания от нас регион единствено Прасадим дербенд (Клисура) се превръща с времето в голямо селище, за което бъдещето обещава добро демографско и стопанско развитие. Видяхме обаче, че за положението в Клисура много по-голямо влияние оказва не толкова дербенджийският статут на малка част от населението, а политиката на управителите на вакъфа на Шах Султан. Но след като веднъж се е стабилизирало демографското му състояние благодарение на първоначалната политика на вакъфа за привличане на данъкоплатци, дори вакъфският статут не е определящ за бъдещето. Известно е, че след време голямото село ще бъде един от центровете на овцевъдството (DANOVA 2016, 318)⁵⁴, а суровините ще осигурят развитието на други занаяти. Тук обаче са се съчетали доброто демографско състояние с наличието на достатъчно свободна работна ръка и природо-географските условия, подходящи за овцевъдство. Впоследствие самото стопанско развитие и възможностите за работа ще привличат тук още нови заселници и ще поддържат демографския ръст и предопределят важната роля, която Клисура играе заедно с други села от старопланинския регион в българската социална история (PARVEVA 1992, 42).

Другите дербенджийски селища в Златишко-Пирдопската котловина и прилежащите ѝ райони не търпят значителен демографски прираст, както това се случва в Клисура. Според М. Кийл през първите десетилетия на XVII в. вследствие на застудяването на климата, късното узряване на житото, слабите или провалени реколти и трудното изхранване на населението в Златишко се стига до демографски срив и при двете конфесионални групи – християните и мюсюлманите в селата. Той пише дори за изселнически процеси от този до голяма степен планински край към по-топлите низини (KIEL 2017a, 439). Отбелязва и настъпление на исляма, не само чрез колонизация, но и заради ислямизацията на населението в доскоро изцяло християнските села в котловината. За пример той дава и дербенджийското село Лъджене, където още през 1642 г. 84% от жителите били мюсюлмани (KIEL 2017a, 439). Да, наистина Лъджене е един от малкото примери за дербенджийски някога села, където до края на XVIII и през XIX в. цялото население ще стане мюсюлманско (KIEL 2017a, 447).

⁵⁴ През 1819 г. Константин Икономос пише, че Прасадин дербенд, или Клисура, е от около 500 къщи и повечето му жители, само християни, се занимават с овцевъдство.

Подобно ще е развитието и в Килисе кьой-Нановинче (Църквище). В края на XIX и началото на XX в. К. Иречек и П. Мутафчиев дори ще напишат, че в годините преди Освобождението двете села били турски (IRECNEK 1974, 359; MUTAFCHIEV 1973, I, 320, 332). В очите на двамата автори, както удачно допълва М. Кийл, понятието „турски села“ е идентично с „мюсюлмански“ (KIEL 2017a, 440).

М. Кийл прави своите констатации въз основа на авариз регистъра от 1642 г., където поименно са регистрирани мъжете, глави на обложени-те с авариз домакинства. Наблюденията му са напълно основателни по отношение на християнските, мюсюлманските или смесените села в Златишко-Пирдопската котловина, които не са с дербенджийски статут. Населението на всички мюсюлмански села намалява в периода 1579–1642 г. Единственото християнско село, в което не живее население със специални задължения – Челопек, въпреки демографския спад от 42 християнски домакинства, се запазва като голямо християнско поселение дори и през 1642 г. (100 домакинства), като мюсюлманите се увеличават съвсем слабо (KIEL 2017a, 447). Ситуацията в трите войнушки села – Протопопинци (Пирдоп), Мирково и Душанци е по-различна. С голяма демографска динамика и значителен отлив на население до 1642 г. се отличават селата Протопопинци и Мирково (Ibidem). Веднага трябва да кажем, че в тези села присъствали известен брой войнуци и техни резервисти (зевайд войнуци), които, изглежда, не попадат в авариз регистъра от 1642 г. (YORDANOV 2014, 564, 566). Това обаче не обяснява напълно големите демографски загуби. Същевременно в Душанци числеността на християните практически се запазва, докато мюсюлманските домакинства слабо нарастват. Значителен е прирастът на мюсюлманите в Мирково (KIEL 2017a, 447).

В авариз регистъра от 1642 г. (под сигнатура TD 775), ползван от М. Кийл, дербенджийското присъствие не е отразено. Единствено за Буново в този опис се споменава, че е дербенджийско село, но данните за броя на дербенджиите са неточни⁵⁵. При описа на Килисе, Лъджене, Стъргел и Смолско за дербенджии не се говори⁵⁶. На началните страници в един друг авариз регистър от 1642 г. (под сигнатура TD 771), който всъщност се от-

⁵⁵ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 775, f. 212. В маргинална бележка там се споменават само 25 дербенджийски семейства и 45 домакинства, обложени с авариз. Както става ясно от друг опис, дербенджиите в селото са много повече.

⁵⁶ Ibidem, 208–209, 211.

нася за източната част на Никополския санджак – Шуменско, Търговишко и Разградско, е поместен списък на дербенджиите от селата в санджака. Според тези данни в селата Буново, Стъргел, Лъджене, Килисе-Нановинче и Смолско също са регистрирани дербенджии, като фактите говорят, че те не фигурират в авариз регистъра, използван от М. Кийл⁵⁷. По този начин данните за дербенджийските села от Златишко могат да бъдат коригирани.

В повечето от разглежданите дербенджийски села не настъпват значими сътресения в общия брой на жителите. В периода от 1530 до 1579 г. християнското население в тях нараства, а мюсюлманските домакинства се увеличават значително в Килисе (Църквище) и най-вече в Лъджене (вж. *табл. 1*). Прирастът на християнското население в Стъргел, Буново и Прасадим дербенд (Клисура) продължава дори и в периода 1579–1642 г., като в последните две нарастването е значително. Същевременно в Буново и Стъргел малкото на брой мюсюлмански домакинства изчезват напълно до 1642 г. В останалите дербенджийски села християнското население до 1642 г. намалява, като най-чувствителни са демографските загуби в Смолско, Петрич и Поибрене (вж. *табл. 1*).

Данните показват, че през XVI – началото на XVII в. в Лъджене чувствително се увеличават мюсюлманите, което може и да не се дължи само на ислямизация, защото присъствието на явни конвертити (синове на Абдуллах или с християнски бащини имена) в селото е незначително. Това може и да се дължи на обстоятелството, че мюсюлманска общност в селото има още от края на XV в., когато регистрациите са съкратени и имената не може да се видят. В описа от 1540 г. в Лъджене са записани двама синове на Абдуллах, а през 1579 само един. Останалите жители са с тюрко-мюсюлмански лични и бащини имена⁵⁸. През 1642 г., когато мюсюлманите числено се увеличават до 58 домакинства, само петима мъже са синове на Абдуллах⁵⁹. Трябва да отбележим, че за повече от 40 години (между 1579 и 1642 г.) мюсюлманите се увеличават с 38 домакинства, а християните намаляват с 45 (вж. *табл. 1*). Не за всички нови мюсюлмани трябва да виним ислямизацията. Известно е, че в селата могат да се заселят мюсюлмани отвън, като сред новите заселници може да са били и

⁵⁷ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 771, f. 17.

⁵⁸ Синове на Абдуллах са някои си Карагъоз и Мустафа, а сред другите мюсюлмани личат и някои типични тюрко-мюсюлмански имена, каквито са Насух, Тимур, Турхан, Барак и Сабри (BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 452, f. 351; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 718, f. 465).

⁵⁹ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 775, f. 209.

петимата вероятни конвертити (RADUSHEV 2008, 179–230). За периода 1579–1642 г. увеличението на мюсюлманите в Лъжене може да е съчетание между естествен прираст, заселване и религиозна конверсия.

Процесът на ислямизация в Килисе-Нановинче (Църквище) може да се проследи от самото му начало. Когато през 1540 г. се появява първата група мюсюлмани в селото, всички четирима мъже са синове на Абдуллах, като съществува малка възможност всички те да са синовете на човек със същото име⁶⁰. В регистрацията от 1579 г. обаче няма отбелязани местни конвертити, но е регистрирано преселничеството на някой си Али със сина си и двамата му братя, дошли чак от Тетевен⁶¹. Тъй като Тетевен е изцяло християнско селище (YORDANOV 2014, 561), вероятно става въпрос за дошли отвън обращения в исляма. Нарастването на мюсюлманите в Килисе през 1579 е значително – 28 души, но само деветима мюсюлмани са глави на домакинство. Повечето мюсюлмани тогава са неженени или с малко земя (с половин чифт или по-малко), което подсказва, че вероятно също са преселници от другаде. Към 1642 г. обаче мюсюлманските домакинства в Килисе са се увеличили само с 5 къщи, което може да се дължи и на естествен прираст⁶². В това село можем да говорим за първоначална ислямизация на малцина християни към 1540 г. и заселване на религиозни обращения отвън през 70-те години на столетието. Впоследствие, до 1642 г., не може да се говори за бурно настъпление на исляма там. Окончателното превръщане на селото в мюсюлманско поселение се случва чак през XVIII в. Важно е да се подчертае обаче, че и в двете села дербенджиите до 1642 г. не са засегнати от ислямизация, като още от 1540 г. (когато селата придобиват дербенджийски статут) те са православни християни⁶³.

Цитираните по-горе данни за дербенджийските села в Златишко-Пирдопския край доказват за пореден път, че привилегированият статут през ранните столетия от османското владичество не превръща автоматично християнските села в процъфтяващи в демографско и стопанско отношение средища с важна роля в българската социална и културна история, каквито били например Котел, Трявна, Елена, Габрово, Троян,

⁶⁰ Тези мюсюлмани са Вели, Илиас, Али и Шермед, всички синове на Абдуллах (BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 452, f. 237).

⁶¹ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 718, f. 459.

⁶² BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 775, f. 208.

⁶³ Нека припомним, че през 1540 г., макар че в Лъжене живеели и 9 мюсюлмански домакинства, изрично е записано, че като дербенджии се определят 30 души немюсюлмани – зимми (BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 452, f. 351).

Дряново и разглежданата от нас Клисура. Влияние са оказвали не имащият значение през първите три века от османското владичество статут на населението със специални задължения, а природо-географски, демографски и стопански фактори, а дори и регионални етнографски особености (STRASHIMIROV 1918, 9–98; KOLEV 1987, 69–77)⁶⁴, които в съвкупността си оказват несравнимо по-силно влияние. За региона на Златица важен конфесионално-демографски фактор е може би обстоятелството, че още от втората половина на XV в. се установява постепенна колонизация на номадстващи юруци и друго тюркско население в котловината (KIEL 2017a, 437–438; IVANOV 2020, 108–110). През XV в. там вече съществуват четири чисто мюсюлмански села, в едно от които се споменава присъствие на юруци, а в края на XVI в. тези села са вече шест (KIEL 2017a, 447; KOVACHEV 1997, 137, 141, 143). Лъджене (дн. с. Антон) и Килисе (Църквище) са селищата, в които ислямският елемент присъства още от XVI в. (вж. *табл. 1*). Все пак това не е достатъчно обстоятелство, което би отговорило на въпроса защо тъкмо тези две села в Златишко, при това дербенджийски, са единствените бивши християнски села от региона, които се ислямизират напълно до края на XVIII в. Защото мюсюлманите се увеличават също така в Мирково и Душанци, но те никога не се ислямизират напълно (KIEL 2017a, 447).

Известно е, че в селата, в които православната общност е стабилна и компактна, групата от мюсюлмани търпи колебания и невинаги се установява трайно. Обичайно първите конвертити се подлагат на порицание и отхвърляне от съселяните си християни, като често при следващите регистрации те напускат селището в посока градовете или мюсюлманските села, „изчезвайки“ напълно (DIMITROV 1965, 94; RADUSHEV 2008, 195). Но в Килисе и Лъджене мюсюлманската общност намерила стабилна социална среда, където изглежда, се чувствала спокойна. Докато в Буново, Стъргел и Смолско регистрираните през определени години от XVI в. мюсюлмански домакинства „изчезват“ напълно към 1642 г., в Килисе и Лъджене мюсюлманите, макар и бавно, се увеличават и утвърждават (вж. *табл. 1*).

Един от важните фактори, осигуряващи стабилността и устойчивостта на православната общност срещу изкушенията от социален и икономи-

⁶⁴ Става дума за големите етнографски групи – шопи, мизийци/полянци, балканджии, тракийци, рупци и македонци, които се различават помежду си по отношение на своя бит и материална култура.

чески характер за религиозна конверсия при възникване на първото ядро мюсюлмани в селището е присъствието на православен свещеник, който сплотява общността. Свещеникът поддържа нормите на християнско поведение и степента на религиозност при енорияшите си. Неговото становище е решаващо за формиране на общественото мнение по всеки един въпрос (TODOROVA 1997, 117). Проверката за присъствие на свещеници в селата от Златишко показва, че тъкмо в Лъджене и Килисе през XVI и първите десетилетия на XVII в. липсват каквито и да е данни за присъствието на православен поп, докато във всички останали християнски села през цялото това време се открива поне един свещеник или попски син (вж. *табл. 5*). Любопитното е, че самото име на Килисе предполага наличието на църква, но всъщност то иде от някогашния ранновизантийски храм, построен през V в., който в началните десетилетия на османското владичество вероятно вече е бил в руини (MUTAFCHIEV 1973, 455–485). Първите проучвания след Освобождението показват, че върху тези руини е била построена джамията на мюсюлманската общност в селото (MUTAFCHIEV 1973, 455). Не можем да кажем дали това е била първата петъчна джамия в Килисе, чието построяване било издействано чрез петиция на населението до централната власт през 1692 г. (KIEL 2017a, 447), но това е напълно възможно.

Може би църковен център за православните в региона трябва да е бил Пирдоп, което се подсказва и от самото му име Протопопинци. Друго такова средище в котловината трябва да е било Челопек, където през 1579–1642 г. откриваме солидно свещеническо присъствие (вж. *табл. 5*). Обичайно било свещеници от подобни селища да обслужват и населените места, които не издържали свой поп (TODOROVA 1997, 78). Вероятно свещениците от Пирдоп и Челопек обслужвали селяните от Лъджене и Килисе, тъй като били най-близките до тях християнски селища. Трайното отсъствие на свещеник в самото селище обаче е оставяло общността на православните българи без солидна опора срещу вероятните социално-икономически мотиви за религиозна конверсия. Освен това в Килисе и Лъджене липсвал и друг важен елемент – там не откриваме компактни групи християни, както в много големите села Пирдоп и Челопек, където живеели над 100 християнски домакинства, при това ръководени от свой свещеник (вж. *табл. 1 и 5*). Заради това нито в Пирдоп, нито в Челопек, макар мюсюлманската общност да нараства с времето, ислямът никога не успява да заеме водещи позиции и те си остават преобладаващо християнски чак до Освобождението (KIEL 2017a, 447).

След формиране на първоначалното ядро от мюсюлмани в Килисе и Лъджене, които в двете села към 1579 г. не надхвърляли съответно 10 и 20 домакинства, вече съществува онази среда, в която заселилите се мюсюлмани или приелите исляма бивши християни взаимно да се крепят и окуражават. Тази група вече трудно можела да бъде изолирана, като се ползвала с подкрепата на османските власти (DIMITROV 1965, 94). Присъствието на достатъчно голяма мюсюлманска общност засилвало и режима на ограничения за изповядването на християнския култ, поддържането и строежа на православни храмове, който зависел от редица фактори, сред които демографските специфики на селищата и съотношението между мюсюлмани и християни (GRADEVA 2008, 134–136). Новата социална обстановка, която неминуемо оказвала известен натиск върху православната общност в Килисе и Лъджене, вероятно била съчетана с нейната неустойчивост поради липсата на живеещ сред нея духовен пастир. Засилващите се с времето икономически изкушения за религиозно обращение поради нарастването на данъчната тежест на платимия само от немюсюлманите данък джизие трябва да са оказали също своето влияние. Добивите от земеделие във високата котловина едва ли са били по-високи от другите планински региони, а и регистрите не представят данни за някакво значително скотовъдство или практикуване на занаяти, даващи по-добри стопански възможности⁶⁵. Дали ислямизацията е обхванала впоследствие цялото православно население, включително и дербенджиите, засега не можем да кажем без намирането на нови документи за края на XVII – началото на XVIII в. Възможно е част от християните да са се преселили в селата с по-компактни православни общности, а междуременно да са се съчетали заселване на външни мюсюлмани и ислямизация на останалите да живеят в селата малцина християни.

* * *

Наблюденията ни върху дербенджийските села покрай двата второстепенни пътя, кръстосващи се в Златишко-Пирдопската котловина, показват, че главният начин, по който селищата от региона получават дербенджийски статут, е инициативата на самата османска власт, преобладаващо в лицето на провинциалните власти, най-често кадиите, които изпращат

⁶⁵ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 452, f. 237, 351; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 718, 459–460; 464–466; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 775, 208–209.

изложения до столицата за необходимостта от осигуряване на сигурност в пусти и опасни крайпътни места чрез заселването им и създаването на селища. Такъв е случаят с новосъздадените или временно обезлюдени населени места, каквито са Прасадим дербенд (Клисура) и Петрич. Това са и най-рано получените дербенджийски статут села в разглеждания регион. В други случаи такъв статут получават и някои от старите села покрай пътя, като това се случва по инициатива на населението в самите села, след молба пред централната власт може би след съдействие отново на кадиите. Понякога мотивът са зачестилите случаи на грабежи и убийства в землищата на селата, срещу които обвързването на селяните в института на колективната отговорност не е достатъчно, за да може те да се защитават и опазват сигурността в района. Прошенията на местните власти и населението се удовлетворявали, защото това съвпадало с политиката по време на султан Сюлейман Великолепни за поддържане на сигурността на трафика по пътищата. Службата на дербенджиите от Златишко е свързана не само с охраната на пътищата, но и с поддръжката на мостовете, като задълженията им се застъпват с тези на кюпрюджиите (отговорни за поддръжката на мостовете).

Дербенджийските селища от Златишко-Пирдопската котловина са красноречиво доказателство за тезата, че привилегираният статут не превръща автоматично селата в процъфтяващи в демографско и стопанско отношение населени места. Когато това се случва, както става в бъдещата Клисура, влияние оказва вакъфският статут и постигнатото вследствие на това добро демографско състояние, но най-вече непроменливи фактори като географско положение, природна среда, възможности за поминък, наличие и търсене на още работна ръка. В две от дербенджийските села в Златишко се случва нещо, което е рядко изключение за селата с дербенджийски статут – постепенното пълно ислямизиране на населението, което ги поставя редом до войнушките села в Ловешко и Тетевенско, които са част от т.нар. ловешки помаци. Изглежда, в Златишко самите социално-икономически условия и демографските процеси в двете дербенджийски села съдействат това да се случи.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Таблица 1. Демографски промени в дербенджийските селища от Златишко, долината на р. Тополница и Средногорието (XV – първата половина на XVII в.)⁶⁶

М – мюсюлмански домакинства

Х – християнски домакинства (заедно с вдовишките семейства)

Селище	1445/ 55–1479		1485– 1489		1516– 1526		1530– 1544		1570– 1579		1637– 1642	
	М	Х	М	Х	М	Х	М	Х	М	Х	М	Х
Буново	–	24	–	24	3	34	2	37	2	104	–	169
Стъргел	–	33	3	22	2	15	1	29	3	36	–	92
Килисе (Църквище)	–	–	–	54	–	38	4	24	9	65	14	44
Лъджене (дн. Антон)	4	35			6	45	9	50	20	87	58	42
Смолско	–	55	2	39	–	20	–	32	–	109	–	65
Прасадим дербенд (Клисура)			–	45	–	16	–	27	–	260		442
Петрич	–	–	–	80	–	92	–	45	1	75		32
Мечка					–	65	–	88	–	198		145
Поибрене	–	–	–	–	–	79	–	82	–	98		49
Голема Раковица	–	43			–	51	–	69	–	75		55
Макоцево	–	38			–	23						20
Негушево	–	59			–	30			–	63		40

⁶⁶ ТИБИ. Т. 2, с. 33, 43, 45, 183, 185, 189, 277, 285; KOVACHEV 1997, 109–144; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 370, 111–112; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 452, f. 237, 275, 307, 324, 351; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 718, 459–460; 464–465; 466–467; 468; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 771, f. 17; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 775, 208–214; BOA, Maliyeden Müdevver fund, MAD 01396, f. 66, 70; BOA, Maliyeden Müdevver fund, MAD 14982, 15–16; BOA, Maliyeden Müdevver fund, MAD 14834, 18–22.

Таблица 2. Демографски промени в преобладаващо християнски селища от региона на Златица, където не присъства дербенджийско население (XV–първата половина на XVII в.)⁶⁷

М – мюсюлмански домакинства

Х – християнски домакинства (заедно с вдовишките семейства)

Селище	1445/ 55–1479		1485– 1489		1516– 1526		1530– 1544		1570– 1579		1637– 1642	
	М	Х	М	Х	М	Х	М	Х	М	Х	М	Х
Протопопинци (Пирдоп)	–	86	1	71	4	141	5	112	7	215	5	52
Челопек	–	89	2	77	3	86	3	76	17	142	22	100
Мирково	–	90	2	86	4	71	5	87	29	104	49	36
Душанци	–	77	–	69	1	69	5	70	10	76	25	77

Таблица 3. Обложените с авариз домакинства и дервентджиите в разглежданите села от Златишкия регион според авариз регистрите от 1642 г.⁶⁸

Селище	Домакинства мюсюлманска рая, обложена с авариз 1642 г.	Домакинства християнска рая, обложена с авариз 1642 г.	Дервентджии християни, осво- бодени от авариз 1642 г.
Буново	–	70	124
Стъргел	–	30	62
Килисе (Църквище)	14	14	30
Лъджене (дн. Антон)	58	12	30
Смолско	–	35	30

⁶⁷ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 452, f. 218–363; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 718, 458–484; Tapu tahrir defteri fund, TD 775, 208–214. Вж: YORDANOV 2014, 564, 566; KIEL 2017a, 447.

⁶⁸ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 771, f. 17; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 775, 208–214.

Таблица 4. Брой на дербентджийските домакинства в разглежданите села през XV–XVII в.⁶⁹

Селище	1485–1489	1516	1526–1530	1540	1570–1579	1637–1642
Буново	–	–	–	–	104	124
Стъргел	–	–	–	29	36	62
Килисе (Църквище)	–	–	–	30	30	30
Лъджене (дн. Антон)	–	–	–	30	30	30
Смолско	–	–	–	30	30	30
Прасадим дербенд (Клисура)	45	16	27		30	30
Петрич	83	–	45		75	32
Мечка		65	88		60	60
Поибрене		–	82		60	49
Голема Раковица			51		75	
Макоцево			23			
Негушево			30		63	

⁶⁹ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 370, 111-112; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 452, f. 237, 275, 307, 324, 351; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 718, 459–460; 464–465; 466–467; 468; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 771, f. 17; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 775, 208–214; BOA, Maliyeden Müdevver fund, MAD 01396, f. 66, 70; BOA, Maliyeden Müdevver fund, MAD 14982, 15–16; BOA, Maliyeden Müdevver fund, MAD 14834, 18-22.

Таблица 5. Православните свещеници в селата от Златишкия регион (1540–1642)⁷⁰

Селище	Свещеници 1540 г.	Свещеници 1579 г.	Свещеници 1642 г.
Пирдоп	1 свещеник + 1 попски син	1 свещеник	1 свещеник
Челопек	–	1 свещеник + 3 попски синове	2 свещеници
Мирково	1 свещеник + 1 попски син	2 попски синове	–
Душанци	1 попски син	1 попски син	1 свещеник
Буново	1 попски син	1 свещеник	1 свещеник
Килисе (Църквише)	–	–	–
Лъджене	–	–	–
Смолско	1 попски син	3 свещеници	1 свещеник
Стъргел	1 свещеник	1 свещеник	2 свещеници

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

ANTONOV, AL., 2008. Infrastruktura na ovladyanoto prostranstvo. Os-manski dokumenti za patnite stantsii po diagonalnia pat (orta kol) ot XVI, XVII i XVIII vek. V: IVANOVA, SV. et al. (sast.). *Etnicheski i kulturni pro-stranstva na Balkanite. Sbornik v chest na prof. Tsvetana Georgieva. Ch. 1. Minaloto – istoricheski rakursi*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 212–219 [In Bulgarian]. (АНТОНОВ, АЛ., 2008. Инфраструктура на овладяното пространство. Османски документи за пътните станции по диагоналния път (orta kol) от XVI, XVII и XVIII век. В: ИВАНОВА, СВ. et al. (съст.). *Етнически и културни пространства на Балканите. Сборник в чест на проф. Цветана Георгиева. Ч. 1. Миналото – исторически ракурси*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 212–219).

⁷⁰ BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 452, f. 218–363; BOA, Tapu tahrir defteri fund, TD 718, 458–484; Tapu tahrir defteri fund, TD 775, 208–214.

DANOVA, N., 2016. *Bulgaria i balgarite v gratskata knizhnina (XVII – sredata na XIX vek)*. Sofia: „Paradigma“ [In Bulgarian]. (ДАНОВА, Н. *България и българите в гръцката книжнина (XVII – средата на XIX век)*. София: „Парадигма“).

DIMITROV, S., 1965. Demografski otnoshenia i pronikvane na islyama v Zapadnite Rodopi i dolinata na Mesta prez XV–XVII v. *Rodopski sbornik – Rhodope collection* т. I. [In Bulgarian]. (ДИМИТРОВ, С., 1965. Демографски отношения и проникване на исляма в Западните Родопи и долината на Места през XV–XVII в. *Родопски сборник. I*).

GEORGIEVA, TS., 1999. *Prostranstvo i prostranstva na balgarite (XV–XVII vek)*. Sofia: Izdatelstvo „LIK“ [In Bulgarian]. (ГЕОРГИЕВА, ЦВ., 1999. *Пространство и пространства на българите (XV–XVII век)*. София: Издателство „ЛИК“).

GRADEVA, R., 2008. Za nemyusyulmanite i tehните hramove v osmansките vladenia: Nyakoi nablyudenia varhu protsedurite po poluchavane na razreshenia za remont i popravka na nemyusyulmansките kultovi sgradi prez predtanzimatskia period. V: IVANOVA, SV. et al. (sast.). *Etnicheski i kulturni prostranstva na Balkanite. Sbornik v chest na prof. Tsvetana Georgieva. Ch. 1. Minaloto – istoricheski rakursi*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 126–163 [In Bulgarian]. (ГРАДЕВА, Р., 2008. За немюсюлманите и техните храмове в османските владения: Някои наблюдения върху процедурите по получаване на разрешения за ремонт и поправка на немюсюлманските култови сгради през предтанзиматския период. В: ИВАНОВА, СВ. et al. (съст.). *Етнически и културни пространства на Балканите. Сборник в чест на проф. Цветана Георгиева. Ч. 1. Миналото – исторически ракурси*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 126–163).

GROZDANOVA, E., 1979. *Balgarskata selska obshtina prez XV–XVIII vek*. Sofia: Izdatelstvo na BAN [In Bulgarian]. (ГРОЗДАНОВА, Е., 1979. *Българската селска община през XV–XVIII век*. София: Издателство на БАН).

GROZDANOVA, E., 1972. Za danachnata edinita hane v demografsките prouchvania. *Istoricheski pregled – Historical review*. 3(3), 81–91 [In Bulgarian]. (ГРОЗДАНОВА, Е., 1972. За данъчната единица хане в демографските проучвания. *Исторически преглед*. 3(3), 1972, 81–91).

GROZDANOVA, E., 2003. Mnogolikite patishta na mira i voynata. V: GROZDANOVA, E. et al. (eds).. *Kontrasti i konflikti „zad kadar“ v balgarskoto obshtestvo prez XV–XVIII vek*. Sofia: Izdatelstvo „Gutenberg“, 7–62 [In

Bulgarian]. (ГРОЗДАНОВА, Е., 2003. Многоликите пътища на мира и войната. – В: ГРОЗДАНОВА, Е. et al. (съст.). *Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV–XVIII век*. София: Издателство „Гутенберг“, 7–62).

IRECHEK, K., 1974. *Patuvania po Bulgaria*. Sofia: „Nauka i izkustvo“ [In Bulgarian]. (ИРЕЧЕК, К., 1974. *Пътувания по България*. София: „Наука и изкуство“).

IVANOV, I., 2020. *Zlatitsa i Pirdop prez Vazrazhdaneto. Izsledvania*. Tom 1. Sofia: Zlatan zmey [In Bulgarian]. (ИВАНОВ, И., 2020. *Златица и Пирдоп през Възраждането. Изследвания*. Том 1. София: Златен змей).

KAYAPINAR, A., L., 2017. The Application of the Derbend Organization in the Balkans. An Example of the Continuity of Balkan Institutions in the Ottoman System. In: *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*. Belgrade: 205–222.

KIEL, M., 2002. *Izkustvo i obshtestvo v Bulgaria prez turskia period. Pregled na ikonomiceskite, yuridicheskite i hudozhestvenite predpostavki za balgarskoto postvizantiysko izkustvo i negovoto място v razvitiето na izkustvoto na hristiyanskite Balkani, 1360/70–1700*. Prev. ot angl. R. Gradeva. Sofia: Lyubomadrie [In Bulgarian]. (КИЙЛ, М., 2002. *Изкуство и общество в България през турския период. Преглед на икономическите, юридическите и художествените предпоставки за българското поствизантийско изкуство и неговото място в развитието на изкуството на християнските Балкани, 1360/70–1700*. Прев. от англ. Р. Градева. София: Любомъдрие).

KIEL, M., 2017a. Izladi (Zlatitsa). Demografski promeni, kolonizatsia i islyamizatsia v edin balgarski planinski rayon, XV–XIX v. V: BARAMOVA, M. et al. (sast.). *M. Kiel. Bulgaria pod osmanska vlast. Sabrani sachinenia*. Sofia: Izdatelska kashta „Tendril“, 435–448. [In Bulgarian]. (КИЙЛ, М., 2017. Излади (Златица). Демографски промени, колонизация и ислямизация в един български планински район, XV–XIX в. В: БАРЪМОВА, М. et al. (съст.). *М. Кийл. България под османска власт. Събрани съчинения*. София: Издателска къща „Тендрил“, 435–448).

KIYL, M., 2017b. Za sazdavaneto i rannata istoria na grad Tryavna v Bulgaria. Neizpolzvani osmanski administrativni izvori ot arhivite v Istanbul, Ankara i Sofia za sazdavaneto i razvitiето na Tryavna, 1565–1702: prinos kam demitologiziraneto na istoriyata na Bulgaria. V: BARAMOVA, M. et al. (sast.). *M. Kiel. Bulgaria pod osmanska vlast. Sabrani sachinenia*. Sofia: Izdatelska kashta „Tendril“ [In Bulgarian]. (КИЙЛ, М., 2017. За създаването и ранната

история на град Трявна в България. Неизползвани османски административни извори от архивите в Истанбул, Анкара и София за създаването и развитието на Трявна, 1565(1702: принос към демитологизирането на историята на България. В: БАРЪМОВА, М. et al. (съст.). *М. Кийл. България под османска власт. Събрани съчинения*. София: Издателска къща „Тендрил“, 345–362).

KIYL, M., 2017c. „Transplantiraniyat“ Anadol? Modeli na demografski, religiozni i etnicheski promeni v rayona na Tozluka (Severoiztochna Bulgaria), 1479–1873. V: BARAMOVA, M. et al. (sast.). *M. Kiel. Bulgaria pod osmanska vlast. Sabrani sachinenia*. Sofia: Izdatelska kashta „Tendril“ [In Bulgarian]. (КИЙЛ, М., 2017. „Трансплантираният“ Анадол? Модели на демографски, религиозни и етнически промени в района на Тозлука (Североизточна България), 1479–1873. В: БАРЪМОВА, М. et al. (съст.). *М. Кийл. България под османска власт. Събрани съчинения*. София: Издателска къща „Тендрил“, 237–266).

KOLEV, N., 1987. *Balgarska etnografia*. Sofia: „Nauka i izkustvo“ [In Bulgarian]. (КОЛЕВ, Н., 1995. *Българска етнография*. София: Наука и изкуство).

KOVACHEV, R., 1997. *Opis na Nikopolskia sandzhak ot 80-te godini na XV vek. Prevod i komentar na novootkrit timarski opis ot poslednata chetvart na XV vek, sahranyavan v Orientalския otdel na Narodnata biblioteka „St. St. Kiril i Metodiy“*. DIMITROV, STR. (red.). Sofia: NB „St. st. Kiril i Metodiy“ [In Bulgarian]. (КОВАЧЕВ, Р., 1997. *Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV век. Превод и коментар на новооткрит тимарски опис от последната четвърт на XV век, съхраняван в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“*. ДИМИТРОВ, СТР. (ред.) София: НБ „Св. св. Кирил и Методий“).

KOVACHEV, R., 2011. *Etopole v osmanskia kadastar ot nachaloto na XVI v. V: Etopolskata knizhovna shkola i balgarskiyat XVII vek*. Sofia: NB „St. st. Kiril i Metodiy“, 18–29 [In Bulgarian]. (КОВАЧЕВ, Р., 2011. *Етрополе в османския кадастър от началото на XVI в. В: Етрополската книжовна школа и българският XVII век*. София: НБ „Св. св. Кирил и Методий“, 18–29).

KOVACHEV, R., 2018. *Naselenie i stopanstvo na Troyan ot vtorata polovina na XV do nachaloto na XVII v. spored osmanskia danachen kadastar*. V: AVDZHIEVA, E. et al. (sast.). *Troyan. Dokumenti, otkritia, sabitia, lichnosti*. Troyan: Faber, 226–227. [In Bulgarian]. (КОВАЧЕВ, Р., 2018. *Население и стопанство на Троян от втората половина на XV до началото на XVII в.*

според османския данъчен кадастър. В: АВДЖИЕВА, Е. et al. (съст.). *Троян. Документи, открития, събития, личности*. Троян: Фабер, 226–227).

MICHEV, N. et al., 1980. *Geografski rechnik na Bulgaria*. Sofia: Nauka i izkustvo [In Bulgarian]. (МИЧЕВ, Н. et al., 1980. *Географски речник на България*. София: Наука и изкуство).

MUTAFCHIEV, P., 1973 I. Stari gradishta i drumove iz dolinite na Stryama i Topolnitsa. V: ANGELOV, D. et al. (sast.). *Izbrani proizvedenia*. Т. 1. Sofia: Nauka i izkustvo, 286–377 [In Bulgarian]. (МУТАФЧИЕВ, П., 1973. Стари градища и друмове из долините на Стряма и Тополница. В: АНГЕЛОВ, Д. et al. (съст.). *Избрани произведения*. Т. 1. София: Наука и изкуство, 286–377).

MUTAFCHIEV, P., 1973 II. Stariyat drum prez „Trayanova vrata“. V: ANGELOV, D. et al. (sast.). *Izbrani proizvedenia*. Т. 2. Sofia: Nauka i izkustvo, 478–606 [In Bulgarian]. МУТАФЧИЕВ, П., 1973. Старият друм през „Траянова врата“. В: АНГЕЛОВ, Д. et al. (съст.). *Избрани произведения*. Т. 2. София: Наука и изкуство, 478–606.

MUTAFCHIEVA, V., 1968 (sast.). *Bertrandon de la Brokier. Zadmorsko pateshestvie*. Sofia: Izdatelstvo na OF, 98 [In Bulgarian]. (МУТАФЧИЕВА, В. 1968 (съст.). *Бертрандон де ла Бרוкиер. Задморско пътешествие*. София: Издателство на ОФ, 98).

MUTAFCHIEVA, V., 2008. Kategoriite zavisimo naselenie v nashite zemi pod turska vlast prez XV–XVI vek. V: *Osmanska sotsialno-ikonomicheska istoria. Izbrani proizvedenia*. Т. 5. Plovdiv: Izd. kashta „Zhanet 45“, 407–458 [In Bulgarian]. (МУТАФЧИЕВА, В., 2008. Категориите зависимо население в нашите земи под турска власт през XV–XVI век. В: *Османска социално-икономическа история. Избрани произведения*. Т. 5. Пловдив: Изд. къща „Жанет 45“, 407–458).

ORHONLU, C., 1967. *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı*. Istanbul [in Turkish].

PARVEVA, ST., 1992. Poselishtna mrežha i gastota na naselenieto v chasti ot Severna Bulgaria i Podbalkanskite poleta v kraja na XVII i nachaloto XVIII vek. *Istoricheski pregled – Historical review*. (8–9), 32–50 [In Bulgarian]. (ПЪРВЕВА, СТ., 1992. Поселищна мрежа и гъстота на населението в части от Северна България и Подбалканските полета в края на XVII и началото XVIII век. *Исторически преглед*. (8–9), 32–50).

PARVEVA, ST., 2022. *Bogatstvo i bednost sred selskite obshtnosti v provintsia Rumelia prez XVII–XVIII vek. Izsledvane i dokumenti*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“ [In Bulgarian]. (ПЪРВЕВА, СТ., 2022.

Богатство и бедност сред селските общности в провинция Румелия през XVII–XVIII век. Изследване и документи. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“).

RADUSHEV, E., 2008. *Pomacite – hristijanstvo i islam v Zapadnite Rodopi s dolinata na r. Mesta, XV – 30-te godini na XVIII v.* Chast I. Sofija: NB „Sv. sv. Kiril i Metodij“ [In Bulgarian]. РАДУШЕВ, Е., 2008. *Помаците – християнство и ислям в Западните Родопи с долината на р. Места, XV – 30-те години на XVIII в.* Част I. София: НБ „Св. св. Кирил и Методий“.

SOKOLSKI, M., 1960. *Dervendzhiski sela vo Veleshkata nahija od 1460–1544 godina.* *Glasnik Inst. nac. ist.* Skopje: 1–2(1–2), 171–195 [In Macedonian]. (СОКОЛСКИ, М., 1960. Дервенциски села во Велешката нахија од 1460–1544 година. *Гласник Инст. нац. ист.* Скопје, 1–2(1–2), 171–195).

STOJANOVSKI, AL., 1974. *Dervendzhistvoto vo Makedonija.* Skopje [In Macedonian]. (СТОЈАНОВСКИ, АЛ., 1974. *Дервенциството во Македонија.* Скопје).

STRASHIMIROV, A., 1918. *Kniga za balgarite.* Sofia [In Bulgarian]. (СТРАШИМИРОВ, А., 1918. *Книга за българите.* София).

TODOROVA, O., 1997. *Pravoslavnata tsarkva i balgarite XV–XVIII vek.* Sofia: Akademichno izdatelstvo „Profesor Marin Drinov“ [In Bulgarian]. (ТОДОРОВА, О., 1997. *Православната църква и българите XV–XVIII век.* София: Академично издателство „Професор Марин Дринов“).

TSVETKOVA, B., 1958. *Izvanredni danatsi i darzhavni povinnosti v balgarskite zemi pod turska vlast.* Sofia [In Bulgarian]. (ЦВЕТКОВА, Б., 1958. *Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт.* София).

TSVETKOVA, B., 1960. *K voprosu o polozhenii dervendzhiskogo naselenia v bolgarskih zemlyah v period turetskogo gospodstva.* *Uchenye zapiski Instituta slavjanovedenija*, T. XX. Moskva: 196–220 [In Russian]. (ЦВЕТКОВА, Б., 1960. *К вопросу о положении дервенджийского населения в болгарских землях в период турецкого господства.* *Ученые записки Института славяноведения*, Т. XX. Москва: 196–220).

YORDANOV, K., 2014. *Demografskoto sastoyanie na selishtata s voynushko naselenie ot kazata Lovech spored dannite na osmanskite voynushki i danachni registri ot XVI vek.* V: *Demografskata situatsia i razvitiето na Bulgaria.* Forum. Sofia, 26–27 fevruari, 2014 g. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 549–567 [In Bulgarian]. (ЙОРДАНОВ, К., 2014. Демографското състояние на селищата с войнушко население от казата Ловеч според данните на османските войнушки и данъчни регистри от XVI век.

В: *Демографската ситуация и развитието на България*. Форум. София, 26–27 февруари, 2014 г. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 549–567).

YORDANOV, K., 2021. Shtrihi varhu ezhdnevieto na derbentdzhiyskoto i voynushkoto naselenie prez XVI–XVII vek. V: *Ezhdnevieto na imperiite. Sredni vekove – XX vek*. Izvestia na Instituta za istoricheski izsledvania. T. XXXVI. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 31–76 [In Bulgarian]. (ЙОРДАНОВ, К., 2021. Щрихи върху ежедневието на дербентджииското и войнушкото население през XVI–XVII век. В: *Ежедневието на империите. Средни векове – XX век*. Известия на Института за исторически изследвания. Т. XXXVI. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 31–76).

YORDANOV, K., 2022. Nay-vazhnite kategorii hristiyansko naselenie s voennopomoshтни ili politseysko-ohranitelni zadalzhena i tyahното място v sotsialnata структура na osmanskoto obshtestvo – shodstva i razlichia (XV – parvite desetiletia na XVII v.). *Istoricheski pregled – Historical review*, 1, 33–93 [In Bulgarian]. (ЙОРДАНОВ, К., 2022. Най-важните категории християнско население с военнопомощни или полицейско-охранителни задължения и тяхното място в социалната структура на османското общество – сходства и различия (XV – първите десетилетия на XVII в.). *Исторически преглед*, 1, 33–93).

ZIROJEVIĆ, O., 1970. Carigradski drum od Beograda do Sofije (1459–1683). V: *Zbornik Istorijskog muzeja Srbije*, 7. Beograd: 3–195 [In Serbian]. (ЗИРОЈЕВИЋ, О., 1970. Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683). В: *Зборник Историјског музеја Србије*, 7. Београд: 3–195).

DERBENDJI VILLAGES IN THE ZLATITSA-PIRDOP VALLEY AND ITS ADJACENT REGIONS (15TH – FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY)

Summary: Based on Ottoman source material, the studies attempt to trace the fate of several Derbendji villages in the region of Zlatitsa, the valley of the Topolnitsa River, and the Sredna Gora Mountains. The Zlatitsa-Pirdop valley is located at a crossroad where two secondary roads meet. ‘Derbend guarding’ (guarding of roads and passes) in this region was to some extent directly related to the maintenance of these roads and the provision of safe travel and communications. However, the sources show that in the first century of the Ottoman rule, only two Derbendji villages were created at the initiative of the Ottoman authorities, in order to populate

the deserted and dangerous areas along the road. Subsequently, before the middle of the 16th century, the network of Derbendji villages in the Zlatitsa region expanded, including a number of old settlements. Usually, the population of these settlements, on their own initiative, secured a Sultan's firman (order) for the granting of Derbendji status, referring to the frequent robberies and murders along the road in the lands of the villages. The villagers wanted to obtain Derbendji (guardian) status so that they can defend themselves with weapons, ensuring their peace and the security of travelers.

However, the fate of the Derbendji villages in the Zlatitsa-Pirdop region shows that the Derbendji status and tax privileges did not automatically lead to the demographic and economic prosperity of the villages, turning them into important economic and cultural centres of the Bulgarian nation. The strong Turkic colonization in the valley, as well as the processes of Islamization that began at the end of the 15th century among the local Bulgarian Christian population as well as the example of the first converts, had certain influence on the desire for conversion to Islam, which was associated with exemption from some taxes such as the *cizie*. Two of the Derbendji settlements in Zlatitsa region eventually became completely Muslim villages. Thus, the author's thesis is confirmed that the privileged status of the population with special obligations was not so decisive for settlement development, as were factors of a natural-geographical, ethnographic (the specifics of individual ethnographic groups and regions) and socio-economic nature.

Keywords: Ottoman Empire, Settlement History, Tax Registers, Derbendjis, Communications, Tax Privileges, Islamization.

*Chief Assist. Prof. Krustyo Yordanov, PhD
Institute for Historical Studies
Bulgarian Academy of Sciences
ORCID ID: 0000-0002-8306-4688
Web of Science Researcher ID: AAU-8363-2020
e-mail: k.yordanov1975@ihist.bas.bg*

ЗАЛЕСЯВАНЕТО В ОКОЛНОСТИТЕ НА КОПРИВЩИЦА ОТ 1904 ДО 1944 ГОДИНА

Райна Виларова
старши учител по история и цивилизации
с I ПКС, НТБГ, София

Резюме: Темата за залесяването в землището на Копривщица не е изследвана от историци и краеведи, това поражда научноизследователския интерес към нея. Безогледната сеч в копривщенската гора в днешно време предава актуално звучене на въпроса за създаването и необходимостта от опазване на боровия пояс около града. Основната цел на настоящата публикация е да проследи първите два периода на залесяването в землището на Копривщица от 1904 до 1944 г., да обобщи мотивите на местните хора, предприели първите залесителни акции, да обоснове ползата от насаждането на ерозиралите почви и да разгледа залесяването в Копривщица като конкретен пример за реализиране на държавната политика, предприета от Министерството на търговията и земеделието. Дългосрочната цел на залесяването в Копривщица е да повлияе върху климата, облика на селището, превръщането му в малък планински курорт и подобряване условията на живот на местното население.

Ключови думи: копривщенска гора, Данаил Кусев, Рашко Маджаров, залесяването в Копривщица.

УВОД

Зеленото богатство на Копривщица съществува днес благодарение на множеството знайни и незнайни копривщенци, ученици и учители, лесовъди и горска охрана, включили се в залесителното движение. Залесяването дава не само хляб на много копривщенци, то се превръща в мисия на едно поколение.

Именно затова е необходимо да си спомним за делото на пионерите на залесителното дело Рашко Маджаров, Нейко Азманов и Иван Джартазанов, Данаил Кусев и Генчо Янков, на копривщенските учители и ученици, засадили първите борови насаждения около града.

Историографският материал за залесяването е твърде оскъден, цялостно изследване на темата за залесяването в България не е правено. Информация за разглеждания период може да открием в отделни статии в професионалните лесовъдски периодични издания като сп. „Лесовъдска сбирка“ (1899–1912), сп. „Лесовъдец“ (1899–1900), сп. „Лесовъдска мисъл“

(1932–1943), Сборник на БАН (1918) и Списание на българското икономическо дружество (1911). Данни за залесителната политика на държавата и нейната реализация, както и исторически бележки за началото на залесяването в България може да открием в статии на лесниците К. Байкушев, Ф. Вожели, Добрев, Пфиегер, П. Марков, С. Брънчев, Томомджиев, Б. Захариев, Г. Кюркчиев. С най-голяма научна стойност са: трите статии на тема „Горите в България“ на френския лесовъд Ф. Вожели, „Гори и горско стопанство в България“ на С. Брънчев, „Нашето горско дело и горска политика“ на П. Марков, „Нашето горско дело, лова и риболовството“ на К. Байкушев, „Върху залесителните проблеми у нас“ на Г. Кюркчиев и „Изкуствените залесявания у нас“ на Б. Захариев. Малко на брой, но полезни материали за проблемите на залесяването в Копривщица откриваме във в. „Средногорие“ (1929–1930), сп. „Гора“ (1995), сп. „Горско стопанство“ (1963), сп. „Родознание“ (2004) и спомените на Вельо Дебелянов.

Историческите извори, на които се основава разработката в настоящата статия, са частните архиви на Данаил Кусев и Генчо Янков. Като най-значим, с най-много документи е архивът на Данаил Кусев¹ – съхраняван от дъщеря му Милка Кусева-Дублекова. Архивът съдържа автобиография на Кусев, кореспонденция с частни и длъжностни лица, доклади, подробно описание на културите в град Копривщица, статии и материали за залесителните дейности. Частният личен архив на Генчо Янков², горски служител по охрана на културите и залесяването, а след 1947 г. деловодител в горското стопанство в Копривщица, се съхранява от сина му Стойчо Янков. Архивът съдържа преписи от годишни отчети на Дружеството за залесяване „Средна гора“ в град Копривщица за периода от 1908 до 1913 г., протокол № 5 от 1912 г., препис от писмо за утвърждаване на Дружеството и устав на Дружеството за залесяване на България, лични документи за назначаване и преназначаване на длъжност надзирател по горите и залесяването и удостоверения на Генчо Янков за периода от 1929 до 1947 г.

С най-голям принос към настоящото изследване е „Подробно описание на културите в Копривщица...“ на Данаил Кусев от 1962 г. То е ценен исторически извор, в който са проследени залесителните дейности по местности и години. Дава информация за методите на работа при за-

¹ Архив на Данаил Кусев, който се съхранява от дъщеря му Милка Кусева-Дублекова.

² Архив на Генчо Янков, горски служител по охрана на културите при Данаил Кусев, а по-късно деловодител на Горското стопанство. Архивът се съхранява от сина му Стойчо Янков.

лесяването, видовете иглолистни култури и производство на посадъчен материал в създадения държавен горски разсадник в Копривщица.

Четиридесетгодишното залесително дело в Копривщица от 1904 до 1944 г. може да разделим в два периода: от първите спонтанни залесителни акции през 1904 г. до началото на Балканските войни 1912–1913 г. и втория период от 1920 до 1944 г. Началото се поставя през 1904 г. с първите посети фиданки от учители и ученици и продължава до 1912–1913 г. под ръководството на дружеството за залесяване „Средна гора“. Вторият период започва с изграждането на държавен горски разсадник през 1920 г., когато за негов ръководител е назначен техникът лесовъд Данаил Кусев, и продължава до 1944 г., когато Кусев напуска града.

Периодизацията на залесяването в околностите на Копривщица съвпада с предложена периодизация от Б. Захариев през 1938 г. Той обозначава два периода на залесителното дело в България: първи – от първите залесявания през 1880 до 1912 г., началото на Балканските войни, и втори – след 1920 г. (ZAHARIEV 1938, 322).

КОЕ НАЛАГА ЗАЛЕСЯВАНЕТО НА МЕСТНОСТИТЕ В ЗЕМЛИЩЕТО НА КОПРИВЩИЦА?

В началото на ХХ в. многобройните върхове с имена на светии, които се извисяват над Копривщица, са голи, свлачищата и пороите причиняват наводнения. Един от пионерите на залесителното дело в Копривщица, учителят Нейко Азманов, пише: „Имаме много данни, които говорят, че околността на Копривщица в миналото е била много добре залесена и е била непроходима... След кърджалийските нашествия, когато градецът на три пъти е бил опожаряван до основи, гората, особено боровата, безогледно е била изсичана за възстановяването на града“³.

Народното предание разказва, че Пробийгоро е първият заселник, който решава да изсече дървета, за да построи своя дом в Тороман махала (DELIDELVOV 1926, 192). Така в продължение на векове гъстите и непроходими гори в сърцето на Същинска Средна гора са изсечени, по билата на планината се оформят големи пасища, а поречието на река Тополница е заселено от първите жители на селището.

Към 1900 г. местностите около Копривщица са голи, почвата е ерозира, скали и сипеи са надвиснали над градчето, свлачища променят

³ Залесявания около Копривщица. Ръкопис на Нейко Азманов, предоставен от Беньо Азманов, негов син.

релефа. Арх. Вельо Дебелянов в своите спомени пише: „Околните върхове, макар и с имена на светии, бяха се озъбили от пороите и не само не се виждаше дърво по тях, но и трева не се зеленееше“ (DEBELYANOV 2007, 111). Всичко това налага предприемането на спешни мерки за борба с ерозията, предотвратяване на големите пролетни наводнения и свлачища на земни маси. Започва залесяването в околностите на Копривщица, едно трудно, но благородно начало.

Трябва да отбележим, че това не е локален проблем, а повсеместен. В цяла България има селища, които се сблъскват със същите проблеми – ерозирали почви, свлачища на скална маса, пороите носят тиня и кал и наводняват селищата. В статията „Горското дело в България“ лесничейт от Казанлък Ф. Вожели, отбелязва: „Навсякъде все същия изглед от омалямо мощени гори и от разядени от ерозията земи, навсякъде все същата жалка растителност от зле растящи дървета“ (VOZHELI 1911, 80). Проблемът за залесяването и възобновяването на горите с изкуствени насаждения се превръща в държавна политика след Освобождението и се прилага за цялата страна.

Народното събрание приема нужните закони и регулира залесяването и експлоатирането на горите. Първият Закон за горите датира от 1883 г. Нов закон е приет през 1890 г., преработен и допълнен през 1897 и 1904 г. Той е действащ до 1925 г., когато е приет нов закон за горите. Изработена е нормативната база и се поставя началото на залесително дело в Княжество България (BAJKUSHEV 1909, 34). От 1893 г. е създадено отделение по горите към Министерство на търговията и земеделието. Отделението се ръководи от един началник, един главен горски инспектор, 43 помощници горски инспектори, 730 държавни стражари и около 1000 общински горски стражари. По силата на Закона за горите от 1904 г. Княжество България е разделено на шест горски района, а те на 40 лесничейства (BAJKUSHEV 1909, 34). В началото на XX в. се появяват първите ръководства по залесяване: „Изкуствено и естествено развъждане на горите“ от Стоян Брънчев и „Приём за изкуствено лесовъзобновяване“ на Вожели (ZHARIEV, 1938, 334).

Положено е началото на държавната политика за възобновяване, опазване и експлоатиране на горите в България. Към отделението по горите се създава бюро по укрепване от пороищата и залесяване, а ръководителят на отдела Константин Байкушев има една мечта: „Да види България залесена, с възстановена горска растителност във всичките пустеещи места“.

ЕДНО ТРУДНО, НО БЛАГОРОДНО НАЧАЛО. ПЪРВИ ЕТАП ОТ ЗАЛЕСЯВАНЕТО НА ОКОЛНОСТИТЕ НА КОПРИВЩИЦА (1904–1913)

Началото на залесяването в България е положено през 1880 г., когато започва работата по изкуствено залесяване и се дават разпореждания за описване на подлежащите на залесяване земи (ZAHARIEV 1938, 322). През 1900 г. се предприемат залесителни мероприятия в землищата на Кюстендил, Дупница и Радомир (ZAHARIEV 1938, 335). В сп. „Лесовъдец“ от 1900 г. се коментират в две отделни статии проблемите на залесяването около Стара Загора (бр. 5) и Витоша (бр. 7). Първите залесителните акции се извършват от местното население на доброволни начала. К. Байкушев, пловдивски районен горски инспектор, дава следната оценка на извършената работа по залесяването: „Досегашното изкуствено залесяване не даде добър резултат, при все че се почна отдавна и коства доста пари. Трябва да се обърне внимание на охраняването на залесените места и нуждата от средства“ (BAJKUSHEV 1900, 177–189).

Залесяването в околностите на Копривщица започва през 1904 г., около 20 години след първите залесителни акции в Княжество България и е един от многобройните примери за борба с пороите и свлачищата в рамките на целенасочената държавна политика по това време. Първите сведения, които имаме за началото на залесителните акции в Копривщица, са от 1930 г. на страниците на вестник „Средногорие“. Иван Джартазанов, син на дългогодишния председател на дружеството за залесяване, пише: „В 1903 г. се е получило писмо от Министерство на народното просвещение отправено до учителя по естествена история. Направено е запитване, отговаря ли местността и климата на Копривщица за изкуствено насаждане на борови гори и ако отговаря да им се обясни в бърз отговор, за да им се изпрати разсад за насаждения“⁴. Димитър Кацаров си спомня, че началото на залесяването е поставено от учителите в града начело с Иван Янков Джартазанов и реализирано под ръководството на загиналия през Балканската война лесничей Стоянов⁵.

Константин Байкушев отбелязва, че до 1903 г. в Пирдопското лесничейство, в състава на което е и районът на Копривщица, няма засети изкуствени гори. Първите борови насаждения върху 60 дка земя в Пир-

⁴ ДЖАРТАЗАНОВ, И. *Рашко Маджаров и Копривщица*. Средногорие. 11.06.1930. I(17).

⁵ КАЦАРОВ, Д. *По залесяването около Копривщица*. Средногорие. 05.11.1929. I(7), 1–2.

допско датират от периода 1904 до 1908 г. (BAJKUSHEV 1909, 9) Това становище на началника на отдела по горите към Министерството на търговията и земеделието и цитираните сведения от статиите във в. „Средногорие“ потвърждават една и съща информация и дават основание да поставим началото на залесяването в Копривщица през 1904 г.

Като всяко начало, залесяването в околностите на Копривщица е трудно, а идеята – плод на шепа ентузиазирани учители от началното и класни училища, получили подкрепа от софийския окръжен училищен инспектор Никола Доспевски, по чиято инициатива от лесничейството в Чамкория са доставени безплатно на копривщенци 3000 белоборови и смърчови иглолистни фиданки. Тези сведения отново дават основание да се направи изводът, че има координация между двете държавни ведомства Министерство на просвещението и Министерство на търговията и земеделието, за стартиране на залесителните кампании от местното население под ръководството на местните учители по естествени науки. Доставеният от Чамкория разсад е пикиран в пипиера, създадена в двора на основното училище под ръководството на учителите Нейко Азманов и Ненчо Козинаров, а през пролетта на 1904 г. започва залесяването в местността Войводенец и връх Св. Никола (PETKOV 1995, 24–25). От 1906 г. в България по инициатива на Министерство на търговията и земеделието започва създаване на дружества за залесяване. В Държавен вестник, бр. 148 от 10 юли 1906 г., е публикуван Устав на Дружеството за залесяване в България. В периода от 1906 до 1909 г. са създадени 26 дружества в цялата страна, на които държавата е отпуснала финансиране със суми от 68 до 550 лв. (BAJKUSHEV 1909, 8).

Едно от тези първи дружества за залесяване е „Средна гора“ в Копривщица, основано на 16 септември 1907 г. Дружеството е учредено на общо събрание от 40 души учредители и избира за свой ръководен орган настоятелство. Копривщенското дружество е утвърдено като клон на централното от министъра на търговията и земеделието Геннадиев, Отделение горско, със заповед № 19082 от 25 септември 1907 г. Министерството финансира дейността му през първата година със сумата от 300 лв. и го задължава да приеме Устава на Дружеството за залесяване на България, по който се управлява, финансира и отчита дружеството⁶.

⁶ Писмо до председателя на горското дружество в Копривщица и кмета на града от Пирдопско лесничейство № 4199 от 26 октомври 1907 г. Архив на Генчо Янков.

За негов пръв председател е избран учителят Нейко Азманов⁷. От 1908 г. дългогодишен председател на дружеството е учителят по естествени науки Иван Янков Джартазанов⁸. В Устава се регламентира организацията, състава, целта, правата и задълженията на членовете, органът на управление на дружеството. Според него местните дружества са клонове на Централното дружество в София. Техните председатели участват във върховния форум на движението – конгреса, който се провежда на всеки 3 години.

Пионерите на залесителното дело в Копривщица, спазвайки стриктно устава, си поставят ясни цели: Първо, да разпространяват между населението обич към горите и познания по лесовъдство. Второ, да организират екскурзии, горски изгледи, да провеждат вечеринки за разясняване ролята и значението на гората в живота на хората. Трето, издават брошури с поучително съдържание за гората, нейното изкуствено развъждане, за естественото ѝ възобновяване и размножаване. Четвърто, създават библиотечен фонд с научнопопулярни книги⁹.

Копривщенското дружество „Средна гора“ се състои от почетни, действителни и спомагателни членове. През годините броят на членовете нараства от 40 до 70. Действителни членове се приемат по решение на настоятелството и техните имена се вписват в специална книга. Почетни членове са ония, които имат заслуга за горското дело, а спомагателни членове могат да бъдат ученици от основното и класното училище.

Главен орган на управление на Дружеството е неговото настоятелство, което се състои от председател, подпредседател, касиер иконом, секретар библиотекар, трима съветници и контролна комисия от трима души, избрани от общото събрание на дружеството. Първите настоятели на дружеството са: Нейко Азманов, Толе Цаков, Стоян Главчев, Георги Ломев, Петко Фингаров, Никола Радомиров и Тодор Тумангелов. В контролния съвет, който контролира финансовите отчети и работата на касиера, са избрани – Рашко Джуров, Атанас Шабанов и Ненчо Козинаров (РЕТКОВ 1995, 24–25).

⁷ Първи годишен отчет на дружеството за залесяване „Средна гора“ в гр. Копривщица за 1907/1908 г. Архив на Г. Янков.

⁸ Втори годишен отчет на дружеството за залесяване „Средна гора“ в гр. Копривщица за 1909 г. Архив на Г. Янков.

⁹ Устав на дружество за залесяване на България, чл. 2. ал. 1, 2, 8, 9, 10, 14. Архив на Генчо Янков.

От есента на 1907 г. дружеството организира всяка пролет и есен залесителни кампании, проведени с учениците от основното и класното училища. В периода 1907–1913 г. са залесени върховете Св. Димитър, Петровден, Св. Никола и Св. Петка¹⁰. Общо над 350 дка с около 100–120 хиляди дръвчета. През 1907 г. е залесена площ от 100 дка на връх Св. Никола с тригодишни и четиригодишни фиданки от бял бор, доставени от разсадниците в Панагюрище и гара Белово. Фиданките са безплатни, те се произвеждат в държавни горски разсадници и се раздават на желаещите, за да ги посадят, където искат. В този ранен етап на залесяването всичко се извършва спонтанно и по преценка на учителите, все още няма изработен културен план и това не е така само в Копривщица, но и в цялата страна (DOBREV 1911, 10–11). Процентът на прихващане е слаб – от 30 до 40%. Местностите са залесени от учители, ученици и доброволци. От 1907 г. до 1913 г. учениците от класното и от основното училище се включват активно в залесителното дело. Учениците от класното училище под ръководството на учителя по природни науки и председател на залесителното дружество „Средна гора“ Иван Джартзанов залесяват връх Св. Никола и местността Войводенец, а учениците от основното училище под ръководството на Нейко Азманов залесяват местностите Петровден и Св. Димитър.

През първия етап на залесяването дружеството няма финансови средства за охранител на заселените площи, затова с тази задача са натоварени общинските пъдари и горските стражари (Трети отчет). Залесяването, като всяко ново начинание, среща и своите противници, главно скотовъдци, които са притеснени, че пасбищата ще бъдат превърнати в гора. Те повреждат умишлено залесените площи. Проблемът с пашата в залесените райони съществува в цяла България през целия разглеждан период. Със същия проблем се сблъсква Ф. Вожели, лесничей в Казанлък, който споделя, че стадата унищожават всяка трева, всяка фиданка и най-важното е, че животните изядат листата и лишават почвата от естествено обогатяване от разлагащите се паднали листа, които задържат дъждовните води. Друг важен фактор е злоупотребата при експлоатацията на горите за стопански цели (VOZNELI 1911, 17).

Председателят на дружество „Средна гора“ в Копривщица Иван Джартазанов търси помощта на общината и кмета за опазване на залесе-

¹⁰ Годишни отчети на дружеството за залесяване от 1907 до 1913 г. Архив на Генчо Янков.

ните площи. В заключителната част на четвъртия годишен отчет на дружеството той пише: „Настоятелството със съжаление констатира факта, че много недобросъвестни младежи-граждани умишлено повреждат дръвчетата [и] препоръчва строго да се преследват от властта тия злосторници...“. Стига се до необходимост от охрана на залесените площи, но това е сериозен проблем, тъй като дружеството не разполага със средства за финансиране на дейността¹¹.

В четвъртия отчетен доклад на дружеството „Средна гора“ се предлага идеята за засаждане на борове, върби и тополи в частни домове и по бреговете на реките и деретата в града. Това ще доведе до укрепване на речното корито и да промяна на облика на града, до неговото облагородяване и превръщане в малък курорт. През 1908 г. по поречието на река Тополница в посока юг до Щурньов мост и север до Чардашкото дере са засети с тополи и върби с разсад доставен от разсадника в Белово. Така се укрепват бреговете на реките и деретата и се преодоляват пролетните наводнения. През 1909 г. продължава облагородяването на града със засаждане на върби покрай голите брегове на р. Тополница и Косьово дере (Втори годишен отчет)

В първите отчети от 1909 г. до 1912 г. Иван Джартазанов поставя въпроса за необходимостта от откриване на горски разсадник на територията на Копривщица за производство на място на разсад на овощни и горски дръвчета. Това се налага от факта, че много често разсадът се поврежда при транспортиране и е необходима климатизация на културите. За целта е създадена комисия, която избира подходящи терени под в. Петровден, но земевладелците отказват да продадат земята, което възпрепятства реализиране на идеята. През 1908 г. копривщенецът Рашко Маджаров дарява 50 лв., а Рашко Брайков предоставя ливадата си в местността Войводенец за създаване на горски разсадник, но това се оказва недостатъчно. На 23 декември 1913 г. Джартазанов внася решение на дружеството в Министерството на земеделието и държавните имоти с искане в Копривщица да бъде създаден държавен горски разсадник. В същото време този проблем се откроява не само на местно, но и на национално ниво. През 1911 г. Добрев в статията „Нуждите у нас от горски разсадници“ (DOBREV 1911, 10–11). обосновава необходимостта от откриване повсеместно на разсадници в цяла България. Военните години за България (от 1912 до 1919 г. – от Бал-

¹¹ Годишни отчети на дружеството за залесяване от 1907 г. до 1913 г. Четвърти годишен отчет от 1913 г. Архив на Генчо Янков

канската война до края на Първата световна война) отлагат решаването на този въпрос за следвоенния период. Копривщениският държавен горски разсадник е създаден през 1920 г.

Залесителното дело в Копривщица е иницирано от държавата като целенасочена повсеместна политика за възобновяване на горското богатство на България, но намира широка обществена подкрепа от местната общност в лицето на учители, ученици, кметството и общината. В първите години на съществуване на дружеството до създаване на държавния разсадник общината обезпечавя финансово залесяването всяка година, като внася в касата на дружеството сумата от 300 до 600 лв.¹² Дружество „Средна гора“ се финансира от държавата, общината и частни дарители, като парите се изразходват по предназначение, с решение на общото събрание. Постъпилите и изразходвани средства се осчетоводяват по смисъла на сметководството, регламентирано в устава (чл. 42, 43). Управлението на финансите се контролира от тричленна контролна комисия (чл. 44). Залесителната дейност е подкрепена от благотворителни организации и частни дарители; женското дружество „Благовещение“, копривщениските младежи даряват събраните суми от вечеринки през 1911 г. (49 лв.) и 1913 г. (75 лв.), през 1912 г. Абаджийският еснаф на копривщеници в Цариград (60 лв.), Абаджийският еснаф в Копривщица (140 лв.), настоятелството на храм „Св. Николай“ (70 лв.) и храм „Св. Богородица“ (50 лв.). Волни пожертвования даряват Рашко Маджаров (50 лв.), Панчо Радомиров (100 лв.)¹³. Иван Говедаров издава книгата „Копривщица – в свързка с духовното ни и политическо възраждане“. Той определя по два лева от всеки продаден екземпляр от книгата (в тираж от 1850 броя) да се внесе във фонд „За залесяването и разхубавяването на Копривщица“ (GOVEDAROV 1921, 3).

Залесяването на голите и ерозирани върхове над Копривщица е целенасочена политика на държавата и общинското ръководство. Това личи от два важни факта. Първо. В периода от 1907 до 1913 г. общината финансира годишните бюджети на дружество „Средна гора“ със суми от 100 до 600 лв. Това става видно от годишните отчети (1907 до 1913 г.), преписи от които се съхраняват в частния архив на Генчо Янков. Второ. На 28 февруари 1912 г. на съвместно заседание на Копривщениския градски общински съ-

¹² Годишни отчети на дружеството за залесяване (Първи, Втори, Трети и Четвърти). Архив на Генчо Янков.

¹³ Четвърти отчет на дружество за залесяване „Средна гора“ в гр. Копривщица за 1912 и 1913 г. Приходи. Архив на Г. Янков.

вет, училищното настоятелство и настоятелството на залесителното дружество се обсъжда и взима решение относно собствеността на залесените земи. Първите залесени райони около Копривщица са училищни мери, за които по закон не се плаща данък, това дава основание да се вземе единодушно решение: „Залесените места около гр. Копривщица да бъдат собственост на училищното настоятелство в същия град“¹⁴. За това решение е уведомено Пирдопското лесничейство.

През първия период на залесителното дело в Копривщица от 1904 до 1920 г. под ръководството на председателя на дружеството Иван Янков Джартазанов са проведени залесителни дейности на четири върха, непосредствено над града. Това са местностите Св. Никола, Св. Петка, Св. Димитър и Св. Петър. Общо залесената площ е около 400 дка за около 17 г.¹⁵ Този незадоволителен резултат показва, че залесяването трябва да се поеме от подготвени професионалисти и да се реализира по предварително изработени културни планове.

Залесителното дело в Копривщица да Балканските войни се превръща в истинска общонародна кауза, подкрепена от общинската власт и държавата, частни дарители, обществени организации, видни интелектуалци и политици, защото всички осъзнават ползата от подетата инициатива. Чистият въздух, мекият климат облагородяват Копривщица и създават предпоставки за превръщането ѝ в малко курортно селище, каквато е целта на видни копривщенци интелектуалци, които работят и живеят в София и Пловдив, като Рашко Маджаров, Иван Говедаров, Вельо Дебелянов, Петко Стайнов, ген. Димитър Кацаров и брат му, известния историк акад. Гаврил Кацаров.

ДЕЛОТО НА ТЕХНИКА ЛЕСОВЪД ДАНИЕЛ КУСЕВ - ВТОРИ ЕТАП НА ЗАЛЕСЯВАНЕТО В ЗЕМЛИЩЕТО НА КОПРИВЩИЦА (1920-1944)

Вторият етап на залесяването в Копривщица от 1920 до 1944 г. свързваме с работата на техника лесовъд и ръководител на горския разсадник Данаил Кусев.

Данаил Кусев (1894–1970) е роден в Прилеп, Македония, на 30 октомври 1894 г.¹⁶ Произхожда от известния Кусев род, племенник на митропо-

¹⁴ Протокол № 5 от 28 февруари 1912 г. Архив на Г. Янков.

¹⁵ Подробно описание на културите в гр. Копривщица по местности, видове, почва, изложение, годишен прираст, процент на прихващане, надморска височина. 1962 г., 35. Архив на Данаил Кусев.

¹⁶ Автобиография. Архив на Данаил Кусев.

лит Методий Кусев. Негов братов син, и той подобно на своя именит чичо Старозагорския митрополит е любител на природата и радетел за нейното съхраняване. Така както митрополит Кусев създава природния парк „Аязмото“ край Стара Загора, така неговият племенник живее и работи неуморно през активния си трудов път, за да реализира една голяма своя мечта – Копривщица да бъде опасана от зелен боров пръстен.

Данаил Кусев напуска родната Македония заедно със своето семейство след погрома на Илинденско-Преображенското въстание (1903) и се заселва в София. Кусев завършва средно земеделско училище в гр. Садово и поема трудния професионален път на техник лесовъд, една професия, която се превръща в негова съдба. Професия, която упражнява с много любов и всеотдайност до политическите промени през 1944 г. Трудовия си път Данаил Кусев започва в службата по залесяване в с. Поибрене, Панагюрско. През 1912 г. със заповед на министъра на земеделието и търговията е преместен в гр. Казанлък като ръководител на местния разсадник. По-късно е завеждащ службата по залесяване в гр. Горна Джумая (дн. Благоевград), а след това е командирован в Дупница.

Когато България се включва в Първата световна война, Данаил Кусев е на 21 години. Той, както всички български мъже, е длъжен да изпълни своя воински дълг към народ и родина. Мобилизиран е през 1915 г. и заминава на фронта. Воюва в защита на българските национални идеали и родната Македония до края на войната през 1918 г. Награден е с орден за храброст (KUSEVA-DUBLEKOVA 2004, 50). След подписването на Солунското примирие през септември 1918 г. Кусев е демобилизиран и се връща на работа на старата си служба в Дупница. Между 1919 и 1920 г. той е преместен на служба в Батак и Костенец.

Военните години са вододел в реализирането на политиката по пороищата и залесяването в България. Дори самата служба към Министерството по търговията и земеделието преустановява дейност. Едва след 1920 г. започва бавно възстановяване на службата по залесяване. До 1925 г. залесяването в България има ограничени размери, но от 1925 до 1930 г. добива масов характер, като дори надхвърля техническата възможност на горските администрации (ZAHARIEV 1938, 329). През 1920 г. със заповед на министъра на земеделието и държавните имоти лесовъдът Д. Кусев е назначен за началник на горския разсадник и ръководител на залесяването в Копривщица. В този град той прекарва 24 години от своя живот, най-плодотворните в професионалната му кариера и най-хубавите в личен план. Именно в Копривщица Данаил Кусев среща своята голяма любов

Лалка Кесякова, която става негова вярна спътница в живота. От брака си те имат две дъщери – Милка и Румяна¹⁷.

Двадесет и четири години всеотдаен труд, професионализъм, знания и сили Д. Кусев отдава на каузата за създаването на зелен, боров пръстен около Копривщица. По-късно Милка Кусева с голямо вълнение ще нарече боровата гора – „зеленото сърце на баща ми“ (KUSEVA-DUBLEKOVA 2004, 50). Тя споделя, че след 1960 г. баща ѝ най-много обича да ходи на курорт в Копривщица. Да си организира екскурзии в гората и да се наслаждава на 15 000 дка гора, появила се в землището на Копривщица под негово ръководство.

Дейността на Кусев получава безрезервната подкрепа от Рашко Пройчев Маджаров, дългогодишен депутат от Пирдопска околия, четири пъти министър в различни правителства¹⁸. Безспорно за успеха на залесяването в района на Копривщица роля изиграва и фактът, че новият ръководител на разсадника е млад, енергичен и най-вече човек с опит в тази дейност, както вече се видя от кратките биографични бележки.

Първата задача на Кусев е да направи обективен анализ на отчетите на дружество „Средна гора“, за да предприеме ефективна политика на управление. Той стига да извода, че процентът на прихващане е твърде нисък (около 30%), въпреки това оценява обективно приноса на ръководството на дружеството, на учители, ученици и граждани за направените първи стъпки в залесително дело¹⁹. На базата на направения анализ Кусев формулира две основни стратегически цели: Първо. Да се произведе посадъчен материал на място в горски разсадник. Второ. Да се увеличат залесените площи и да се повиши процентът на прихващане. Да се ликвидират свлачищата и голите озъбени зъбери около града.

През 1920 г. е открит държавен горски разсадник в местността Войводенец в близост до селището и до река Тополница. Доставени са първите семена от Чамкория с посредничеството на Рашко Маджаров. Семената се стратифицират през есента в ями, дълбоки и широки 1 м, по два начина. Една част от семената се смесват с овлажен пясък, насипват се в ямата, в

¹⁷ Спомени на Милка Кусева-Дублекова. Теренно проучване за миналото на Копривщица, проведено от Райна Виларова, на 16 август 2007, към момента на интервюто информаторката е на 77 г.

¹⁸ Спомен за Рашко Маджаров. Архив на Данаил Кусев.

¹⁹ Подробно описание на културите в гр. Копривщица по местности, видове, почва, изложение, годишен прираст, процент на прихващане, надморска височина. 1962 г., с. 10. Архив на Данаил Кусев.

другата яма семената се насипват на пласт между два пласта пясък. Ямите се покриват с дъсчени капаци и се оставя комин за проветряване. През пролетта покълналите семена се засяват в специално подготвената площ в разсадника. След около 20 дни семената покълват в почвата, а фиданките се отглеждат в разсадника в продължение на две години до готовност за засаждане (KUSEV 1963, 36–37). Разсадникът е разположен в близост до реката, за да се напояват фиданките при сушави години. В Копривщица, както и в цяла България, се налага тенденцията в новосъздадените разсадници да се произвежда посадъчен материал от местни събрани от близките околности семена (ZAHARIEV 1938, 328). Масово се практикуват три мерки за отглеждане на разсада: плевене, прашене, поливане (ZAHARIEV 1937, 165).

През 1921 г. се предприема прокарването на серпентини по върхове, които вече са обрасли с почти двадесетгодишна борова гора. Целта е да се облагороди гората и да стане леснодостъпна за туристите, които обичат да си организират често излети сред природата. Лука Ослеков си спомня: „На най-близкия до града връх Св. Никола има поставени и пейки. През пролетта и лятото този връх е пълен с весел и жизнерадостен свят, които с песните и виковете си оживява околността“ (OSLEKOV 1926, 459).

През 1922 г. е произведен първият посадъчен материал, двегодишни пикирани фиданки от бял бор. С първите фиданки от местния разсадник е залесена седловината между връх Св. Никола и връх Св. Петка (70 дка, с 56 000 фиданки на надморска височина 1100 м). През същата година е залесена местността Площивница с процент на прихващане 98%, прираст 50–60 см, болести няма.

През втория период на залесяването в околностите на Копривщица основна цел си остава справяне с ерозията на почвата, която се увеличава с бързи темпове, по спомени на самия Данаил Кусев. Той провежда лесовъдна държавна политика в землището на Копривщица. В национален план след 1926 г. се наблюдават две тенденции в залесяването: лесовъзобновителна и лесовъдна. Лесовъзобновителната дейност има за цел възобновяване на гори на сечища, голи била и пустеещи места. Основната цел на това залесяване е да се отгледа гора със стопанска цел и за дърводобив. Лесовъдната дейност има за цел залесяване на ерозирани терени, поройни почви, с цел оздравителни мерки и подобряване на почвите и защита на селищата от бедствия и наводнения (ZAHARIEV 1938, 331).

Лесовъдната работа на Кусев започва през 1923 г. със залесяването на северния склон на река Петрешка с тригодишни белоборови пикирани

фиданки, площ 100 дка, с 80 000 екземпляра. От есента на 1924 г. стартира залесяването на в. Поп с мура. Новите насаждения обхващат пространство от около 1400 дка, от които от ученици са залесени близо 1000–1100 дка, а останалото от лесничейството²⁰.

Положено е началото на масовото, организирано залесяване в района на копривщенското землище. Местност по местност, връх след връх са залесени Голям и Малък Свети Атанас, Бистра, Буленец, Петрешка, Св. Никола, Св. Петка, Бяла река, връх Поп, Попска река, Кукувица, Крива река, Градишки дол, Билото, Гърми дол, Циганско дере и още много други, описани подробно в доклада на Кусев. По настояване на Рашко Маджаров и след извършени проверки от инспектори от Министерството на земеделието и държавните имоти на Копривщица се отпускат регулярно държавни кредити за обезпечаване на залесителните дейности до 1944 г.

В резултат на това Кусев предприема всяка година мащабна акция с платени работници от града, които работят в разсадника за производство на посадъчен материал, както и при ежегодните пролетни и есенни залесителни акции. През 1929 г. за помощник на Кусев като надзирател по охрана на културите и залесяването е назначен Генчо Янков²¹.

В свой доклад Кусев дава отлична оценка за работата на своя помощник като пише: *Генчо Янков много добросъвестно си изпълняваше дълга както по охрана на културите, така също и в залесяването, като ръководеше под мой контрол участък от възложения обект*²².

През 1924 г. е залесено северното изложение от Бяла река до Каравелова поляна, а през 1926 г. самият район на Каравелова поляна. През следващата година залесяването продължава по източния склон, който е една трета от целия връх. В периода от 1923 г. до 1944 г. като работници по залесителните дейности се използват временни и редовни трудови войски. След влизането в сила на закон за временната трудова повинност през 1920 г. в България повсеместно започват да се използват трудови войски за изкопаване на дупки и засаждане на фиданките. С наредбата-закон за трудовата повинност от 1938 г. се увеличава използването на тру-

²⁰ Подробно описание на културите в гр. Копривщица по местности, видове, почва, изложение, годишен прираст, процент на прихващане, надморска височина. 1962 г., 20–21. Архив на Данаил Кусев.

²¹ Сведение за службата на Генчо Стойчев Янков от 22.09.1947 г. Архив на Генчо Янков.

²² Доклад до директора на Пирдопското лесничейство, годината не се чете, с. 3. Архив на Данаил Кусев.

доваци за залесителните акции през пролетта и есента в цяла България (BODZNAKOV 1939, 206). Тази обща тенденция не подминава и Копривщица, в описанието на културите на Кусев прави впечатление, че в Копривщица се използват едновременно трудови войски и платени работници, като някои местности са засети само от работници по трудова повинност, други само от платени работници, а в трети обекти се използват едновременно и двата вида труд, също така със съдействието на залесителното дружество ежегодно се организират трудови седмици за учениците през април месец в седмицата на гората.

От тридесетте години на ХХ в. в България се подема инициатива за провеждане на седмица на гората през първата седемдневка на месец април. За мероприятията, проведени в седмицата на гората в Самоков и в София, четем сведения в рубриката: „Съобщения“ в сп. „Лесовъдска мисъл“ (1934 г., година III, бр. 2 за Самоков, и 1937 г., година VI, бр. 1 за София). Оттам разбираме, че седмицата на гората е инициатива на службата по укрепване на пороищата и залесяването и се организира ежегодно сред учениците от гимназиите, които се включват в пролетните залесителни акции, както и в читалищните салони се изнасят публични сказки с образователен характер за ролята и значението на горите в България. В това отношение Данаил Кусев отново се показва като дисциплиниран и отговорен служител на службата по залесяване и реализира безусловно провежданата държавна политика. С помощта на Иван Джартазанов, директор на Копривщенската гимназия и син на стария Джартазанов, в Копривщица всяка година се организират ученически инициативи в седмицата на гората. Продължена е една стара традиция.

Кусев работи усилено за реализиране на втората основна задача, която си поставя, поемайки ръководството по залесителните дейности в Копривщица – повишаване на процента на прихваналите се култури. Между 1923–1944 г. в официалните доклади са записани следните цифри: Процент на прехващане от залесения брой иглолистни култури 75% смърч, 80% бял бор, 95% бяла мура. Тук трябва да обърнем внимание на един важен факт, направил залесяването на голите и ерозирани околности на Копривщица толкова успешна. Залесяването се реализира единствено с иглолистни култури, предимно от бяла мура, бял бор, смърч и ела. Землището на Копривщица е имало естествена иглолистна гора, преди нейното изсичане, затова почвените и климатичните условия благоприятстват бързото и успешно залесяване. Белоборовите култури около Копривщица възлизат на 12–13 хиляди дка през 1940 г. (PENEV 1940, 388–389), при

350–400 дка залесена площ към 1913 г. Тамамджиев в своите бележки върху иглолистната растителност на Средна гора достига до извода, че отличният растеж на бял бор при изкуствените залесявания на Копривщица е вследствие на естественото наличие на тази култура в миналото. Доказателства за това са находищата на ела в местността Чумина, по течението на Чуминско дере и фактът, че всички стари къщи са дървена конструкция от чамов материал (ТАМАМДЖИЕВ 1936, 105).

Предизвикателство пред лесотехника Кусев е борбата с насекомите вредители по иглолистните гори. Два път в продължение на 7 години през 1928/30 г. и 1937/38 г. иглолистните култури са нападнати от пеперудата *Netria Buliana*. Започва борба с гъсениците и ограничаването на разпространението чрез избиване на пеперудата и какавидите²³. Изключително обезпокоен от щетите, нанесени на копривщенската гора от пеперудата *Netria Buliana*, е Димитър Кацаров²⁴. Той публикува статии със съвети на лесовъди как да бъдат изрязвани с ножица и унищожавани гнездата на гъсениците, да се поливат гнездата с петрол и да се пръскат с друг вид отрови, както през пролетта, така и през есента да се събират и унищожават пълзящите по земята гъсеници. Кацаров в статията: „Десет заповеди за пазене на горите“ пише: „Припомни си, че гората ти дава най-нужните потреби за живота... Почитай горите, пази всяко стъбло и работи за напредъка на лесовъдството, за да имаш полза от горите, както ти така и децата ти... Не убивай птиците, нито другите животни, които изтребват вредната за гората *гъсеница*. ... Не давай лъжесвидетелства за разни злосторства, пази гората от всеки вредител и го дай на надлежната власт, която да го осъди и накаже примерно. Не нанасяй вреда на гората... недей пълни джобовете си от общински и държавни гори. Най-после мисли, че провидението ти е дало разум, да се радваш, пазиш и управляваш горите, тъй както здравето си“²⁵.

В обобщение може да кажем, че копривщенската гора е залесена основно с три вида култури – бяла мура, бял бор и смърч, по-рядко се засаждат черен бор, ела и единични екзотични видове. Климатичните условия, почвата и надморската височина благоприятстват за бързото развитие на посадъчния материал. През пролетта на 1929 г. са засадени повече от 500

²³ Подробно описание на културите в гр. Копривщица по местности, видове, почва, изложение, годишен прираст, процент на прихващане, надморска височина. 1962 г., 12–22. Архив на Данаил Кусев.

²⁴ КАЦАРОВ, Д. *Борба срещу боровата гъсеница*. Средногорие. 17.03.1930. I(13).

²⁵ КАЦАРОВ, Д. *Боровите гори застрашени*. Средногорие. 15.02.1930. I(12).

липи от двете страни на шосето по пътя към София до Гърмидол и в посока Пловдив до Щурньов мост. С цел укрепване на речното корито на река Тополница и Бяла река бреговете са засадени с тополи²⁶. Облагорождането на Копривщица със засаждане на дръвчета по коритото на река Тополница и нейните притоци е непрестанна част от дейността на залесителното дружество. През 1927 г. благодетелят на Копривщица хаджи Ненчо Палавеев, богат търговец и щедър меценат на обществени инициативи, дарява 10 000 лв. Това става видно от писмо, изпратено от него до кмета на Копривщица на 28 юни 1927 г. Неговата воля е да се оформи градски парк край река Тополница до паметника мавзолей-костница на Априлци, построен предходната 1926 г. отново с негови средства. Волята на дарителя е паркът да бъде създаден от Иван Джартазанов и местния лесовъд Данаил Кусев (DIMITROV (ed.) 2009, 256).

Залесяване се извършва планомерно и поетапно. Най-дълго трае на в. Поп., започва през 1924 г. и продължава до 1942 г. От 1930 до 1932 г. с бяла мура е залесен самият връх. Попълване на стари терени и засаждането на нови на в. Поп продължава и през 1934, 1936, 1941 г., приключва през 1942 г. със засети 1500 дка иглолистна гора в продължение на 18 години. Местността Войводенец е залесена в продължение на 12 години на пет етапа в периода от 1926 до 1938 г., като се има предвид, че това е една от първите местности, с които започва залесяването в Копривщица, с нисък процент на прихващане, което налага повторно залесяване. В крайна сметка тази местност, разположена над самия град, е залесявана и през двата периода. Посочените два примера не са изключение, а правило в работата на опитния лесовъд Данаил Кусев. Всички местности с голяма площ са залесени в продължение на 10 и повече години.

В своето изложение „Подробно описание на културите в Копривщица...“ Кусев описва методите си на работа. Те са два – чрез посадъчен материал и засяване директно със семена. Първият метод е масово използван през целия период на залесяването в България. „Дупките се изкопават с размер 40/40 см, а някъде в зависимост от почвата 50/50 с оглед дължината на корена и общо кореновата система, да може свободно да се развива фиданката в добре разработена почва. Разстоянието между фиданките е 1,20 или 1,50 с оглед на по-бързото склопяване... Залесяването в повечето случаи се извършваше с двегодишни белоборови, беломурови

²⁶ Четвърти отчет на дружество за залесяване „Средна гора“ в гр. Копривщица за 1912 и 1913 г., З.А. Приходи. Архив на Г. Янков.

и тригодишни смърчови фиданки, пикирани и непикирани. По следния начин: Най-напред се придвижваха работниците, които изкопаваха дупките, непосредствено след тях други работници зариват фиданките.²⁷

Това е най-честата практика на залесяване, но при засаждането на в. Поп се използват и двата метода: с пикирани и непикирани фиданки и засяване чрез семена, като на третата година поникналите фиданки от семената биват проскубани и обектът оформен. Предприетите методи на залесяване в околностите на Копривщица също не се отличават от практиката в страната и указанията на службата по пороищата и залесяването. Практикуват се смесено и двата метода чрез семепосяване и чрез засяване на пикирани и непикирани фиданки, произведени в местния разсадник (KJURKCHIEV 1936, 7). Нарастването на броя на обектите за залесяване налага производството на повече разсад, това налага промени в началото на 40-те години на ХХ в. Благоустрояването на горския разсадник го превръща в красив парк, до който копривщенци и курортисти правят разходки всяка вечер. Милка Кусева разказва: „Разсадникът беше приказка за нас децата. Освен лехите с поникналия разсад... баща ми бе организиран път за отмора – жив плет от малки борчета от порталната врата до сградата, и от там алеи с най-различни цветя. Ароматно бяло бордюрге ограждаше цветните лехи. В средата имаше скромно фонтанче, което охлаждаше гостите...“ (KUSEVA-DUBLEKOVA 2004, 51).

Огромна е подкрепата, която оказва народният представител Рашко Маджаров за създаване на зеления боров пръстен около Копривщица. Той подпомага финансово²⁸ през 1913 г. работата на залесителното дружество „Средна гора“, съдейства за създаване на държавен горски разсадник. „Не може да не бъде оценено онова, което г-н Министъра на железниците Рашко Маджаров прави... най-вече за залесяването... Въпросът е сериозен, не само за експлоатацията на горите, но и за залесяване и укрепване на сипеите от пороищата. Тук е вече много направено благодарение на големите усилия и лични средства на г-н Р. Маджаров. Това залесяване се почна преди 25 години с негови лични средства, а напоследък и с помощта на държавата. Днес грамадна площ от сипеи и канари е залесена повече от

²⁷ Подробно описание на културите в гр. Копривщица по местности, видове, почва, изложение, годишен прираст, процент на прихващане, надморска височина. 1962 г., с. 2. Архив на Данаил Кусев.

²⁸ Писмо на Рашко Маджаров от 15 септември 1939 г. до Министъра на земеделието и държавните имоти. Архив на Данаил Кусев.

3 000 дка. Всяка година за тази цел се отпускат най-малко по 1 милион за наемни работници и по такъв начин поминават доста семейства²⁹.

Архитект Вельо Дебелянов, близък приятел на Маджаров и кмет на Копривщица през 1938/39 г., си спомня: „В Копривщица той идваше да се отмори и почине, но така ли беше? Още на другия ден от пристигането си почваше да обикаля околните върхове, долища и хълмове и да проверява кое е залесено от уговореното по-рано и какво ще трябва да се залеси отново и укрепи...“ (DEBELYANOV 2007, 96).

През 1939 г. се обсъжда освобождаването от длъжност на Д. Кусев. Тогава Рашко Маджаров се обръща към министъра на земеделието и държавните имоти с молба да се удължи с 5 години службата на Кусев. Молбата му е удовлетворена и лесничейт остава на работа до 30 октомври 1944 г.³⁰

По инициатива на Рашко Маджаров през септември 1937 г. в Копривщица се създава туристическо дружество (ТД) „Богдан“, за негов председател е избран Данаил Кусев³¹. Дружеството си поставя за цел да запознае младежите с природните красоти на Средна гора, да изучат представителите на местната флора и фауна. Ражда се идеята за построяване на планинска хижа, която да приюти хилядите туристи, покорили средногорския първенец връх Богдан. През есента на 1937 г. по инициатива на ТД „Богдан“ започва строежът на хижата. Той се реализира със средства на държавни институции, родолюбиви граждански организации, копривщенските общности в София и Пловдив и частни дарители³². Строителните дейности започват с 1000 лв. дарение от Министерството на земеделието и благоустройството. Учредена е Златна книга на дарителите, където са записани волните пожертвования от организации и родолюбиви граждани. Своята лепта дават: Грую Панеков, аптекар в Стара Загора (1000 лв.), Грую Проичев, директор на опитно поле в гр. Русе (500 лв.), Михаил Маджаров, проф. Петко Стайнов, Борис Карапетков, г-н Бозев, тютюнотърговец в Пловдив (по 500 лв.), Рашко Маджаров (800 лв.), д-р Шулев, лекар в Александрия (1500 лв.). Други средства събрани от ве-

²⁹ МАРКОВ, В. *Поминькът на средногорското население*. Средногорие, 20.07.1929. I(1).

³⁰ Писмо на г-н Минчев и Отчетен доклад на туристическото дружество, направен от председателя Д. Кусев. Архив на Д. Кусев.

³¹ Отчетен доклад на туристическото дружество „Богдан“, направен от председателя Д. Кусев. Архив на Д. Кусев.

³² Пак там.

черинки, забави, частни дарители, включили се с по-дребни суми на обща стойност 3950 лв. Значителен е финансовият принос за построяването на хижата на копривщенци, живеещи в София (2570 лв.), Софийската търговска общност (3000 лв.), Околийския синдикат (2000 лв.), Копривщенската дружба в Пловдив (500 лв.), Копривщенската дружба в София (1000 лв.).

В резултат на тези щедри дарения през 1938 г. строителството на хижа „Богдан“ е завършено и тя е тържествено осветена от копривщенските свещеници. Председателят Данаил Кусев произнася тържествена реч³³ с акцент за ползата от гората, съприкосновението на човека с природата и необходимостта от дом на туриста в подножието на връх Богдан. Положено е началото на туристическото движение в Копривщица.

На 31 октомври 1944 г. със заповед № 1505 на министъра на земеделието и държавните имоти (от 10 октомври 1944 г.) Д. Кусев е освободен от длъжност ръководител на горския разсадник и залесяването³⁴. Заедно със своето семейство напуска Копривщица и се установява в Пловдив. Данаил Кусев е роден в Македония, но сърцето му остава завинаги в Копривщица. С указ № 380 от 18 май 1963 г. на Президиума на Народното събрание Данаил Кусев е награден с Народен орден на труда – златен, признание за всеотдайност, неуморим труд и доблестно изпълнен служебен дълг³⁵. Директорът на Горското стопанство в Копривщица Търкаланов дава следната оценка за неговата работа и заслуги към залесяването: „Данаил Кусев упорито и с голямо желание е работил непрекъснато 24 години, водел е борба с негативните настроения на пастирите. В резултат на този негов труд са създадени около града величествени иглолистни гори...“³⁶.

С указ № 391 от 4 август 1962 г. на Президиума на Народното събрание с Народен орден на труда – златен е награден и помощникът на Кусев, служителят горска охрана по културите и залесяването Генчо Стойчев Янков³⁷. Това е най-високото отличие, с което са удостоени двамата вид-

³³ Реч на Кусев при откриване на хижа „Богдан“. Архив на Д. Кусев.

³⁴ Акт за напускане длъжността техник лесовъд. Архив на Д. Кусев.

³⁵ Уведомително писмо от Окръжно управление на горите от 3 юни 1963 г. Архив на Д. Кусев.

³⁶ Доклад на директора на Копривщенското горско стопанство Търкаланов до председателя на Главно управление на горите.

³⁷ Книжка № 077790 на Генчо Стойчев Янков за присъждане на Народен орден на труда – златен, с указ № 391 от 4 август 1962 г. на Президиума на Народното събрание. Самият златен орден се пази от неговия син Стойчо Янков като семейна реликва.

ни деятели на залесяването в Копривщица, признание за добре изпълнен професионален дълг.

Залесяването около Копривщица има своя социален ефект. Първо, от 1924 г. до 1944 г. в продължение на двадесет години отпускните държавни кредити за залесяване позволяват наемането на платени работници. Макар и сезонна, от пролетта до есента, се повишава трудовата заетост на местното население. Една от големите цели – Копривщица да се превърне в летен курорт с лековит въздух и мек климат, през 30-те години на ХХ в. постепенно се реализира. Това осигурява допълнителен доход за местното население чрез отдаване на квартири. Появяват се първите училищни летовища в района на Копривщица. За това свидетелства благодарствено писмо от директора на Търговската гимназия при Пловдивската търговско-индустриална камара за залесяването на района около летовището на гимназията в землището на Копривщица³⁸.

За израстването на Копривщица като малко лятно курортно селище в началото на 30-те г. на ХХ в. откриваме сведения във в. „Средногорие“. В своята статия д-р Иван Малеев пише: „Копривщица лежи на 1060 м надморско равнище и отговаря на местоположение и климат на европейските курорти Юра (Швейцария), Хару Ризенгевирге (Германия). Такива курорти много са полезни, особено за анемични, уморени и нервни хора“³⁹, а в рубриката новини на брой 5 на в. „Средногорие“ от 30 септември 1929 г. се дава информация, че тази година градът е посетен от много гости, лица съвсем непознати, „Това ще да каже, че нашия град е станал известен със своите красоти и климатични условия.“ В рубрика „Новини“ на в. „Средногорие“ от 1929 г., бр. 4, се дава информация, че в околностите на града се появяват няколко бичкиджийници за дъски, летни и други избичени материали, както и малки горски кооперативи, което говори за поставяне началото на стопанската експлоатация на гората и нова трудова заетост.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение могат да се направят следните обобщения.

Първо. Залесителното дело в Копривщица в годините между 1904 до 9 септември 1944 г. може да проследим в два периода. Първият обхваща началото на залесителни акции в землището на Копривщица и дейността

³⁸ Писмо № 306 от Директора на Търговската гимназия при Пловдивската търговско-индустриална камара от 10 декември 1937 г. Архив на Д. Кусев.

³⁹ МАЛЕЕВ, И. *Копривщица като курорт*. Средногорие, 20.07.1929. I(1).

на дружеството „Средна гора“ до Балканските войни, вторият период е от 1920 до 1944 г.

Второ. Копривщенската гора, такава, каквато я има днес, е плод на упорит труд, непоколебима вяра и висок професионализъм на горските работници, лесничей, лесотехници, горски стражари и надзиратели по опазване на културите и залесяването, на копривщенските учители и ученици, на войници от трудова повинност, на всички граждани, доброволци или платени работници, които засяват младите фиданки с много любов и вяра, че един ден те ще се превърнат в гъста борова гора, която ще направи климата на родната им Копривщица по-мек, въздуха по-чист, а живота им по-добър.

Трето. Залесяването макар и сезонно, дава прехрана на много бедни семейства в западаща в стопанско отношение Копривщица.

Четвърто. Горският боров пояс около Копривщица променя климата и превръща градчето в желано място за отдых в горещите летни дни. Разбира се, тя не може да се издигне в така мечтания планински курорт от западен тип, но началото е положено и все повече курортисти посещават селището през летните месеци, създадено е първото летовище за ученици.

Пето. Залесителното дело в Копривщица не е уникално явление, а плод на целенасочената държавна политика, то изпитва същите затруднения и проблеми, които са характерни за залесителното движение в България по това време. Залесяването в землището на Копривщица е пример за реализиране на националната политика на секцията по пороите и залесяването на Министерството на търговията и земеделието в локален аспект. Една добре изпълнена стратегическа цел на държавата и една реализирана мечта на дългогодишните ръководители на тази дейност благодарение на всеотдаен, всекидневен труд и правилния избор на иглолистни насаждения от бял бор, бяла мура и смърч, които са естествена растителност в землището на Копривщица от древни времена.

Изказвам специална благодарност на г-жа Милка Кусева и г-н Стойчо Янков за предоставените ми лични архиви на Данаил Кусев и Генчо Янков.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

BAJKUSHEV, K., 1900. Raport na Bajkushev, plovdivski rajonen gorski inspektor do Ministara na trgovijata i zemedeliето, dekemvri 1899 g. *Lesovadec – Forester*. I(5), 177–189 [In Bulgarian]. (БАЙКУШЕВ, К., 1900. Репорт на Байкушев, пловдивски районен горски инспектор до Министъра на търговията и земеделието, декември 1899 г. *Лесовъдец*. I(5), 177–189).

BAJKUSHEV, K., 1909. *Nasheto gorsko delo, lova i ribolovstvoto. Doklad do gospodin Ministara na Targovijata i Zemedeliето ot nachalnika na otdeleniето po gorite K. Bajkušev*. Sofia: 8, 9, 34 [In Bulgarian]. (БАЙКУШЕВ, К., 1909. *Нашето горско дело, лова и риболовството. Доклад до господин Министъра на Търговията и Земеделието от началника на отделието по горите К. Байкушев*. София: 8, 9, 34).

BODZHAKOV, P., 1939. Obekt na vremenna trudova povinnost v oblastta na gorskoto delo. *Lesovadska misāl – Silvicultural thought*. VIII(3–4), 206 [In Bulgarian]. (БОДЖАКОВ, П., 1939. Обект на временна трудова повинност в областта на горското дело. *Лесовъдска мисъл*. VIII(3–4), 206).

DEBELYANOV, V., 2007. *Koprivshitsa v sartseto*. Sofia: Moleks [In Bulgarian]. (ДЕБЕЛЯНОВ, В., 2007. *Копривщица в сърцето*. София: Молекс).

DELIDELVOV, D., 1926. Belezhki za istoriyata na Koprivshitsa. V: Arhimandrit Evtimiy (ed.) *Yubileen sbornik po minaloto na Koprivshitsa*. Sofia: Darzhavna pechatnitsa, I, 187–212 [In Bulgarian]. (ДЕЛИДЕЛВОВ, Д., 1926. Бележки за историята на Копривщица. В: *Архимандрит Евтимий (ред.) Юбилеен сборник по миналото на Копривщица*. София: Държавна печатница, I, 187–212

DIMITROV, S. (ed.) 2009. *Blagodetelyat na Koprivshitsa*. Sofia: “Simel press” [In Bulgarian]. (ДИМИТРОВ, С. (ред.) 2009. *Благодетелят на Копривщица*. София: „Симел Прес“).

DOBREV, H., 1911. Nuzhdite u nas ot gorski razsadnici. *Lesovadska sbirka – Forestry meeting*. XIII(1), 10–11. [In Bulgarian]. (ДОБРЕВ, Х., 1911. Нуждите у нас от горски разсадници. *Лесовъдска сбирка*. XIII(1), 10–11).

GOVEDAROV, I., 1921. *Koprivshitsa v svrazka s duhovnoto i politicheskoto vazrazhdane*. Plovdiv: Pechatnitsa Yuga [In Bulgarian]. (ГОВЕДАРОВ, И., 1921. *Копривщица в свързка с духовното и политическо възраждане*. Пловдив: Печатница „Юг“).

KJURKCHIEV, G., 1936. Varhu zalesitelnite problemi u nas. *Lesovădska misāl – Silvicultural thought*. V(1), 7 [In Bulgarian]. (КЮРКЧИЕВ, Г., 1936. Върху залесителните проблеми у нас. *Лесовъдска мисъл*. V(1), 7).

KUSEV, D., 1963. Belomurovata kultura kraj Koprivštica. *Gorsko stopanstvo – Forestry*. (2), 36–37 [In Bulgarian]. (КУСЕВ, Д., 1963. Беломуровата култура край Копривщица. *Горско стопанство*. (2), 36–37).

KUSEVA-DUBLEKOVA, M., 2004. Koprivshhtenskata gora – zelenoto sarce na bashta mi, potomak na Kusevija rod. *Rodoznanie – Genealogy*. **IX**(3), 50, 51 [In Bulgarian]. (КУСЕВА-ДУБЛЕКОВА, М., 2004. Копривщенската гора – зеленото сърце на баща ми, потомък на Кусевия род. *Родознание*. **IX**(3), 50, 51).

MARKOV, P., 1911. Nasheto gorsko delo I gorska politika. *Spisanie na balgarskoto ikonomicheskoto druzhestvo – Magazine of Bulgarian economic association*. **XV**(4) [In Bulgarian]. (МАРКОВ, П., 1911. Нашето горско дело и горска политика. *Списание на българското икономическо дружество*. **XV**(4)).

OSLEKOV, L., 1926. Koprivshhtitsa. V: ARHIMANDRIT EVTIMIY (ed.) *Yubileen sbornik po minaloto na Koprivshhtitsa*. Sofia: Darzhavna pechatnitsa, **I**, 437–522 [In Bulgarian]. (ОСЛЕКОВ, Л., 1926. Копривщица. В: АРХИМАНДРИТ ЕВТИМИЙ (ред.) *Юбилеен сборник по миналото на Копривщица*. София: Държавна печатница, **I**, 437–522).

PENEV, N., 1940. Varhu starite katrandzhijnici okolo Koprivshhtica. *Lesovadska missal – Silvicultural thought*. **IX**(5), 388–389 [In Bulgarian]. (ПЕНЕВ, Н., 1940. Върху старите катранджийници около Копривщица. *Лесовъдска мисъл*. **IX**(5), 388–389).

PETKOV, I., 1995. Zalesjavaneto kraj Koprivshhtica. *Gora – Forest*. (3), 24–25 [In Bulgarian]. (ПЕТКОВ, И., 1995. Залесяването край Копривщица. *Гора*. (3), 24–25).

TAMAMDZHIEV, 1936. Belezhki varhu iglolistnata rastitelnost na Sredna gora. *Lesovadska missal – Silvicultural thought*. **V**(2), 105 [In Bulgarian]. (ТАМАМДЖИЕВ, 1936. Бележки върху иглолистната растителност на Средна гора. *Лесовъдска мисъл*. **V**(2), 105).

VOZHELI, F., 1911. Organizacija na sluzhbata po ukrepjavane poroishtata i zalesjavaneto v Balgarija. *Lesovadska sbirka – Forestry meeting*. **XIII**(2), 17 [In Bulgarian]. (ВОЖЕЛИ, Ф., 1911. Организация на службата по укрепяване пороищата и залесяването в България. *Лесовъдска сбирка*. **XIII**(2), 17).

ZAHARIEV, B., 1937. Varhu otglezhdaneto na posadachen material v njakoi nashi razsadnici. *Lesovadska missal – Silvicultural thought*. **VI**(2–3), 165 [In Bulgarian]. (ЗАХАРИЕВ, Б., 1937. Върху отглеждането на посадъчен материал в някои наши разсадници. *Лесовъдска мисъл*. **VI**(2–3), 165).

ZAHARIEV, B., 1938. Izkustvenite zalesjavanja u nas. *Lesovadska misal – Silvicultural thought*. VII(4–5), 322, 328, 329, 331 [In Bulgarian]. (ЗАХАРИЕВ, Б., 1938. Изкуствените залесявания у нас. *Лесовъдска мисъл*. VII(4–5), 322, 328, 329, 331).

AFFORESTATION IN THE VICINITY OF KOPRIVSHTITSA FROM 1904 TO 1944

Summary: The problem of afforestation on the area of Koprivshtitsa is not researched by historians, which makes it an interesting topic for investigation. The recent unscrupulous act of deforestation in the area of Koprivshtitsa brings to light the necessity of pine tree zone around the town. The main purpose of the present publication is to track the stages of the afforestation process in Koprivshtitsa from 1904 to 1944; to summarize the motives of local people who embarked on the first afforestation actions; to explain the benefits of afforesting the eroded soil, and to consider afforestation in Koprivshtitsa as a concrete example of the implementation of the state policy undertaken by the Ministry of Trade and Agriculture. The long-term goal of afforestation in Koprivshtitsa was to improve the climate as well as the appearance of the settlement, turning it into a small mountain resort and improving the living conditions of the local population.

Keywords: forests in the area of Koprivshtitsa, Danail Kusev, Rashko Madzharov, afforestation in Koprivshtitsa.

Rayna Vilarova
History and civilization senior teacher
with first degree of professional qualification
National trade and banking high school, Sofia
e-mail: vilarova_r@abv.bg

ПРИЛОЖЕНИЕ

Горският разсадник в Копривицица – началото на 40 те години на XX в.

Залесяването в Копривицица през 20-те години на XX в.

Снимките са от личния архив на Данаил Кусев, предоставени за ползване от неговата дъщеря Милка Кусева

БЪЛГАРИЯ В ИЗТОЧНОЕВРОПЕЙСКАТА ПОЛИТИКА НА ЕИО/ЕС ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА 80-ТЕ И 90-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК*

*Гл. ас. д-р Ирина Якимова
Институт за исторически изследвания при
Българската академия на науките*

Резюме: Запазените архиви показват, че Европейската икономическа общност (бъдещият ЕС) започва да изгражда своята политическа линия към държавите на Изток от „желязната завеса“ още преди избухването на „нежните революции“ от 1989 г., като своеобразен контрапункт на съветските идеи за преустройство и „отваряне“ към Запада. След колапса на комунизма тя добива по-ясни очертания, които намират своите проекции на полето на дипломатията и по-точно – в юридическото уреждане на двустранните отношения, обхващащи целия спектър от търговско-икономически, а впоследствие и политически теми. В статията е разгледан „българският аспект“ на този мащабен процес, който до момента остава частично изследван в историографията, чужда и българска. Посредством прилагането на комплексен проблемно-хронологичен подход едновременно на няколко паралелни равнища на анализ – двустранно, източноевропейско и глобално, „казусът“ България е поставен в прекия контекст на контактите СИВ–ЕИО, а оттам и в неизбежния общ контекст на продължаващото разведряване между Изтока и Запада. Въз основа на новоразсекретени и новопубликувани документи се анализират общите и специфичните проявления на приобщаването на България към европейското геополитическо пространство, макар и без изрично търсене на паралели с останалите бивши съюзници на СССР. Представени са авторските оценки и изводи относно перипетиите, през които преминава България в хода на своята интеграция в ЕИО/ЕС; основанията за трайната подозрителност от страна на институциите в Брюксел; неизменното влияние на нюансите в международната политическа конюнктура върху юридическото уреждане на практическите търговско-икономически въпроси, както преди, така и след официалното разпадане на системата на съветския социализъм и нейните структури за политико-икономическо сътрудничество.

Ключови думи: Студена война, преход, ЕИО, ЕС, Източна Европа.

* Статията е подготвена по съвместен българо-словашки проект (Грантова схема на Българската академия на науките със Словашката академия на науките, № IS-SK/07/2021-2022) на тема „Срещи България – Словакия: социални, икономически и политически трансформации, интеграционни предизвикателства (XIX–XX век)“.

Мястото на България в политиката на ЕИО/ЕС през втората половина на 80-те и 90-те години на ХХ в. се определя от еволюцията на процеса на „отваряне“ на тази общност към държавите от „съветска“ Източна Европа. Принципната идея да бъдат привлечени тези държави се разглежда като потенциална възможност от институциите в Брюксел в контекста на разведряването в отношенията Изток–Запад още преди „нежните революции“. Но, по обективни причини, е разписана като ясно дефинирана цел в съответните документи едва след разпадането на Източния блок. До края на първото постсоциалистическо десетилетие тя бива конкретизирана постепенно във все по-големи детайли, за да се стигне до разработването на списък с изрично формулирани условия за приобщаването на „бившите съветски съюзници“. На полето на дипломатията стремежът към ускорено интегриране в Европейската общност намира своите проекции в юридическото уреждане на двустранните отношения с всяка от източноевропейските страни, обхващащи целия спектър от търговско-икономически, а впоследствие и политически теми, чието обсъждане е било невъзможно в предходната епоха на междублоковото противопоставяне. „Българският случай“ в така очертания мащабен процес е поставен във фокуса на вниманието в настоящата статия, без изричен стремеж за търсене на паралели с останалите от Източния блок. Но, тъй като обективното разкриване на взаимовръзките, приемствеността и нюансите в отношенията Брюксел–София предполага прилагането на комплексен проблемно-хронологичен подход едновременно на няколко паралелни равнища на анализ – двустранно, източноевропейско и глобално, няма как „казусът“ България да не бъде разгледан в непосредствения контекст на контактите на ниво СИБ–ЕИО, а оттам и в неизбежния общ контекст на продължаващото разведряване между Изтока и Запада.

Към момента на подготовката на този текст описаният аспект на „западноевропейското направление“ в българската външна политика от разглеждания исторически период остава частично изследван от гледната точка на историята. Отделни негови нюанси са засегнати в публикациите на Илияна Марчева (MARCHEVA 2000; MARCHEVA 2003; MARCHEVA 2005; MARCHEVA 2006; MARCHEVA 2008; MARCHEVA 2015; MARCHEVA 2016), Искра Баева (BAEVA 2004; BAEVA 2014; BAEVA 2019), Екатерина Никова (NIKOVA 1992), Ирина Григорова (GRIGOROVA 2012), Ирина Якимова (YAKIMOVA 2014), Господинка Никова (NIKOVA 2000; NIKOVA 2006; NIKOVA 2008; NIKOVA 2010), Евгений Кандиларов (KANDILAROV 2010), Йордан Баев (BAEV 2010), а Елица Станоева, коя-

то работи по темата съвместно с Анжела Романо и Федерико Ромеро в рамките на международен проект към Европейския университетски институт в Италия, я разглежда от смесена историко-социологическа перспектива (STANOEVA 2020). Що се отнася до периода на първото постсоциалистическо десетилетие в годините след разпускането на Източния блок и СССР, тя в една или друга степен присъства в публикациите на редица автори от различни сфери на научното познание, анализиращи проблемите пред България по пътя към нейното пълноправно членство в Европейския съюз¹. Сред учените политолози и юристите – теоретици на международното право, бих искала да открия имената на Евгени Александров (ALEKSANDROV 1997), Борислав Ангелов (ANGELOV 2014) и Ружа Иванова (IVANOVA 1998), тъй като, за разлика от други свои колеги, те се опитват да поставят по-специален акцент върху „брюкселския поглед“ към България, като отделен нюанс в голямата картина на отношенията между България и ЕИО/ЕС².

В стремежа си да разкрия и маркирам основните моменти именно в тази „брюкселска“ политическа линия към българската държава, търсейки логическата приемственост в процесите, които я формират преди и след повратната 1989 г, си позволявам да предложа за първи път такъв изследователски ракурс. Вече достъпните архивни документи оправдават напълно подобен подход, който позволява съществуващите научни тези да бъдат доразвити посредством анализа на новоразсекретената информация от паметните бележки, записки и сводки, налични в Дипломатическия архив на Министерството на външните работи, стенограмите от

¹ Сравнително изчерпателен преглед на литературата по темата за пътя на България към Европейския съюз в периода 1989–2007 г. беше направен през 2016 г. от учените от секция „История на България след Втората световна война“ на Института за исторически изследвания при Българската академия на науките по проект, финансиран от Министерството на образованието и науката по Националната програма „Млади учени и постдокторанти“. Вж.: Каталог на изследванията за българския преход (1989–2007), 24–28 [online] [viewed 05 February 2023]. Available from: http://www.ihist.bas.bg/wp-content/uploads/2018/10/Katalog_Literatura_na_prehoda_LV-corr.pdf

² В своите разработки по проблемите на трансформационните процеси в самата ЕИО/ЕС и еволюцията на идеята за разширяване на Общността на Изток, в една или друга степен „българският случай“ е засегнат и от автори като Ингрид Шикова, Динко Динков, Евгени Александров, Жасмин Попова, Евгени Танчев, Юлия Захариева, Гарабед Минасян. Акцентът в техните разсъждения обаче, е поставен другаде, а използваните методи и подходи не са съизмерими с аналитичния инструментариум на историческата наука. Ето защо техните трудове не са посочени изрично в прегледа на научната литература в настоящата статия.

заседанията на българското Народно събрание, отделни извадки от доклади на експертните работни групи на ЕИО, както и цитати от съответните нормативни разпоредби в първичното и вторичното право на ЕС. Разбира се, този своеобразен списък с източници на историческо познание по „европейската“ проблематика в съвременната българска история далеч не е изчерпателен. След изтичането на давностните срокове за научно-техническа обработка и секретно съхранение на документалната информация, в последните години в Централния държавен архив бяха разкрити голям брой нови колекции, включително за периода 1990–2000 г., като например фонд 136, оп. 87–95, съдържащ материали от вътрешноведомствения оборот на Министерския съвет; фонд 1224, оп. 1–4 с документи на Президентството; фонд 117, оп. 50–53 със стенограми и протоколи от заседанията не само на Народното събрание, но и на парламентарната комисия по външна политика; фонд 259, оп. 46 с анализи и информации на Министерството на външноикономическите връзки; фонд 1512, съдържащ личния архив на президента Желю Желев. Една малка част от тези документи намериха място в сборника „Икономическите реформи през погледа на политиките на прехода (1989–2007)“³, подготвен от Института за исторически изследвания при БАН. От друга страна, по повод, но и не само, 30-годишнината от поврата на 10 ноември 1989 г., на книжния пазар излязоха множество мемоари на преки свидетели и участници в разглежданите събития, огромна по обем е информацията и в периодичния печат. Детайлното проучване и систематизиране на всички тези, изключително разнородни по своя характер източници представлява безспорно сериозно предизвикателство пред историческата наука. С оглед изискванията за обем и най-вече специфичния фокус на настоящия анализ обаче в представения текст, в частта му, посветена на 90-те години на ХХ в., са подбрани преди всичко архивни документи, хвърлящи светлина върху политиката на институциите в Брюксел към правителствата в София, и то с нарочно хронологично ограничение към края на 1995 г., или по-точно – до депозирането на официалната молба на България за пълноправно членство в Европейския съюз. Именно случващото се в периода 1989–1995 г. е пряко логическо продължение и последица от осъществената дипломатическа активност по „европейското“ направление и проведените „предварителни“ (според използваната терминология от самите български дипломати – б.а., И.Я.) преговори

³ МИХАЙЛОВ, В. (съст.) 2019. *Икономическите реформи през погледа на политиките на прехода (1989–2007)*. Сборник документи и материали. София: Диомира.

с институциите в Брюксел в предходния исторически период през втората половина на 80-те години на века. След подаването на официалната молба за българското пълноправно присъединяване към европейското политико-икономическо пространство, вече структурирано като Европейски съюз, българският евроинтеграционен процес навлиза в съвсем нов етап и ново русло, което следва да бъде обект на отделен научен анализ.

Отношението към държавите от „съветска“ Източна Европа на управленските институции на западноевропейското политико-икономическо пространство, обединено под популярните наименования Европейска икономическа общност или Общ/Единен пазар⁴, се формира като сложна съставна през десетилетията на Студената война при неизбежното влияние на междублоковото противопоставяне. През 50-те, 60-те и 70-те години на ХХ в. държавите от СИВ официално не признават съществуването на Общия пазар. Позицията на съветското ръководство е недвусмислена: отношения с тази организация могат да се поддържат единствено на двустранна основа⁵. Подобна политика спрямо Източния блок поддържат и институциите на ЕИО чрез ограничаването до минимум на контактите със съветските съюзници отвъд „желязната завеса“. Когато обаче започват да се усещат първите нюанси на разведряване и в международното пространство прозвучават думите на Джон Кенеди и Никита Хрущов за „прехвърляне на мостове“ и „мирно съвместно съществуване“ между Изтока и Запада, в Брюксел започват да разглеждат подходящи варианти за „отваряне“ към страните с държавна търговия. Така се стига до сключването на първите „технически“ споразумения с отделни страни – членки на СИВ – формула, която се оказва изключително удачна за генериране на взаимноизгодни печалби чрез фактическо заобикаляне както на официалната идеологическа и външноикономическа конюнктура на Европейската комисия, така и на СИВ. В „българския случай“ с такива споразумения са установени ограничени търговско-икономически контакти в отделни сектори на сел-

⁴ Терминът „Единен вътрешен пазар“ служи за идентифициране на външнотърговските параметри на консолидиращото се през втората половина на 80-те години на века западноевропейско пространство. Идейните рамки на „единен вътрешен пазар“ на ЕИО са очертани в Единния европейски акт (ЕЕА), подписан през февруари 1986 г. и влязъл в сила от 1 юли 1987 г. Дотогава се използва понятието „общ пазар“, въведено още в Римския договор от 1957 г. Целта на „общия пазар“ е да бъдат премахнати митническите тарифи, въпреки че в икономиките на 12-те държави членки продължават да съществуват множество национални ограничения. Пълното премахване на тези бариери е извършено именно след влизането в сила на ЕЕА. – ДА на МВнР, оп. 45-4, а.е. 172, л. 2–6.

⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 35, а.е. 2828, л. 172–173.

ското стопанство и текстилната промишленост, при което изричната политическа директива е в процеса на договаряне да не се ангажира българската държава на ниво правителство, а само отделни вътрешноведомствени структури и стопански организации от системата на Министерството на външната търговия – като например отдел „Общ пазар“ и държавните стопански обединения „Родопаимпекс“, „Яйца и птици“, „Хранекспорт“, „Булгартабак“ и „Булгарконсерв“, включително търговските представители в българското посолство в Белгия⁶. Условието на Брюксел за подобен род сътрудничество обаче са строги: в текстовете на всяко от подписаните споразумения фигурира изричен ангажимент на българската страна за самоограничаване на износа на съответните продукти за Западна Европа чрез определяне на фиксирани квоти: за черни метали – 308 хил. тона (към 1988 г.), за дребен рогат добитък и месо от него – 3250 т., за млечни произведения – около 4–5 хил. тона годишно и т.н.⁷ В споразуменията са включени и т.нар. защитни клаузи, които дават възможност на Европейската комисия за едностранното им денонсиране или за въвеждане на нови ограничения в случай на възникване на пазарни диспропорции, предизвикани от българския внос в Общността⁸. До средата на 80-те години контактите са организирани изцяло на такава практическа основа, докато съветската концепция за преустройство – на системата на държавния социализъм, но и на целия спектър на отношенията Изток – Запад не създава предпоставки за издигане на сътрудничеството на ново, по-високо ниво.

Лансирането на концепцията на генералния секретар на ЦК на КПСС Михаил Горбачов за „общ европейски дом“ (GORBACHEV 1987)⁹ е сигнал към съюзниците от Източна Европа, но и към потенциалните контрагенти

⁶ Стратегия и тактика на външната търговия на НРБ, одобрени с Разпореждане № 206 от 22 май 1972 г. на Бюрото на МС. – ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 57, л. 1–2, 82–83; Вж. също: ДА на МВнР, МОД, оп. 18, а.е. 8, л. 21–22, 26–27.

⁷ Отчет за дейността на служба „ЕИО“ при Посолството на НРБ в Брюксел през 1988 г. 5 януари 1989 г. – ДА на МВнР, оп. 46-12, а.е. 74, л. 59–65; Информация от Серафим Софрониев, ръководител на служба „ЕИО“ към Посолството на НРБ в Брюксел относно доклад на члена на Европейския парламент Зелер по въпросите на отношенията ЕИО – СИВ, Брюксел, 15 януари 1987 г. – ДА на МВнР, оп. 44–12, а.е. 105а, л. 2–3.

⁸ ДА на МВнР, оп. 44-12, а.е. 89, л. 113–121.

⁹ Михаил Горбачов развива идеята за „общ европейски дом“ в своята реч пред представители на френския парламент, произнесена на 3 октомври 1985 г. Според него „Общият европейски дом“ следва да бъде изграден въз основа на активното политическо, икономическо и културно сътрудничество между отделните страни, с оглед постигането на стабилен международен мир и сигурност. Участниците в „строителството“ на „общия европейски дом“ се очаква да бъдат всичките 33 държави от Стария континент, както и

на Запад, че СССР е готов да жертва идеологическите постановки в името на по-прагматично обоснования стремеж към търсене на пресечни точки на полезно взаимодействие. Така, на полето на отношенията ЕИО – СИВ възникват благоприятни условия на дневен ред да бъде поставен въпросът за постепенната замяна на съществуващите „технически споразумения“ с по-общи като юридически и предметен обхват, макар и все още само „търговски“ по своята същност договори. Формалната заявка в тази посока е направена в контекста на решенията на XXVII конгрес на КПСС (февруари–март 1986 г.)¹⁰ и е обоснована с необходимостта от подсигуриране на строежа на Транссибирския газопровод с дългосрочно споразумение за доставка на съветски газ срещу предоставяне на произведени в Западна Европа газопреносни съоръжения, а подразбирацията се политически мотив е откриването на нови западни пазари за произвежданите на Изток стоки, които да станат източник на чуждестранна конвертируема валута. Идеята е приета особено радушно в средите на българското партийно и държавно ръководство, което – както е добре известно от изворите и историографията – крои собствени, „алтернативни“ на задаваната от Москва линия, планове за установяване на по-тесни връзки със западноевропейското интеграционно пространство (MARCHEVA 2016, 487–505; MARCHEVA 2008, 577–593; IVANOV 2006, 840–854, ZHIVKOV 2006, 283–386)¹¹. Така, още от есента на 1986 г. България започва да прави внимателни сондажи пред институциите в Брюксел, които дипломатите ще нарекат в своите паметни записки „предварителни разговори“ за подпис-

САЩ и Канада. – ДА на МВнР, оп. 45-4, а.е. 9, л. 3; ДА на МВнР, оп. 46-1, а.е. 26, л. 28–29.

¹⁰ ЦДА, ф. 259, оп. 45, а.е. 1334, л. 12; Пак там, ф. 259, оп. 45, а.е. 1331, л. 36–37. Всъщност въпросът за подписването на „колективна търговска спогодба“ със западноевропейския Общ пазар е повдигнат пред Изпълнителния комитет на СИВ на неговото 56-о заседание още през януари 1972 г. от делегатите на Унгария, Полша и Румъния. Но тогава съветските представители все още са скептични, привличат на своя страна ГДР и България и въпросът остава предмет на допълнително проучване. – Пак там, ф. 136, оп. 54, а.е. 368, л. 8–10.

¹¹ Тук става дума за настъпилата през втората половина на 80-те години на ХХ в. бърза еволюция в политическата линия на Тодор Живков и Политбюро на ЦК на БКП от стриктно координиране на действията с Кремъл до почти пълен разрыв на отношенията на най-високо държавно равнище. Причините и аспектите на този разрыв са широко и детайлно анализирани в историографията и публикациите на Илиана Марчева и Мартин Иванов. Резултатът от този „разрыв“ е формулирането на постановката за откриването на т.нар. тактическа алтернатива на съветския модел на социализма, която е разписана в Юлската концепция от 1987 г. – ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3379, л. 128.

ване на „глобално“ търговско-икономическо споразумение и установяване на официални отношения.

През септември 1986 г. заместник-министърът на търговията Атанас Гинев и комисарят по външните отношения на ЕИО Вили дьо Клерк се срещат в Пунта дел Есте, Уругвай, в рамките на поредното съвещание на Общото споразумение за митата и търговията (ГАТТ)¹². Именно тогава на България е дадена „зелена светлина“ да подготви свой проект на „глобален“ договор, което е направено и завършеният текст е представен в края на февруари 1987 г. Особеното в него е, че за първи път са включени искания на страната да бъде предоставен статут на „най-облагодетелствана нация“, както и да бъдат премахнати съществуващите количествени ограничения и ценови клаузи за българския износ в ЕИО¹³. Както обаче става ясно от думите на еврокомисар дьо Клерк, в преговорите остава една трайна политическа пречка и тя е принадлежността на България към съветския икономически и външнополитически модел и съответните социалистически международни структури¹⁴.

В края на септември 1987 г. в рамките на КОРЕПЕР (Комитета на постоянните представители на държавите членки към Съвета на министрите на ЕИО) отново е обсъдено текущото развитие на проучвателните разговори с България със същата крайна констатация – няма как да се вземе решение по конкретните параметри на търговско-икономическото споразумение с България извън контекста на изясняването на глобалните отношения между Изтока и Запада. Затова към ръководителя на служба „ЕИО“ в Посолството на НРБ в Брюксел Серафим Софрониев е отправена препоръката България да се ориентира към активно търсене на лобистка

¹² ДА на МВнР, оп. 43-13, а.е. 67, л. 12

¹³ От Европейската комисия настояват съществуващите защитни клаузи да се запазят в проекта на споразумението с България като опция за евентуално оттегляне при необходимост на вече предоставени на страната ни отстъпки – както и за въвеждането на нови ограничения в случай на възникнали пазарни диспропорции, предизвикани от българския внос в Общността. – ДА на МВнР, оп. 44-12, а.е. 89, л. 113–121.

¹⁴ Комисар Вили дьо Клерк изнася доклад по време на Международната конференция по въпросите на сътрудничеството между пазарните и плановете икономики, проведена във Венеция на 13 април 1987 г. Пред събралата се представителна аудитория той заявява буквално, че тъй като ЕИО и СИВ са две противостоящи си идеологически интеграционни общности, те все още не познават достатъчно добре своите дейности и ще бъде необходимо още известно време, преди да се пристъпи към вземането на решение за официално взаимодействие. Оттук произтича и позицията му по развитието на отношенията на двустранно равнище с отделните държави – членки на СИВ, включително с България. – ДА на МВнР, оп. 44-12, а.е. 91а, л. 108, 111–112.

подкрепа в лицето на по-влиятелните държави – членки на Общия пазар¹⁵. Благоприятни условия за изграждането на мрежа от лобистки контакти се създават през 1988 г. От една страна, годината е последната от мандата на текущото ръководство и състав на Европейската комисия. От друга страна, именно през 1988 г. председателството на най-важната институция на ЕИО – Съвета на министрите, съгласно възприетия в Римския договор ротационен принцип, последователно се поема от две държави, които изглеждат склонни да съдействат за постигането на българските интереси. Става дума за ФРГ и Гърция.

През 1988 г. установяването на официални отношения със СИБ и неговите държави членки се превръща в първостепенен приоритет на новото западногерманско председателство на Съвета на министрите, което встъпва в изпълнение на своите функции от началото на месец януари. От столицата Бон идват недвусмислени сигнали за засилено сътрудничество с пространството отвъд „желязната завеса“. Един от неговите апологети е Ханс-Дитрих Геншер. Призовавайки активно към изграждането на „общоевропейски мирен ред“, западногерманският министър на външните работи не крие и своята принципна позиция срещу изграждането на допълнителни протекционистични бариери между ЕИО и социалистическите страни с държавна търговия. Лично федералният канцлер Хелмут Кол пък открито декларира „несъвпадение на мнения“ с останалите евроатлантически партньори по темата за продължаващото съществуване на строгите забранителни списъци на Координационния комитет за контрол на износа (КОКОМ), което, към 1988 г., няма как да не привлече вниманието на България¹⁶. Това е причината и за „ответната подадена ръка“ от страна на българското партийно и държавно ръководство в лицето на Тодор Живков, който рискува директен политически и личностен сблъсък със самия Михаил Горбачов, в името на поддържането на възможно по-тесни контакти на най-високо ниво със западногерманските контрагенти (MARCHEVA 2008, 577–593; MARCHEVA 2005, 79–92)¹⁷. На този фон към пролетта на 1988 г. предпоставките за продължаване на разговорите с Брюксел из-

¹⁵ ДА на МВнР, оп. 44-12, а.е. 90, л. 68.

¹⁶ ДА на МВнР, оп. 45-4, а.е. 794, л. 79, 82.

¹⁷ Анализирайки „казуса ФРГ“ в българо-съветските отношения през втората половина на 80-те години на XX в., проф. Илияна Марчева обръща изрично внимание на изострената чувствителност на партийното и държавно ръководство в Кремъл по темата, предвид обстоятелството, че по това време територията на ФРГ продължава да играе ключова военно-стратегическа роля в отношенията Изток – Запад и Горбачов не е готов

глеждат по-благоприятни от всякога. Това впечатление се подсилва и от изказванията на отделни западногермански политици, които оценяват положителните тенденции в диалога между Бон и София като „пример за отношенията Изток – Запад“¹⁸. Независимо от това обаче урегулирането на контактите и на двете равнища – установяване на дипломатически диалог и търговско-икономически преговори – влиза в официалния дневен ред на институциите в Брюксел едва в контекста на финалните уточнения по текста на Съвместната декларация за взаимно признаване на СИВ и ЕИО.

След нейното подписване на 25 юни 1988 г.¹⁹, в началото на следващия месец юли гръцкото председателство заявява готовност да пристъпи към разширяване на взаимодействието със страните с държавна търговия²⁰. Към лятото на въпросната 1988 г. геополитическите дадености са такива, че България се оказва ключов играч за успешното сближаване между двете европейски интеграционни общности – социалистическата и капиталистическата. В съществена степен благодарение на топлите отношения между Андреас Папандреу и Тодор Живков и техния взаимен интерес от поддържане на по-тясно сътрудничество (KALINOVA 2010, 211–215; 770–781; CHRISTAKUDIS 1993, 74–81)²¹ става възможно организирането

да допусне друг държавен лидер, пък бил той и „най-верният му съюзник“, да провежда неkoordinиран с него курс на политическо сближаване именно с Бон.

¹⁸ Изразът е формулиран от председателя на Бундестага Йенингер по време на посещението му в София през септември 1988 г. – ДА на МВнР, оп. 45–4, а. е. 781, л. 13. Самият Геншер поставя изрични акценти в такъв дух в изказването си по време на своята среща с министъра на икономиката и планирането Стоян Овчаров на 25 февруари 1988 г. в Бон. За да подсили тезата си, че българо-западногерманските отношения могат да се възприемат като пример за сътрудничество и дори доверие между държави с различен обществен строй, той използва редица образни сравнения: „Старите приятели трябва да се държат заедно, независимо че от прозорците им се развяват различни знамена... В Европейския дом ние сме добри съседи...“. И още: „Състоянието на отношенията НРБ–ФРГ е един от най-големите и значими успехи на западногерманската външна политика“. – ДА на МВнР, оп. 45-4, а. е. 817, л. 16.

¹⁹ Съвместна декларация за взаимното признаване между СИВ и ЕИО е подписана в Люксембург на 25 юни 1988 г. – Совместная Декларация об установлении официальных отношений между Советом экономической взаимопомощи и Европейским экономическим сообществом [online] [viewed 05 November 2022]. Available from: <http://docs.cntd.ru/document/1900787>

²⁰ В този контекст българската дипломация получава по неофициални канали информация, че гръцкото председателство на Съвета на ЕИО е изразило желание проектът за търговско-икономическо споразумение с България да бъде утвърден до края на неговия мандат. – ДА на МВнР, оп. 45-12, а. е. 3, л. 19–20.

²¹ След като в средата на 70-те години министър-председателят Константинос Караманлис предефинира гръцката външнополитическа доктрина, заменяйки концепцията

на безпрецедентната конференция в Атина на 2–3 юли 1988 г., чието домакинство е поето от Гърция като държава, председателстваща Съвета на ЕИО, а България се явява в ролята на съорганизатор като държава, председателстваща по същото време Изпълнителния комитет на СИВ²². Така, ползвайки се с пълната гръцка дипломатическа подкрепа, нашата страна получава „зелена светлина“ за провеждането на третия кръг от предварителните преговори с институциите в Брюксел, насрочен за 13–14 септември 1988 г. Именно по време на тази среща Европейската комисия за първи път предлага юридическата формулировка на бъдещия договор да бъде „за търговия и търговско-икономическо сътрудничество“²³.

Съществена роля за подсигуриването на необходимото доверие към България по това време изиграва и една изключително интересна политическа личност, ползваща се с немалко влияние в западноевропейските бюрократични среди, макар и дотогава неангажирана непосредствено в преговорния процес между София и Брюксел. Става дума за баварския министър-председател Франц-Йозеф Щраус. През есента на 1988 г. вниманието на българското партийно и държавно ръководство се насочва именно към него като потенциален ключов посредник пред Европейската коми-

за „врага от Север“ в лицето на България и Югославия с тази за „врага от Изток“ в лицето на Турция, гръцката външна политика издига в приоритет подобряването на отношенията с България, което пък съвпада с реципрочните намерения на Живков. Когато през есента на 1981 г. ПАСОК (Общогръцко социалистическо движение – от гр. ез.: Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα — ПАСОК – б.а., И.Я.) формира свое правителство, начело с Андреас Папандреу, социалистическата идеология се превръща в допълнителен фактор за успешното съгласуване на дългосрочни икономически инициативи в областта на промишленото коопериране, транспорта, енергетиката. Тази благоприятна тенденция еволюира логично в подписването на междуправителствена „Декларация за приятелство, добросъседство и сътрудничество“ на 11 септември 1986 г, която дава основание на изследователите да говорят за създаването на „ос Атина–София“. – ДА на МВнР, оп. 44-1, а. е. 23, л. 74; ДА на МВнР, оп. 44-4, а. е. 48, л. 64.

²² В конференцията на тема: „Икономическите последици от установяването на отношения между СИВ и ЕИО“ активно участие взимат делегациите на България, Унгария, ГДР, Полша, Чехословакия, Румъния и СССР. ЕИО е представена от председателя на комисията Жак Делор и тридесет и седем депутати от Социалистическата фракция в Европейския парламент. – Νεοί δρομοί για ΕΟΚ-ΚΟΜΕΚΟΝ, ΒΡΑΔΥΝΗ, 25.06.1988; Ενημερωσι για την προεδρια στην ΕΟΚ, ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ, 2.07.1988; Greece Begins 6-Month Turn as EEC President, Athens News, 2.07.1988; Konferenz über Kooperation von RGW und EWG in Athen, Papandreou begrüßt Aufnahme offizieller Beziehungen, „Neues Deutschland“ vom 4. Juli 1988.

²³ Справка за състоянието на отношенията между НРБ и ЕИО, декември 1988 г. – ДА на МВнР, оп. 45-12, а. е. 3, л. 19.

сия и апологет на идеята за федеративно консолидиране на европейското интеграционно пространство до създаването на „Съединени европейски щати“ (MARCHOVA 2015, 475–482)²⁴. Той е един от високопоставените участници в Третия икономически форум Изток–Запад, проведен на 24 септември 1988 г. в правителствената резиденция „Евксиноград“, Варна и посветен, ни повече, ни по-малко, на „стратегическите подходи за разширяване на икономическото сътрудничество между Изтока и Запада в условията на динамично изменящата се глобална обстановка“. Широката представителност на срещата, на която присъстват еврокомисари, политически лидери, бизнесмени и журналисти от водещи западноевропейски страни, дава възможност на България да изрази публично своите сериозни намерения и интерес да завърши успешно процеса на договорното си приобщаване към ЕИО посредством подписването на търговско-икономическа спогодба. В кулоарите са проведени и множество лични срещи, включително превърналият се в почти „легендарен“ разговор между Щраус и Тодор Живков, когато българският първи партиен и държавен ръководител, под лозунга за изграждането на партньорство „в един нов свят“, заявява пред баварския министър-председател намерението на страната ни в най-скоро време да пристъпи към действително „присъединяване“ към ЕИО²⁵.

От запазените сведения за тази среща става ясно, че Франц-Йозеф Щраус е посрещнал с изненада и уклончив отговор ентусиазма на Живков поради все същата причина – към есента на 1988 г. за западните партньори България си остава страна от „противниковия“ геополитически лагер, в отношенията с който не бива да се избързва. Такъв по същество е подходът и на новото испанско председателство на ЕИО, поело „щифетата“

²⁴ Именно идеята за бъдеща „европейска федерация“ е политическата „пресечна точка“ между Щраус и Живков, независимо че първият я защитава от позицията на местен лидер на консервативния десен Християнсоциален съюз (ХСС), а вторият – от позицията на левия интернационализъм. През втората половина на 80-те години на ХХ в. Франц-Йозеф Щраус е чест гост в България, посетил страната ни няколко пъти – на кратка частна визита на път за Турция през август 1985 г., през август 1987 г. и през април 1988 г. по линия на вече установеното тясно икономическо сътрудничество на равнище български окръзи и западногермански федерални провинции. Това е и формалната причина към него да бъде отправена специална покана да вземе участие в Третия бизнес форум в „Евксиноград“ през септември 1988 г. – ДА на МВнР, оп. 45-4, а.е. 771, л. 7. Вж. също: КОНСТАНТИНОВА, Р. Последният лов [online]. Част 1 [viewed 05 November 2022]. Available from: <http://www.vbox7.com/play:d3a6513e6c>

²⁵ ЦДА, ф. 1Б, оп. 60, а.е. 410, л. 28.

в началото на следващата 1989 г., независимо от политическите декларации в неговата програма, че успешното приключване на преговорите с държавите от Източния блок ще бъде първостепенна приоритетна задача. Обяснението за това разминаване между официалните и действително демонстрираните послания от страна на западноевропейските политически лица и институции към онзи исторически момент се крие в обстоятелството, че Общността все още не е готова да дефинира ясна и единна политическа линия относно целите и принципите, върху които би следвало да се гради диалогът със социалистическите държави. Наченки на такава ще се появят след провеждането на три последователни форума – Брюкселската конференция през октомври 1988 г.²⁶, Съвета на министрите на ЕИО в Янина същия месец²⁷ и Европейския съвет в Родос в самия край на годината²⁸. Параметрите на дискутираното там задълбочаване на западноевропейската интеграция обаче са далеч от идеята за „широко отваряне на Изток“. В българските дипломатически архиви са запазени документи, които говорят по-скоро за видима тенденция към допълнително подчертаване на различията в социално-икономическите системи в двете части на разделена Европа²⁹. В своите анализи родните дипломати говорят за

²⁶ Конференцията се провежда на 26–27 октомври 1988 г. Обявената от гръцкото председателство тема е претенциозна и широка по международния си обхват: „Изток–Запад – бъдещето на икономическите и търговските отношения“. След семинара в Атина това е второто мероприятие, осигуряващо престижен форум за обмен на мнения и за дебати между представителите на западната и източната интеграционна общност. В конференцията вземат участие представители на Секретариата на СИВ, членове на Комисията на ЕИО под ръководството на Вили дьо Клерк, министри от източноевропейските страни, гръцкият министър по въпросите на европейската интеграция Т. Пангалос, изпълняващ функциите на председател на Съвета на ЕИО, бизнесмени от Западна Европа. Подобно на конференцията в Атина през лятото, и това мероприятие намира широко отражение в както в гръцката, така и в западноевропейската преса. Вж. например: Reuters, East Block Calls for Easing of Rules of Western Watching Body, October 26, 1988; Reuter, EC Wants Better Access for East-West Joint Ventures, October 27, 1988; Financial Times, Soviet-EC Economic Talks Start Today. Moscow faces up to a hesitant Community, November 3, 1988; VWD, Gemeinsamer Markt EG-RGW als Fernziel?, 26 Oktober 1988; VWD, UdSSR-Plädoyer für umfassende EG-Kooperation, 26 Oktober 1988; VWD, De Clerq plädiert für Wirtschaftsreformen im Ostblock, 28 Oktober 1988; Tiroler Tageszeitung, Stolpersteine and Hoffnungen zwischen Ost und West, 31 Oktober 1988; Tages-Anzeiger, Neue Kooperationschancen zwischen EG und RGW. Sozialistische Wirtschaftsgemeinschaft klopft an, 1 November 1988; Οικονομικό Ταχιδρομίο, Κανούν το παν οι Ανατολικοί για οικονομική συνεργασία με την ΕΟΚ, 10/11/1988.

²⁷ ДА на МВнР, оп. 45-4, а.е. 781, л. 53; оп. 46-12, а.е. 73, л. 7.

²⁸ ДА на МВнР, оп. 46-12, а.е. 74, л. 48.

²⁹ ДА на МВнР, оп. 46-12, а.е. 74, л. 129–143; ДА на МВнР, оп. 45-4, а.е. 14, л. 4.

въвеждането на по-строга протекционистична защита на западноевропейските пазари, както и за засилване на стремежа на тези държави към външноикономическа експанзия³⁰. Дългосрочната прогноза към началото на 1989 г. е за непосредствено негативно влияние, включително върху еволюцията на политическите отношения между ЕИО и България, при създаващите се предпоставки за засилването на „диференцирания подход“ на институциите в Брюксел паралелно с ограничаването на възможностите за реципрочна политика от страна на СИВ. От цитираните анализи става ясно, че българската страна се опасява най-вече от въвеждането на нови и по-строги правила за износа на източноевропейски стоки към Общия пазар, замяна на съществуващите национални квоти от определени страни с наднационални мерки на равнище ЕИО, както и от въвеждане на принципа на допълнително съгласуване с рестриктивните режими на ГАТТ към държавите, нечленуващи в организацията, сред които към онзи момент все още е и България. Нещо повече – заключението на дипломатите е, че след фактическото влизане в сила на правилата за функционирането на Единния вътрешен пазар на ЕИО от началото на 1993 г. процесът на постигане на принципни договорености с Общността „ще се усложни“, тъй като условията за достъп до този пазар на „външни партньори“ ще станат различни за всеки конкретен случай, при отпадане на инструментите за регулиране чрез „универсални правила“³¹.

Много показателно за фактическите все още твърде резервирани нагласи на институциите в Брюксел към България е обстоятелството, че първият кръг от официалните разговори за сключването на търговско-икономическото споразумение приключва едва след като властта в София приема и привежда в сила известния Указ № 56, поставяйки по този начин българската икономика и външна търговия на пазарни принципи³². Точно

³⁰ Основното опасение е, че при всички положения създаването на единен пазар в рамките на ЕИО ще постави вноса от социалистическите страни пред още по-строги тарифни бариери, в това число и стриктни технически условия, нови административни правила и усложнени антидъмпингови процедури. Освен това очакванията са, че преграждането на Общия пазар в единен и относително затворен вътрешен пазар на ЕИО ще повиши неговите потребности от суровини и ще намали тези от готови стоки, което ще се отрази обективно отрицателно на структурата на източноевропейския износ за Общността. – ДА на МВнР, оп. 46-1, а. е. 35, л. 6

³¹ ДА на МВнР, оп. 46-12, а.е. 75, л. 30–31.

³² Указ № 56 за стопанската дейност на Държавния съвет на НРБ. Държавен вестник, 13.01.1989, IV [online] [viewed 05 November 2022]. Available from: <http://www.omda.bg/page.php?IDMenu=723&IDArticle=1756>

това е знакът, който очакват на Запад, за да пристъпят към по-конкретни политически действия за „изтеглянето“ на страната от зоната на влияние на СССР. Така в началото на април 1989 г. е осъществена първата визита на тогавашния министър на външноикономическите връзки Андрей Луканов в белгийската столица³³, както и първото официално посещение на делегация на Европейския парламент в България (24 до 27 април 1989 г.)³⁴. Обявено е също провеждането на втори кръг от официалните преговори на 29–30 май 1989 г.³⁵. Но ескалирането на напрежението около „възродителния процес“ трайно компрометира постигнатия напредък в двустранните отношения, и то в момент, когато за държавите от Централна Европа, Полша и Унгария вече е започнало прилагането на специалния План за оказване на икономическа помощ. По това време работата по тяхното приобщаване към западноевропейското геополитическо пространство продължава активно на заседанията на съответните смесени комисии, съгласно механизмите, предвидени във вече подписаните от правителствата им търговско-икономически споразумения с ЕИО, а в Унгария дори е организирана специална „кръгла маса“ с цел обсъждане на възможностите за чуждестранни инвестиции³⁶. Напротив, що се отнася до България, насроченият за 26–27 юли 1989 г. трети кръг от преговорите – отново съвсем показателно – е отложен едностранно от Европейската комисия за неопределено време, до изясняването на вътрешнополитическата ситуация в страната³⁷.

Първият опит за преодоляването на застоя става възможен едва след смяната на режима на 10 ноември 1989 г. На 1 декември 1989 г. минис-

³³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2106, л. 1.

³⁴ Посещението е част от поредицата активни контакти за установяване на официални парламентарни отношения с върховните органи на европейските страни от социалистическата общност в контекста на предизборната кампания за нов Европейски парламент през юни 1989 г. Така, освен визитата в България, в периода януари–април 1989 г. е осъществен обмен на делегации и със СССР, ГДР, Унгария, Полша. Планирано е посещение и в Чехословакия. ЕП не проявява интерес единствено към развитие на отношенията с Румъния, които по това време на практика са замразени. Любопитен факт е, че шестима от членовете на делегацията на ЕП са от Конфедерацията на европейските социалдемократически партии. Посещението е използвано, за да бъде потвърдена още веднъж готовността на Социалистическата фракция в ЕП да съдейства като посредник за евентуално посещение на делегация на Българската комунистическа партия в Европейския парламент. Вж. по-подробно за поименния състав на делегацията – ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а.е. 2269, л. 2–4.

³⁵ ДА на МВнР, оп. 46-12, а.е. 74, л. 77.

³⁶ Пак там, а.е. 73, л. 116–117.

³⁷ ДА на МВнР, оп. 46-1, а.е. 8, л. 3–4.

тър-председателят Георги Атанасов отправя послание до председателя на Комисията на ЕИО Жак Делор, което е посрещнато положително. От Брюксел изразяват готовност за провеждане на неофициална среща. Българската правителствена делегация начело с Атанас Папаризов пристига в белгийската столица непосредствено след Пленума на ЦК на БКП от 14–15 декември 1989 г., отменил конституционния текст за ръководните позиции на партията в държавата и обществото. В така променените политически условия директорът на дирекцията за отношенията със страните с държавна търговия Пабло Бенавидес демонстрира готовност да обсъжда по същество въпроси като ценовата реформа в България, възможностите за субсидиране на българската икономика и конвертируемостта на лева. В началото на март 1990 г. Атанас Гинев става първият официален представител на България към Европейските общности. Самото Споразумение за търговия и търговско-икономическо сътрудничество е подписано два месеца по-късно, на 9 май 1990 г. Под неговия текст стоят подписите на тогавашния български министър-председател Андрей Луканов, на председателя на Съвета на Европейската общност Джон Колинс, както и на заместник-председателя на Комисията на ЕИО Франс Андрийсен. Споразумението влиза в сила от 1 ноември на същата 1990 г. и е действащо в търговската си част до 31 декември 1993 г., а като цяло – до 1 февруари 1995 г., когато влиза в сила Европейското споразумение за асоцииране³⁸.

За практическото прилагане на Споразумението за търговия и търговско-икономическо сътрудничество, съгласно разписаното в неговия оригинален текст, се конституира Смесен комитет с широки правомощия. Предвидено е в него да участват представители както на институциите на ЕИО, така и на ресорните държавни структури от българска страна³⁹. Споразумението има сериозно икономическо значение, тъй като с него се наваксват голяма част от „пропуснатите ползи“ в двустранните отношения от предходните години на Студената война, като същевременно ЕИО се обвързва пряко с мониторинг на промените в България, получавайки лостове и механизми за въздействие върху техния ход (NIKOVA 1992, 273).

³⁸ Agreement Between the European Economic Community and the People's Republic of Bulgaria on Trade and Commercial and Economic Cooperation (Brussels, 9 May 1990). Official Journal of the European Communities (OJEC). 23/10/1990. L 291P (0009 – 0022) [online] [viewed 05 November 2022]. Available from: [http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:21990A1023\(02\):EN:HTML](http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:21990A1023(02):EN:HTML)

³⁹ Пак там. Вж. по-конкретно Раздел IV, чл. 23 от текста на Споразумението за търговия и търговско-икономическо сътрудничество.

Споразумението изиграва безспорна роля за отварянето на западноевропейския пазар за български стоки чрез намаляването на автономните мита, ползвани дотогава в търговията с България, и прилагането на конвенционални мита по тарифата на Общността⁴⁰. Договорени са нови квоти за износ на текстилни изделия, месо и черни метали за следващата 1991 г.⁴¹ с очакването, че това ще допринесе за съживяването на българската икономика, която – освен всичко друго – в този момент търпи сериозни негативни последици и от петролното ембарго върху Ирак⁴².

Като първа стъпка към пълноправното присъединяване на България към ЕС, Споразумението за търговия и търговско-икономическо сътрудничество от 1990 г. създава необходимата основа за задълбочаването не само на икономическите, но и на политическите връзки с европейското интеграционно пространство. Подписването на такова споразумение с ЕИО още в самото начало на първото постсоциалистическо десетилетие в българската история поставя финала на цяла една епоха в преговорните отношения и задава рамката на бъдещия диалог, вече далеч не само в ограничената сфера на взаимния търговски стокообмен. Новите параметри на евроинтеграционния процес са заложили във вече много по-конкретизираната политическа линия на ЕО за приобщаването на Източна Европа, която на практика „отнема“ инициативата от правителствата на отделните източноевропейски столици и я „прехвърля“ към наднационалния център в Брюксел. Това съвсем логично поставя въпроса дали да се възприеме единен модел на преговорите и сътрудничество с всички държави кандидатки, или да бъде запазен прилаганият до момента „диференциран подход“. Схващането за „единния модел“ обаче предполага и еднакви критерии, както и

⁴⁰ Вж. чл. 4, чл. 7–8 от текста на Споразумението – Agreement Between the European Economic Community and the People's Republic of Bulgaria on Trade and Commercial and Economic Cooperation (Brussels, 9 May 1990). Official Journal of the European Communities (OJEC). 23/10/1990. L 291P (0009 – 0022) [online] [viewed 05 November 2022]. Available from: [http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:21990A1023\(02\):EN:HTML](http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:21990A1023(02):EN:HTML)

⁴¹ ЦДА, ф. 259, оп. 45, а.е. 1334, л. 13.

⁴² В резултат от петролното западно ембарго, наложено на Ирак като международна санкция, заради военната кампания в Персийския залив, цените на нефтопродуктите, а оттам и на всички останали промишлени стоки се повишават и тъй като българската държава не разполага със свободна валута за закупуването им, се появява остър недостиг на нефт. Това пък влече след себе си значим спад на промишленото производство през 1990 г. в сравнение с 1989 г. с повече от 10 %. Към това се прибавя и климатичният фактор. Сушата през 1990 г. нанася допълнителен удар върху основното износно перо – селскостопанските произведения. – Пак там, а.е. 1249, л. 2, 12.

изработването на еднаква нормативна база за бъдещото членство. Като най-подходяща формулировка в това отношение е избран юридическият институт на т.нар. асоцииране, който дава възможност за прилагането на идентична обща договорна рамка и същевременно за повече гъвкавост при разработването на съвместни права и задължения⁴³. Така се „раждат“ Европейските споразумения за асоцииране към ЕО на бившите социалистически страни от Централна и Източна Европа. Те са подготвени в изпълнение на заключенията на Европейския съвет, заседавал в Рим в средата на декември 1990 г.⁴⁴, и носят наименованието „европейски“ именно за да се подчертае изрично техният общ политически характер. Тъй като тези договори предвиждат редовен обмен на становища по важни двустранни и многостранни въпроси, в структурно и семантично отношение техният предметен обхват е много по-широк от обхвата на Споразуменията за търговия и търговско-икономическо сътрудничество. В текстовете им фигурират постановки като: придържане към принципите на свободата на търговския обмен и изграждане на реално функциониращ институционален механизъм. И въпреки че е предвидено тази юридическа рамка да бъде допълнително адаптирана към индивидуалния икономически и политически профил на всяка от асоцииращите се страни, остават общовалидният акцент върху ускоряването на реформените процеси, както и изграждане на многопартийна система, включваща свободни, демократични избори, чрез които да се създадат необходимите условия за развитието на пазарна икономика и най-вече – изричният акцент върху необходимостта това да се случи именно „с помощта“ на Европейските общности⁴⁵. Тук няма как да не направи впечатление съдържащият се „между редовете“ опит за индиректен натиск, не много по-различен от прилагания по предходните

⁴³ Договор за Европейска общност, чл. 238 [online] [viewed 30 October 2022]. Available from: http://old.europe.bg/upload/docs/DEO_57.pdf

⁴⁴ Интересна подробност е, че на същата среща на Европейския съвет е договорено и разработването на специална програма за „Техническо подпомагане на независимите държави от бившия Съветския съюз (“Technical Assistance for Independent States of Former Soviet Union” (TACIS). Вж. по-подробно: European Council, Rome. 14 and 15 December 1990. Presidency Conclusions (Part 2) concerning relations with the Soviet Union and the countries of Central and Eastern Europe [online] [viewed 30 October 2022]. Available from: http://www.consilium.europa.eu/media/20545/1990_december_-_rome__eng__part_ii.pdf

⁴⁵ Постулати в този дух се съдържат още във встъпителната част на Европейското споразумение за асоцииране (1993) между Европейските общности и техните страни членки, от една страна, и Република България, от друга страна [online] [viewed 30 October 2022]. Available from: <http://old.europe.bg/htmls/page.php?id=533&category=10&page=1>

десетилетия на изострена междублокова конфронтация, който продължава да служи като политически инструмент за външно направляване на постсоциалистически преход в Източна Европа. Показателни признания в това отношение могат да се прочетат в докладите на Групата по икономическата програма на Европейския форум за демокрация и солидарност, касаещи България, където изрично е посочено, че евроинтеграцията на държавите от Източна Европа би следвало да се разбира като имплицитно обвързана със задължителен процес на „скъсване с миналото“ и „трансформация на собствените им общества“ (ITUEL et al., 1998, 3, 8). Послания в подобна посока звучат и в мотивировката на депутатите от Великото народно събрание при вземането на историческото решение от 22 декември 1990 г. за формулирането на новия първостепенен държавен приоритет – пълноправното присъединяване към ЕИО. Народните представители са категорични, че оставането на нашата страна извън Европейските общности би означавало, че България ще бъде изолирана от „нормалното общуване между европейските народи“, което пък би било „в сериозен ущърб на нейния външнополитически престиж“⁴⁶. Финансово-икономическите мотиви са още по-недвусмислени – Европейската инвестиционна банка и Европейската банка за възстановяване и развитие не биха отпуснали необходимите на страната ни средства за преодоляване на кризисните последици от прехода от социализъм към пазарни отношения⁴⁷.

Въпреки че по принцип левията и десницата нямат различия по темата за „ускореното“ българско приобщаване към ЕИО, се оказва, че е необходимо известно технологично време за „узряване“ на идеята в първите постсоциалистически години. Концепцията за приобщаването към европейското политико-икономическо пространство претърпява сложна еволюция от призивите за „равноотдалеченост“ и „баланс“ в отношенията с всички потенциални външни партньори на страната⁴⁸ до категорично

⁴⁶ Проект за парламентарно решение, предвиждащо пълноправното членство на България в Европейските общности, гласувано от VII Велико народно събрание на 22 декември 1990 г., с. 2, [online] [viewed 30 October 2022]. Available from: http://bg.wikisource.org/wiki/България_в_ЕС:_Решение_на_ВНС_1990

⁴⁷ Пак там, с. 3.

⁴⁸ Правителствена декларация, изнесена пред Народното събрание на 8 февруари 1990 г. от председателя на Министерския съвет Андрей Луканов. – В: Програмно развитие на БСП. Сборник документи (1990–2005). Програмни документи на социалистическите правителства. ЦИПИ. С., 2008, 596; Програма на правителството за по-нататъшна демократизация на обществото и ускоряване на прехода към пазарна икономика. – Пак там, с. 699.

формулирано желание за ускорено „завръщане към Европа“⁴⁹. В такава вътрешнополитическа среда се провеждат преговорите за сключването на Споразумението за асоцииране, които протичат в седем кръга от май до декември 1992 г. В крайна сметка, България придобива статута на асоцииран член на Общността по време на мандата на министър-председателя Любен Беров (декември 1992 – октомври 1994 г.) на 8 март 1993 г., като в текста на споразумението са включени изрични политически внушения за постигнатия „фундаментален“ характер на демократичните промени, заслужаващи подкрепата на Европейската общност (IVANOVA 1998, 348).

Асоциирането включва преходен период с максимална продължителност от 10 години, разделен на два последователни подпериода. Първият от тях започва да тече от влизането в сила на Европейското споразумение от 1 февруари 1995 г., а поставените цели са: установяване на редовен политически диалог, изграждане на зона за свободна търговия и прилагане на принципа на свободното движение на работници, предоставянето на услуги, движението на капитали и конкуренцията, заедно с процеса по сближаване на законодателствата, задълбочаване на развитието на

⁴⁹ Идеологемата за „завръщане към Европа“, базирана изцяло върху отрицанието на „съветското минало“, се превръща в траен фундамент на пропагандния инструментариум на прехода, като бива широко използвана от десните политически лидери като министър-председателите Филип Димитров (ноември 1991 – декември 1992 г.) и Иван Костов (1997–2001) или президента Петър Стоянов (1997–2002). Вж. например: Програмна реч на министър-председателя Филип Димитров пред Народното събрание. – Народно събрание на Република България. Стенограми от пленарни заседания. Тридесет и шесто Народно събрание. Четвърто заседание. София, петък, 8 ноември 1991 г. [online] [viewed 30 October 2022]. Available from: <http://parliament.bg/bg/plenaryst/ns/4/ID/1391>; България 2001. Програма на правителството на Република България 1997-2001, 1-2. Народно събрание на Република България. Стенограми от пленарни заседания. Тридесет и осмо Народно събрание. Второ заседание. София, четвъртък, 8 май 1997 г. [online] [viewed 30 October 2022]. Available from: <http://parliament.bg/bg/plenaryst/ns/6/ID/1084>; Изказване на президента на Република България Петър Стоянов пред Парламентарната асамблея на Съвета на Европа в Страсбург, 23 април 1997 г. [online] [viewed 30 October 2022]. Available from: <http://www.petarstoyanov.com/bg/speeches/rechi/rech-pred-parlamentarnata-asambleq-na-syveta-na-evropa>; Реч, произнесена от Президента Петър Стоянов във Вашингтон на 23 април 1999 г., по случай 50-та годишнина на НАТО. [online] [viewed 30 October 2022]. Available from: <http://www.petarstoyanov.com/bg/speeches/rechi/rech-po-sluchaj-50-godishninata-na-nato-vashington>; Реч на Петър Стоянов от 22.09.1998 г., произнесена в Нюйоркския университет по време на международната конференция за демокрация, организирана по случай откриването на учебната година от Правния факултет. [online] [viewed 30 October 2022]. Available from: <http://www.petarstoyanov.com/bg/speeches/rechi/rech-na-petyr-stoqnov-v-njujorkskiq-universitet>

икономическото и финансовото сътрудничество⁵⁰. Що се отнася до политическото равнище на сътрудничеството и за разлика от разписаното в Споразумението за търговия и търговско-икономическо сътрудничество, тук вече е изрично уточнено, че „пълноправното членство е крайна цел на асоциираната страна“. В този смисъл асоциирането само по себе си се възприема като „преходен етап“, който трябва да подготви България да поеме задълженията, произтичащи от общностните договори като основен критерий за бъдещото членство. Само няколко месеца по-късно е уточнено и какво точно означава тази прекалено обща формулировка. През юни 1993 г. Европейският съвет заседава в Копенхаген и в заключенията от срещата са описани в детайли конкретните политически и икономически критерии, на които всяка една държава – кандидат за присъединяване към ЕО следва да отговори през периода на своята подготовка. Именно това е документът, който за първи път дава конкретни формулировки относно основните насоки за дългосрочното развитие на отношенията с бившите съветски съюзници от Централна и Източна Европа, като е записано, че тяхната по-нататъшната интеграция ще зависи както от „желанието“ за присъединяване на всяка отделна източноевропейска страна, така и от „капацитета“ на Общността „за абсорбиране на нови държави членки“. Крайната цел е да се дефинира общият политически механизъм, по който ще се следи напредъкът на всяка отделна държава от този момент нататък

⁵⁰ В текста на Споразумението е записано, че Общността и България постепенно ще установят зона за свободна търговия в течение на преходен период, който ще продължи максимално 10 години, считано от влизането в сила на Споразумението и в съответствие с тези на ГАТТ. Вж. чл. 8 от текста на Европейското споразумение за асоциирането на България. [online] [viewed 05 November 2022]. Available from: <http://old.europe.bg/htmls/page.php?id=533&category=10&page=4>. Като интересна подробност тук може да се посочи, че изграждането на зона за свободна търговия по същество се основава на принципа за асиметрия при елиминирането на митата и количествените ограничения за промишлените стоки (ускорен график на либерализация от страна на ЕС и забавен график от страна на България, с оглед отчитане на разликата в икономическия потенциал на двете договарящи се страни). Целта на принципа на асиметрията е да даде предимства на асоциираните страни, така че техният износ за Общността да нарасне с по-бързи темпове. На практика обаче асиметрията се оказва по-скоро „козметична“, а и реалните търговски потоци сочат обратната тенденция: асиметрия в полза на Общността. В чувствителните сектори асиметрията е съвсем слаба, а в областта на селското стопанство – почти нулева. В областта на търговията със селскостопански стоки не се предвижда пълна либерализация, а само подобряване на пазарния достъп чрез предоставяне на преференции под формата на намалени мита. Съгласно договорените графици зоната за свободна търговия следва да бъде изградена от страна на България до края на 2001 г.

с оглед гарантирането на предвидимост в развитието на тази държава точно по модела, зададен от Общността – което пък предполага потенциална възможност за задействане на процедури по санкциониране при евентуални отклонения.

От описаното по-горе следва изводът, че присъединяването на бившите съветски съюзници от Източна Европа, някак много бързо след първоначалния тласък, провокиран от еуфорията покрай разпадането на Източния блок, вече е престанало да бъде приоритетна цел на институциите в Брюксел, която трябва да се постигне на всяка цена. Напротив, на преден план отново излиза политиката на поставяне на условия. Сега те са по-сложни и многоаспектни от всякога и могат да се разделят в три групи като изисквания преди всичко за изграждане на институционална стабилност, демократичен и правов ред, спазване на човешките права, в частност правата на малцинствата. На второ място следват макроикономическите постановки за необходимо наличие на функциониращи пазарни отношения и способност на страната кандидат да посрещне натиска на конкуренцията, действаща в границите на европейското интеграционно пространство. Третото, но далеч не най-маловажно място, е отредено на хармонизирането на законодателството и целия национален нормативен механизъм със съответните норми на европейското право, както и придържане към целите на политическия, икономическия и валутния съюз⁵¹. Обяснението за това какво се е променило само за две години след лятото на 1991 г. отново е лесно разбираемо, ако се потърси на полето на голямата геополитика. През лятото на 1993 г. пространствените реалии в Европа и света вече са различни. Източният блок го няма. Няма я и постоянната заплаха СССР, която дотогава представлява ключов, консолидиращ стимул за западноевропейското политико-икономическо пространство. Източно-европейските страни са изтрезнели от наивните очаквания за бързи радикални промени след „нежните революции“ и вече се сблъскват с първите

⁵¹ В тази връзка следва да се уточни, че общите условия и принципи, на които всяка държава, желаеща да стане член на ЕС, трябва да отговаря, са разписани в чл. 49 и чл. 6, ал.1 на Договора за Европейски съюз, подписан в Маастрихт на 7 февруари 1992 г. [online] [viewed 05 November 2022]. Available from: <http://old.europe.bg/upload/docs/DES.pdf>. Критериите, приети от Европейския съвет в Копенхаген през 1993 г. и допълнени от Европейския съвет в Мадрид през 1995 г., ваят само за новоприсъединяващите се държави в периода след 1995 г. Вж.: Критерии за присъединяване (Критерии от Копенхаген) [online] [viewed 05 November 2022]. Available from: http://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/accession_criteria_copenhagen.html?locale=bg

сериозни икономически проблеми на своето постсоциалистическо битие. Стои въпросът за бързо намиране на западноевропейски пазари като крайно необходима алтернатива на вече силно ограничените търговски контакти с постсъветското пространство; към богатите и по-напреднали в икономическото си развитие западноевропейски страни, в съзвучие с принципа на свободно движение на хората, вече са тръгнали първите източноевропейски мигранти. Затова пропагандното политическо говорене и декларации за бързото приобщаване на държавите от разпадналия се съветски блок вече е изчерпало своята роля и на дневен ред идва необходимостта от стриктно регламентиране на общия политически механизъм, по който ще се преценява дали присъединяването на дадена нова държава няма да донесе повече рискове, отколкото ползи на старите държави членки и на Общността като цяло (ITUEL et al. 1998, 8).

След ратифицирането на Споразумението за асоциирането на България от тогавашните четиринадесет държави членки⁵² логиката на интеграционния процес навлиза в съюзното русло, което означава, че българската страна юридически се задължава да изпълнява изискуемите критерии. Пълноправното приобщаване към западноевропейското политико-икономическо пространство, което от 1 ноември 1993 г. вече официално се нарича Европейски съюз⁵³, се превръща в първостепенен външнополитически приоритет, за чието реализиране ще работят, без изключение и без значение от партийната им окраска, всички следващи правителства на прехода. Така, на 14 декември 1995 г. XXXVII обикновено народно събрание взема решение България да подаде официална молба за пълноправно членство в ЕС. Това е направено в рамките на управленския мандат на министър-председателя Жан Виденов (януари 1995 г. – декември 1996 г.), непосредствено след обнадеждаващите заключения на Европейския съвет в Мадрид (15–16 декември 1995 г.)⁵⁴ и съвсем скоро след като това правят

⁵² Към 1 февруари 1995 г., когато влиза в сила Европейското споразумение за асоциирането на България към ЕС, общността наброява четиринадесет държави със статут на пълноправно членство след последното разширяване от 1 януари 1995 г. с присъединяването на Австрия, Швеция и Финландия.

⁵³ Това е датата, от която влиза в сила Договорът за Европейски съюз от Маастрихт.

⁵⁴ Българската молба е депозирана по време на третата среща на държавните и правителствените ръководители в рамките на въпросното заседание на Европейския съвет в Мадрид, като според информацията в Приложение 6 към Заключенията от срещата България се нарежда сред държавите, постигнали значителен напредък в разговорите за пълноправно присъединяване. Вж.: Madrid European Council, 15 and 16 December 1995. Presidency Conclusions. Annex 6: Enlargement, Relations with the Associated CCEE in the

Румъния (22 юни 1995 г.), Словакия (27 юни 1995 г.), Латвия (13 октомври 1995 г.), Естония (24 ноември 1995 г.) и Литва (8 декември 1995 г.). Съгласно процедурата, Европейският съвет възлага на Комисията да изготви съответно становище заедно с доклад за последиците от бъдещото разширяване на Изток върху цялостните политики и бюджета на Съюза. Междувременно Европейският парламент одобрява поредния документ, оформящ юридическата рамка на отношенията с държавите от Централна и Източна Европа – доклада „Ooslander“ („Източни страни“, от немски език) и за интегриране и гласува специална резолюция. Европейските депутати подкрепят идеята за едновременно начало на преговорите за присъединяване с всички държави кандидатки, но становището на Комисията е противоречиво. То е синтезирано през юли 1997 г. в т.нар. Програма 2000⁵⁵. В него е представена цялостна оценка на подготовката на източноевропейските държави, като България далеч не е сред „отличниците“. Заключение на Комисията е, че нашата страна е на път да изпълни политическите критерии, отнасящи се до стабилност на държавните институции, върховенството на закона, защитата на човешките права и правата на малцинствата, но изостава с въвеждането на пазарните механизми и прилагането на европейското законодателство. По тази причина преговорите с България са отложени до постигането на „достатъчен напредък“ в изпълнението на всички критерии от Копенхаген.

Разглеждайки мястото на България в политиката на ЕИО/ЕС в периода, маркирал края на Студената война в „граничните“ преломни години на източноевропейското геополитическо преустройство, може да се направи заключението, че ползата от припомнянето на онези събития от позицията на днешния ден е във възможността за една по-обективна равностметка. Ако се абстрахираме от тогавашната еуфория от разширяването на Европейските общности на Изток, анализът на процеса на присъединяването на източноевропейските държави към това политико-икономическо пространство, предвид всички допълнително поставени

Second Half of 1995 [online] [viewed 05 November 2022]. Available from: https://www.europarl.europa.eu/summits/mad3_en.htm#annex6. Неопределени заключения в този дух се срещат често в официалните документи на институциите в Брюксел от разглеждания период, но впечатление прави, че нюансите в тях варират в по-положителна, респективно, в по-отрицателна посока, в пряка зависимост от конюнктурните съображения на момента.

⁵⁵ European Parliament. Briefing No 6, Bulgaria and the Enlargement of the European Union [online] [viewed 05 November 2022]. Available from: http://www.europarl.europa.eu/enlargement/briefings/6a3_en.htm.

пред тях условия и критерии, днес може би предизвиква някои изводи за нецелесъобразност и дори прекалено много направени компромиси. Ключов принцип в историческата наука обаче е събитията да не се изваждат от техния непосредствен исторически контекст с неговите конюнктурни особености. Така, именно в контекста на своето време европейската интеграция на доскорозните „съветски съюзници“ няма алтернатива, като перспективата за пълноправно членство изглежда примамливо, модерно и като напълно адекватен контрапункт на отречените идеологически постулати на държавния социализъм. Всъщност самият юридически институт на присъединяването към ЕИО е замислен така, че да маркира параметрите на постсоциалистическия преход в Източна Европа в общ политически и дори пропаганден аспект. Изчистването на конкретните икономически, финансови и други „детайли“ е оставено за допълнително уточнение на по-късен етап. Този негласен принцип се прилага към всички нови кандидати за членство, включително и към България. За институциите в Брюксел „българският случай“ е само един от елементите на сложния европейски геополитически пъзел, който предполага държавите от бившия Източен блок да бъдат привлечени като политически съюзници и потенциални пазари. Подходът при формулирането на правилата и механизмите на сътрудничеството, стриктно подsigуряващи „европейския интерес“, подсказва именно това. А на българските правителства, независимо от партийната им окраска, е оставено доста тясно поле за дългосрочно маневриране.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

BAEVA, I., 2004. Balkanite, Bulgaria i Rusia – zaedno ili pootdelno po patia kam Evropeiskia sayuz. *Mezhdunarodni otnoshenia – International Relations*. (1), 39–43 [In Bulgarian]. (БАЕВА, И., 2004. Балканите, България и Русия – заедно или поотделно по пътя към Европейския съюз. *Международна политика*. (1), 39–43).

BAEVA, I., 2019. Iztochna Evropa – smiana na integracionnata posoka ot iztok na Zapad. V: *Kraiat na Studenata voina i evropeiskata integracia/desintegracia prez 90-te godini na XX vek. Sbornik v chest na 65-ata godishnina na Prof. Iskra Baeva*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, 50–71 [In Bulgarian]. (БАЕВА, И., 2019. Източна Европа – смяна на интеграционната посока от Изток на Запад. В: *Краят на Студената война и европейската интеграция/дезинтеграция през 90-те години на XX век*.

Сборник в чест на 65-ата годишнина на проф. Искра Баева. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 50–71).

CHRISTAKUDIS, A., 1993. Gracko-bulgarskrite odnoszenia: sastoyanie i perspektivi. *Mezhdunarodni odnoszenia – International relations*. (2–3), 74–81 [In Bulgarian]. (CHRISTAKUDIS, A., 1993. Гръцко-българските отношения: състояние и перспективи. *Международни отношения*. (2–3), 74–81).

GORBACHEV, M., 1987. Za mirnoe, svobodnoe, procvetajušee budushchee Evropy i vseh drugih kontinentov. Reč' na vstreče s parlamentarijami Francii, 3 oktjabrja 1985 goda. *Izbrannye reči i stat'i*. 2. Moskva: Politizdat, 459–469 [In Russian]. (ГОРБАЧЕВ, М., 1987. За мирное, свободное, процветающее будущее Европы и всех других континентов. Речь на встрече с парламентариями Франции, 3 октября 1985 года. *Избранные речи и статьи*. 2. Москва: Политиздат, 459–469).

GRIGOROVA, I., 2012. Kolebania i reshitelnost: tehničeskite kontakti na Bulgaria s EIO v kraia na 60-te i nachaloto na 70-te godini na XX vek. *Istoričeski pregled – Historical review*. (5–6), 127–144 [In Bulgarian]. (ГРИГОРОВА, И. 2012. Колебания и решителност: техническите контакти на България с ЕИО в края на 60-те и началото на 70-те години на XX век. *Исторически преглед*, (5–6), 127–144).

ITUEL, DZ., et al., 1998. *Ne prosto “porednoto prisadediniavane”*. *Političeska ikonomia na razshirivaneto na ES na Iztok*. Sofia: CIPI, Fondacia “Fridrich Ebert” [In Bulgarian]. (ИТУЕЛ, ДЖ., et al., 1998. *Не просто „породното присъединяване“*. *Политическа икономия на разширяването на ЕС на Изток*. София: ЦИПИ, Фондация „Фридрих Еберт“).

IVANOV, M., 2006. Savetskata pomosht, “sprianoto kranche” ot Gorbachov i bulgarskata kriza ot vtorata polovina na 80-te godini. V: *Prelomni vremena. Yubileen sbornik v chest na 65-godishninata na Prof. Lyubomir Ognianov*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, 840–854 [In Bulgarian] (ИВАНОВ, М., 2006. Съветската помощ, „спряното кранче“ от Горбачов и българската криза от втората половина на 80-те години. В: *Преломни времена. Юбилеен сборник в чест на 65-годишнината на проф. Любомир Огнянов*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 840–854).

IVANOVA, R., 1998. *Osnovi na evropeiskata integratsia*. Sofia: Centar za evropeiski izsledvania [In Bulgarian]. (ИВАНОВА, Р., 1998. *Основи на европейската интеграция*. София: Център за европейски изследвания).

KALINOVA, E., 2010. Balkanskata politika na Bulgaria – predizvikatelstva ot Zapad i ot Yug (1944–1989 g.). V: *Izsledvania po istoria na socialism v Bulgaria 1944–1989*. 2. Sofia: CIPI, 712–813 [In Bulgarian]. (КАЛИНОВА,

Е. 2010. Балканската политика на България – предизвикателствата от Запад и от Юг (1944–1989 г.). В: *Изследвания по история на социализма в България 1944–1989*. 2. София: ЦИПИ, 712–813).

KALINOVA, E., 2010. Iztaniavashtata “zheliazna zavesa” – Bulgaria i Garcia – 60-te – 80-te godini na XX vek. V: *Bulgaria i Evropa prez savremennata epoha. Sbornik v chest na Prof. D. Sirkov*. Sofia: Faber, 194–215 [In Bulgarian]. (КАЛИНОВА, Е. 2010. Изтъняващата „желязна завеса“ – България и Гърция – 60-те – 80-те години на XX век. В: *България и Европа през съвременната епоха. Сборник в чест на проф. Д. Сирков*. София: Фабер, 194-215).

KANDILAROV, E., 2010. V tarsene na nov model na socializam ili planiran prehod kam kapitalizam? (Bulgaria prez vtorata polovina na 80-te godini na XX vek). V: *Bulgaria i Evropa prez savremennata epoha. Sbornik v chest na 80-godišninata na prof. Dimitar Sirkov*. Sofia: CIPI, 250–270 [In Bulgarian]. (КАНДИЛАРОВ, Е., 2010. В търсене на нов модел на социализъм или планиран преход към капитализъм? (България през втората половина на 80-те години на XX век). В: *България и Европа през съвременната епоха. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. Димитър Сирков*. София: ЦИПИ, 250–270).

MARCHEVA, I., 2000. Bulgarskiat pat kam Evropa prez vtorata polovina na XX vek. Socialno-ikonomicheški shtrihi. *Istoricheski pregled – Historical review*. (5–6), 148–168 [In Bulgarian]. (МАРЧЕВА, И. 2000. Българският път към Европа през втората половина на XX век. Социално-икономически щрихи. *Исторически преглед*. (5–6), 148–168).

MARCHEVA, I., 2003. Bulgarskata ikonomika prez 80-te godini na XX vek mezhdu Iztoka i Zapada. V: *Problemat Iztok – Zapad. Istoricheska perspektiva*. Sofia: Paradigma, 685–692 [In Bulgarian]. (МАРЧЕВА, И. 2003. Българската икономика през 80-те години на XX век между Изтока и Запада. В: *Проблемът Изток–Запад. Историческа перспектива*. София: Парадигма, 685–692).

MARCHEVA, I., 2005. Problemi na vanshnoikonomicheškata preorientacia na Bulgaria v kraia na 80-te i nachaloto na 90-te godini. V: *Sledvoenna Bulgaria mezhdu Iztoka i Zapada*. Haskovo: 79–92 [In Bulgarian]. (МАРЧЕВА, И. 2005. Проблеми на външноикономическата преориентация на България в края на 80-те и началото на 90-те години. В: *Следвоенна България между Изтока и Запада*. Хасково: 79–92).

MARCHEVA, I., 2006. Parvi stapki na Bulgaria kam obediniavašta se Evropa v kraia na 80-te i nachaloto na 90-te godini na XX v. *Bulgarian Histo-*

rical Review, Studia in Honorem Professoris Virginia Paskaleva, (1–2), 348–364 [In Bulgarian]. (МАРЧЕВА, И., 2006. Първи стъпки на България към обединяваща се Европа в края на 80-те и началото на 90-те години на XX в. *Bulgarian Historical Review, Studia in Honorem Professoris Virginiae Paskaleva*, (1–2), 348–364).

MARCHEVA, I., 2008. Konfliktat Mihail Gorbachov – Todor Zhivkov (Ili oshte vednazh za savetsko-bulgarskite otnoshenia v konteksta na perestroikata prez vtorata polovina na 80-te godini na XX vek). V: *Istoriata – profesia i sadba. Sbornik v chest na 60-godishninata na chlen-korespondent din Georgi Markov*. Sofia: Tangra, 577–593 [In Bulgarian]. (МАРЧЕВА, И., 2008. Конфликтът Михаил Горбачов – Тодор Живков (Или още веднъж за съветско-българските отношения в контекста на перестройката през втората половина на 80-те години на XX в). В: *Историята – професия и съдба. Сборник в чест на 60-годишнината на член-кореспондент дин Георги Марков*. София: Тангра, 577–593).

MARCHEVA, I., 2015. Za projekta “Evropeiski saedineni shtati” na Franz-Jozef Shtraus v arhiva na Todor Zhivkov. V: *Prevodat – most mezhdu ezici i kulturi. Izsledvania v chest na prof. Liudmila Ilieva*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, 475–482 [In Bulgarian]. (МАРЧЕВА, И., 2015. За проекта „Европейски съединени щати“ на Франц-Йозеф Щраус в архива на Тодор Живков. В: *Преводът – мост между езици и култури. Изследвания в чест на проф. Людмила Илиева*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 475–482).

MARCHEVA, I., 2016. *Politikata za stopanska modernizacia v Bulgaria po vreme na Studenata voina*. Sofia: Letera [In Bulgarian]. (МАРЧЕВА, И., 2016. *Политиката за стопанска модернизация в България по време на Студената война*. София: Летера).

NIKOVA, E., 1992. *Balkanite i Evropeiskata obshtnost*. Sofia: Izdatelstvo na Bulgarskata academia na naukite “Prof. Marin Drinov” [In Bulgarian]. (НИКОВА, Е., 1992. *Балканите и Европейската общност*. София: Издателство на Българската академия на науките „Проф. Марин Дринов“).

NIKOVA, G., 2000. Razdelenieto na evropeiskoto ikonomicheskoprostranstvo i Bulgaria. *Istoricheski pregled – Historical review*. (5–6), 120–147 [In Bulgarian]. (НИКОВА, Г., 2000. Разделението на европейското икономическо пространство и България. *Исторически преглед*. (5–6), 120–147).

ZHIVKOV, T., 2006. *Realniyat socialism*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski” [In Bulgarian]. (ЖИВКОВ, Т. 2006. *Реалният социализъм*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“).

BULGARIA IN THE EEC/EU'S POLICY TOWARD EASTERN EUROPE IN THE LATE 1980s AND DURING THE 1990s

Summary: The preserved archival documents show that the European Economic Community (the future EU) began to build its political line towards the countries to the East of the “Iron Curtain” even before the outbreak of the “velvet revolutions” in 1989, in order to counterbalance the Soviet ideas of restructuring and “opening” to the West. After the collapse of communism, it was further clarified, especially in the field of diplomacy as regards the legal settlement of bilateral relations, in their entire spectrum of commercial, economic and later, political topics. The article focuses on the “Bulgarian aspect” of this large-scale process, which has so far remained partially examined in historiography. By the use of a complex problem-chronological approach and several parallel levels of analysis – bilateral, Eastern European and global – the “case” of Bulgaria is placed in the direct context of the CEE-EEC contacts, and hence also in the inevitable general context of the ongoing rapprochement between the East and The West. Based on newly declassified and published documents, the general and specific manifestations of Bulgaria’s association to the European geopolitical space are analysed, although without searching explicit parallels with the other former Soviet allies. The author’s assessments and conclusions regarding the challenges which Bulgaria had to overcome in the course of its integration into the EEC/EU are presented, as well as the reasons for the permanent suspicion on the part of the Brussels’ institutions. The article reveals also the inevitable influence of the international political conjuncture on the legal settlement of practical trade-economic issues, before and after the official collapse of the State socialism and its international structures for political and economic cooperation.

Keywords: Cold War, transition, EEC, EU, Eastern Europe.

Chief Assist. Prof. Irina Yakimova, PhD

Institute for Historical Studies,

Bulgarian Academy of Sciences

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-9172-5223>

e-mail: iyakimova@ihist.bas.bg

РАЗПАДАНЕТО НА ЧЕХОСЛОВАКИЯ (ЮНИ 1992 – ЯНУАРИ 1993) ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА БЪЛГАРСКАТА ПРЕСА*

*Виктор Рогозенски, доктор по история
Институт за исторически изследвания
при Българската академия на науките*

Резюме: Обект на анализ са информацията и коментарите, публикувани в най-тиражираните и значими вестници през периода 1992–1993 г., които информират българското общество за събитията при разпадането на Чехословакия. Подборът на анализирани извори включва материали както от независимите издания, така и от всекидневниците и седмичниците на основните политически партии. Направен е изводът, че по страниците на българския печат присъстват само най-важните факти, свързани с процеса на чехословашката дезинтеграция, почерпени често от чужди агенции, предадени без излишна емоционалност.

Ключови думи: Чехия, Словакия, българска преса, разпадане на Чехословакия, „нежен развод“, ЧСФР.

ХРОНИКА НА СЪБИТИЯТА, ДОПРИНЕСЛИ ЗА КРАЯ НА ЧЕХОСЛОВАКИЯ

Чехословашката държава съществува в периода 1918–1992 г. (с прекъсване по времето на Втората световна война)¹. През този период Словакия черпи не малко икономически ползи от съвместното съжителство с чехите, тъй като Прага инвестира значителни средства в стопанското развитие на този по-беден регион. Процесът се наблюдава особено отчетливо по времето на социализма, когато Словакия се превръща от аграрна област в развита република. Словашките села са модернизирани, а промишлеността се развива с много бързи темпове (GOTOVSKA-HENTZE 2003, 67–68, 71). Тази теза обаче е по-популярна в чешката историография, поради което е смятана за чехоцентрична. По времето на социализма

* Статията е подготвена по съвместен българо-словашки проект (Грантова схема на Българската академия на науките със Словашката академия на науките, № IC-SK/07/2021-2022) на тема „Срещи България–Словакия: социални, икономически и политически трансформации, интеграционни предизвикателства (XIX–XX век)“.

¹ По времето на Втората световна война (1939–1945) Словакия съществува на европейската карта като самостоятелна държава, а чешките земи са превърнати в германските протекторати Бохемия и Моравия. В този времеви период държава с името Чехословакия не съществува.

словаците се борят за повече автономност и политическа еманципация. Известно напрежение във взаимоотношенията между двата славянски народа съпътства Чехословакия още от създаването на съвместната държава през 1918 г. Преди всичко словаците са недоволни от централизираната политика, която Прага налага в новосъздадената унитарна държава. Това държавноправно устройство е запазено и след края на Втората световна война. Обстоятелствата се променят в полза на словаците след приемането на Конституционния закон на федерацията през есента на 1968 г., според който на територията на общата държава са създадени две самостоятелни (но не суверенни) републики: Чешката социалистическа република и Словашката социалистическа република, обединени в една икономика, единен пазар и обща валута (IVANOVA 2018, 262).

Промените, настъпили в Източна Европа в началото на 90-те години на XX в., които бележат и началото на прехода към парламентарна демокрация и пазарна икономика в Чехословакия, довеждат до различни социални резултати при двата народа и в крайна сметка дават на словаците възможност да тръгнат по самостоятелен път. Една от причините за „развода“ между чехи и словаци са техните различни виждания относно бъдещето на икономиката на общата държава. В Прага политиките решават реформите да бъдат извършени ускорено, по метода на шоквата терапия, докато в Братислава желаят преходът към капитализъм и пазарна икономика да настъпи плавно и постепенно. Тези разногласия се задълбочават, не на последно място и поради появата на голяма безработица в Словакия, която в крайна сметка става една от причините за разпадането на Чехословакия (GOTOVSKA-HENTZE 1998, 46).

В месеците след „нежната революция“ (16 ноември – 29 декември 1989) във все по-голяма степен започват да се проявяват различията между чехите и словаците. На 17 февруари 1990 г. на конгреса в Нитра е създадено Християндемократическото движение (ХДД), според което бъдещата федерация трябва да има само временни и второстепенни правомощия. Няколко седмици по-късно, на 7 март, в Братислава е основана Словашката национална партия (СНП), която прокламира, че ще работи за засилване на словашкото национално самосъзнание. Някои от членовете на партията се обявяват за създаването на независима словашка държава. На изборите, проведени в Словакия през месец юни същата година, ХДД печели 18,98% от гласовете, а СНП – 13,34% (RYHLIK 2007, 21, 24–25).

През март 1990 г. федералният парламент в Прага решава, че официалното название на държавата ще бъде изписвано по различен начин на

чешки и на словашки език. На чешки то ще звучи Чехословашка федеративна република, а на словашки Чехо-Словашка федеративна република. Това решение предизвиква множество полемики сред политическия елит на страната и поради тази причина само след месец то е отменено, като е решено страната да носи името Чешка и Словашка федеративна република (KRAWCZYK 2008, 65).

През 1990 г. и в Прага, и в Братислава все още виждат бъдеще за общата държава и запазване на федерацията, но със засилване на автономността на двете републики. Тези виждания се потвърждават по време на преговорите през август и през октомври 1990 г. През декември 1990 г. е приет нов закон за правомощията на федерацията и на републиките, който регламентира статута на двете републики в областта на външната политика, международната политика и отбраната, което само по себе си дава по-голяма самостоятелност на Братислава. На 4 февруари 1991 г. Ян Чарногурски (словашки политик и общественик, бъдещ премиер на Словашката федеративна република, който заема този пост в периода април 1991 – юни 1992), по време на преговорите при президента Хавел в Пражкия Храд, където присъстват председателите на парламентите, правителствата и политическите партии, предлага между двете републики да бъде сключен договор, който да предшества приемането на чешка и словашка конституция, преди да бъде приета федералната. Първо чешката и словашката република трябва да изготвят свои собствени конституции, като по-късно трябва да бъде приета общата федерална конституция. Чешките политици и най-вече финансовият министър Вацлав Клаус отхвърлят това предложение. В резултат на тези преговори на 8 февруари 1992 г. е представен проектодоговор, въз основа на който Чешкият национален съвет (ЧНС) и Словашкият национален съвет (СНС) се договарят за основните принципи на общата държава (RYHLIK, PENCHEV 2010, 637).

Решаващи за разделянето на федерацията обаче се оказват парламентарните избори, проведени в двете републики на 5–6 юни 1992 г. В Чешката република печели Гражданска демократична партия (ГДП), чийто лидер е Вацлав Клаус. Клаус е известен икономист и бивш министър на финансите на Чехословакия (CHURA et al., 1998, 444–445). Преди решителния вот той ясно изразява намеренията си, като издига лозунга: „Или функционираща федерация, или мирно разделяне на Чехословакия на две независими държави“. В Словашката република печели Движение за демократична Словакия (ДЗДС), основано на 22 юни 1991 г. в Банска Бистрица, което предлага пълна самостоятелност на Словакия, в това число и право

на независима външна политика (RYHLIK, PENCHEV 2010, 638). Идейните принципи на тази партия се основават върху консерватизма, национализма и социалния либерализъм. Лидер на партията е Владимир Мечиар – юрист по образование, който от 1989 г. е член на „Обществеността срещу насилието“ (това е словашко политическо движение, сформирано в Братислава по времето на „Нежната революция“ от 1989. Движението представлява опозиция на управляващата по това време Чехословашка комунистическа партия) (TOMES 1994, 121). Така и в Прага, и в Братислава начело застават политици, които искат разделяне на общата държава.

В периода 7–17 юни 1992 г. между министър-председателите на двете републики в рамките на федерацията Вацлав Клаус и Владимир Мечиар са проведени три срещи, които трябва да решат съдбата на общата федерация. Клаус е привърженик на шоковата терапия, тоест на бързите икономически реформи към пазарната икономика, докато Мечиар желае намеса на държавата в икономиката, което до голяма степен допринася за разрива на чехословашката държава. По времето на преговорите Мечиар предлага федерацията да се трансформира в политически съюз между двете държави, където всички спорни въпроси ще се решават чрез консенсус. Вацлав Клаус отхвърля предложението. Чешко-словашките преговори, поне на този етап, не водят до резултат (RYHLIK, PENCHEV 2010, 640).

Историческата среща, която решава съдбата на Чехословакия, е проведена на 19 юни 1992 г. в Братислава и продължава почти дванадесет часа. На нея двамата лидери В. Клаус и Вл. Мечиар взимат решението федерацията да бъде разделена в най-кратко време, а въпросът за бъдещото държавноправно устройство да бъде решен до 30 септември 1992 г. Общата им декларация гласи: „Представителите на ГДП и ДЗДС констатираат различия в своите изборни програми и в политическите си цели в областта на държавноправното устройство, тъй като ГДП смята за единствена разумна и функционираща форма, подходяща за днешната Чешка и Словашка федеративна република, само федерацията (с единен международен суверенитет), докато ДЗДС е на мнение, че такава форма е конфедерацията с международноправен суверенитет на двете републики. ГДП не счита конфедерацията с международноправен суверенитет на двете републики за единна държава, а за съюз между две независими страни. В този случай ГДП предпочита наличието на две самостоятелни държави, т.е. конституционно разделяне на сегашната държава“ (RYHLIK 2012, 307–308).

Решението не е подкрепено от гражданите и в двете републики. Социологическите проучвания категорично доказват, че болшинството от

чехите и словаците не са особено ентузиазирани от факта, че ЧСФР е на път да прекрати своето съществуване. Според данни на анкета, проведена през юли 1992 г., 79% от запитаните в Словакия смятат, че „обикновените хора биха намерили консенсус, ако не бяха насъсквани от политиците“ (GOTOVSKA-HENTZE 1998, 47–48). Според 81% от чехите и 87% от словаците политиците пропагандират национализма, защото преследват свои лични цели (GOTOVSKA-HENTZE 1998, 47–48).

На 17 юли 1992 г. Словашкият национален съвет в Братислава гласува декларация за създаване на независима словашка държава. Тя е приета с мнозинство, като против гласуват само представителите на ХДД и унгарската коалиция (така се наричат политическите представители на унгарското национално малцинство в словашкия парламент, които са обединени в коалиция). Веднага след приемането на тази декларация чехословашкият президент Вацлав Хавел, който е отявлен противник на дезинтеграцията на Чехословакия, подава оставка и по този начин слага край на своите усилия за запазване на целостта на федерацията (PALMER 1998, 173). Поредната стъпка на словашките политици към постигането на суверенитета на тяхната родина е приемането от СНС на словашката конституция на 1 септември 1992 г. (IVANOVA 2018, 270–271). Само месец след това, на 8 октомври 1992 г. Федералният съвет в Прага приема закон, чрез който двете републики придобиват правото да сключват международни договори от 1 януари 1993 г. (IVANOVA 2018, 270–271). На 13 ноември 1992 г. ФС приема конституционен закон за разделянето на материалното наследство на Чехословакия. А на 25 ноември 1992 г. ФС приема с минимално мнозинство закона, осигуряващ конституционната възможност за разделянето на ЧСФР.

Редно е да се отбележи, че не се стига до провеждането на референдум. Предполага се, че той не би бил изгоден за повечето представители на чехословашкия политически елит, тъй като по-голямата част от чехите и словаците искат да се запази общата държава и евентуален вот би възпрепятствал разделянето на ЧСФР (GOTOVSKA-HENTZE 1998, 81–83). Данните на социологическите проучвания показват, че нито чехите, нито словаците са ентузиазирани от факта, че предстои разделяне на федерацията. Според анкета, проведена в края на 1992 г. и началото на 1993 г., 56% от словаците изразяват безпокойство, 40% – страх, и само 33% са доволни, че родината им ще бъде суверенна държава. Сред чехите 56% изразяват безпокойство, 45% – тъга, 43% – съжаление (IVANOVA 2019, 173–175). Оптимистичното в случая на Чехословакия е, че нейното разпадане е осъществено мирно и без сътресения, за разлика от други многона-

ционални държави като СССР и Югославия, които се разпадат през този период ((IVANOVA 2019, 171). Последният ден на общата чешко-словашка държава, просъществувала 74 години, е 31 декември 1992 г. Разпадането е легитимирано посредством закон номер 542/1992 (SAFARIKOVA 1996, 110–111). 1 януари 1993 г. е историческият ден, когато на картата на Европа се появяват двете нови суверенни държави: Чехия и Словакия.

Ясно е, че за края на ЧСФР допринасят политиката на „перестройка“ на СССР към източноевропейските страни, колапсът на комунистическия режим там, последвани от политическите и икономическите трансформации към либерализация и демократизация, съпроводени с нарастване на национализма.

Последиците от това разделяне в центъра на Европа водят до не толкова осезаеми етнически и териториални проблеми. Новата граница, начертана в първия ден на 1993 г., сравнително добре разделя чешкия от словашкия етнос, като не се стига и до промени в етническия и конфесионалния състав в двете нови държави.

ПРОМЕНИТЕ В БЪЛГАРСКИЯ ПЕРИОДИЧЕН ПЕЧАТ ПРЕЗ 90-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК

В началото на 90-те години на ХХ в., редом с настъпващите радикални обществено-политически и икономически реформи, в България започват да се отпечатват редица нови вестници, появява се опозиционната демократична преса (VELINOVA 1992, 7–8). Същевременно е преустановено издаването на редица всекидневници, съществували през изминалите десетилетия, като „Народна младеж“, „Вечерни новини“ и др. Променени са също наименованията на някои печатни издания. Най-тиражираният партиен комунистически всекидневник от времето на НРБ „Работническо дело“ сменя името си на „Дума“. Едни от малкото печатни издания, продължили своята дейност и запазили името си след промените от 1989 г., са „Труд“ и „Земеделско знаме“. Някои от вече съществуващите вестници променят идейната си ориентация. През зимата на 1990 г. своето начало бележи демократичният опозиционен печат в лицето на в. „Демокрация“, който е орган на най-голямата опозиционна политическа организация в старата – Съюза на демократичните сили (MILKOV 1999, 20). Същата година е основан и „Свободен народ“ – седмичник на социалдемократическата партия. Появява се и в. „21 век“ – орган на Радикал-демократическата партия. До средата на 90-те години на ХХ в. вече почти всички партии притежават свои печатни издания.

Редом с политическите вестници започва да се появява и частната журналистика, както и пресата на независимите обществени организации (VELINOVA 1992, 26–27). В началото на 90-те години на XX в. своето начало бележат редица независими вестници, най-известните сред които са „24 часа“ и „168 часа“. През 1992 г. започва да излиза в-к „Континент“, който публикува не малко политически коментари и анализи на значимите събития (PANAYOTOV 2008, 192).

РАЗПАДАНЕТО НА ЧЕХОСЛОВАКИЯ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА БЪЛГАРСКИЯ НЕПАРТИЕН ПЕЧАТ

Един от българските вестници, в който е писано немалко за „нежния развод“, е „24 часа“, който е сред най-тиражираните независими български всекидневници в началото на прехода. В статия от 22 юни 1992 г. вестникът информира своите читатели, че след нелеки преговори, продължили цял ден, чешкият и словашкият лидер – Вацлав Клаус и Владимир Мечиар, са взели решение да сложат край на чехословашката федерация в най-близко време, като на нейно място на картата на Европа ще се появят две нови суверенни държави – Чехия и Словакия². Според „24 часа“, за да се случи това, е необходимо парламентите в Прага и Братислава да одобрят взетото решение. По-нататък в статията се говори за реакциите на останалите чехословашки политици, както и на техните колеги от Западна Европа. Представителите на по-малките партии в страната били недоволни, но не конкретно от взетото решение – те били разочаровани от факта, че никой не се е поинтересувал от тяхното мнение по въпроса. Политическите лидери от Европейската общност от своя страна били скептично настроени към идеята ЧСФР да спре да съществува, като в същото време изразявали надежда, че процесът на разпадане на федерацията ще бъде осъществен без конфликти. Цитиран е в този дух външният министър на Португалия Жуан Де Пинейру, който по това време е един от ключовите лидери в Европейската общност, тъй като в този период Португалия председателства организацията³.

Публикация на вестник „24 часа“ от 18 юли съобщава, че предходния ден парламентът в Братислава приема историческото решение за отделя-

² „Сбогом“ през септември ще си кажат Прага и Братислава. 24 часа, 22.06.1992, 4.

³ Пак там.

нето на Словакия от ЧФСР⁴. Изборът на словашките народни представители е приет с огромно мнозинство – 113 души гласували „за“, 24 „против“, 10 „въздържали се“. Словашкият премиер Владимир Мечиар заявил, че народът взима съдбата си в свои ръце, което обаче не означава мигновен завършек на чехословашката федерация. По сведения на българската медия в центъра на словашката столица Братислава хиляди хора се събрали да празнуват обявяването на държавната независимост. „24 часа“ информира и за още едно значимо за страната събитие – президентът Вацлав Хавел е решил да подаде оставка⁵.

В брой от 26 ноември 1992 г. вестник „24 часа“ оповестява, че на 25 ноември Федералното събрание в Прага е одобрило закон, който позволява да бъде извършено разделянето на федеративната република⁶. С този акт отпадала и последната юридическа пречка за разделението на Чехословакия, като така се гарантирало мирното уреждане на въпроса. „24 часа“ подчертава, че не всички чехословашки политици са съгласни съдбата на родината им да бъде решена точно по този начин, като мнозина от тях желали да бъде проведен референдум. Според данни от социологически проучвания, проведени сред редовите граждани на ЧСФР, се виждало, че повечето от тях желали федерацията да остане неделима⁷.

В броя от 31 декември 1992 г., отпечатан точно в навечерието на официалния „развод“ между Братислава и Прага, вестник „24 часа“ осведомява своите читатели, че между чехи и словаци е възникнал спор за наследството на златния резерв на чехословашката федерация, която само след броени часове трябва да премине в историята. Чехословашките власти решават златото да бъде разделено на принципа две към едно, тоест Чехия да получи двойно повече, защото е с двойно по-многобройно население. Братислава оспорва този принцип с аргумента, че 7,5 т злато е словашка собственост, натрупана от дарения на граждани по времето на Втората световна война, когато Словакия функционира като самостоятелна държава⁸.

Разпадането на Чехословакия намира отражение и във вестник „Труд“, който е сред най-четените български всекидневници както по

⁴ Хавел захвърля президентството на ЧСФР. Словакия обявява суверенитет, в Братислава ликоват. 24 часа, 18–19.07.1992, 5.

⁵ Пак там.

⁶ Парламентът в Прага одобри нежния развод. 24 часа, 26.11.1992, 5.

⁷ Пак там.

⁸ Прага и Братислава се карат за злато. 24 часа, 31.12.1992, 5.

времето на социализма, така и в началото на българския преход. Първата статия, свързана с разпадането на Чехословакия, е от 19 юни 1992 г. Публикацията е отпечатана, докато все още се водят преговори между лидерите на чехите и словаците (Вацлав Клаус и Владимир Мечиар) и все още не е известно дали със сигурност ЧФСР ще се разпадне, но се очаква най-вероятно да се случи именно това. В статията е поместен коментар по темата на френския политически наблюдател Жан Бюриер от Агенция „Франс прес“. Той изразява множество опасения относно идеята Словакия да се отдели от федерацията. Според Бюриер разделянето на Чехословакия ще доведе до неблагоприятни последици като политическа и икономическа дестабилизация в Централна Европа. Той смята, че е възможно да се стигне до обтягане на взаимоотношенията между бъдещата независима Словакия и Европейския съюз; не е изключено да настъпят конфликтни ситуации между Словакия и Унгария заради многобройното унгарско малцинство на територията на съседната държава. Словакия, която е по-слабо развита от Чехия, може да се изправи пред редица икономически, социални и етнически проблеми, тъй като на нейна територия, освен стотиците хиляди унгарци, живеят още десетки хиляди роми⁹.

На 4 януари 1993 г., т.е. само дни след „нежния развод“, по тази тема във вестник „Труд“ е публикувана статия, автор на която е политическият наблюдател Петър Томов. В публикацията се подчертава, че за разлика от Югославия, която се разпада след продължителни военни конфликти, разделянето на Чехословакия се осъществява „по европейски“, тоест по мирен път и без пролята кръв. Авторът защитава становището, че нито чехите, нито словаците са ентузиазирани от „развода“. В новогодишната нощ на 1993 г. никой в Прага не е празнувал по този повод, докато в Братислава щастливи от случилото се са били само националистите. По-нататък Томов информира, че краят на федеративната република е съпътстван и от един инцидент – станала е бомбена експлозия на новосъздаден граничен пункт между двете държави. Инцидентът доказвал, че разводът между двата славянски народа, до този момент мирно съществували под един държавен покрив, не е съвсем „нежен“. Жертви и ранени няма, само счупени стъкла на митническия пункт. В заключението на статията са посочени статистически данни за демографската ситуация в двете нови държави. Населението на Чехия възлиза на 10 млн., а това на Словакия – на 5 млн. души. Прага има 1,5 млн. жители, докато населението на сло-

⁹ *Разводът между чехи и словаци ще дестабилизира Европа*. Труд, 19.06.1992, 4.

вашката столица Братислава наброява 380 хил. Именно поради това съотношение на населението в двете страни, обяснява авторът, парламентът в Прага е решил да поделит националното богатство на Чехословакия на принципа две към едно в полза на Чехия¹⁰.

Друг непартиен български вестник, който засяга въпроса за разпадането на ЧСФР, е информационният всекидневник „Стандарт“. В първия брой от новата 1993 г. е поместена статия за чешко-словашкия развод. В нея се изтъкват факти, които свидетелстват, че той не е приет безпроблемно. Като доказателства „Стандарт“ посочва взрива, избухнал на граничния пункт в близост до село Стари Хрозиенков, както и надписа на стената на новия митнически пункт срещу словашкия премиер Владимир Мечиар, един от най-активните радетели на идеята за държавната независимост на Словакия¹¹.

Във втория брой от годината на вестник „Стандарт“, от 5 януари 1993 г., е поместена статия за външната политика на двете вече суверенни държави. Един от първите актове на Прага и Братислава на международната сцена е депозирането на молби за членство в Организацията на обединените нации. За да може обаче двете нови държави да станат пълноправни членки, е необходимо техните молби да бъдат парафирани от Съвета за сигурност на ООН, като в същото време заявките им за членство трябва да получат одобрение и от представителите на Общото събрание. Статията завършва с констатацията, че след приемането на Чехия и Словакия в ООН броят на страните, членуващи в организацията, ще наброява 180¹².

За „нежния развод“ може да бъде намерена информация и на страниците на в. „168 часа“ – независим седмичник, представящ на читателите най-важните събития, случили се в България и по света през изминалите седем дни. На 30 декември 1992 г. е поместена статия, озаглавена „Разделянето повиши цената на бирата – словаци и моравци се питат как ще пътуват до чужбина“. Заглавието с бирата е поставено иронично, поради популярността на тази напитка както сред чехите, така и сред словаците. Основните въпроси, засегнати в статията, са възможните проблеми, които биха могли да настъпят след края на федерацията. Вестникът запознава

¹⁰ *Взривена митница оознаменува „Нежня“ развод между чехи и словаци.* Труд, 04.01.1993, 5.

¹¹ *Краят на Чехо-Словакия не е еднакво желан.* Стандарт, 04.01.1993, 7.

¹² *Чехия и Словакия поискаха да бъдат приети в ООН.* Стандарт, 05.01.1993, 7.

читателите с опасенията на двата народа относно бъдещето. Работниците от двете страни на новата граница се безпокоят, че достъпът до съседната държава ще бъде затруднен поради поставянето на новите митнически пунктове. Страх буди у тях и фактът, че в Чехия се очаква да настъпи приватизация на държавните предприятия, което може да остави безработни мнозина словашки работници. В края на статията е засегнат още един възможен проблем – различните валути в двете бъдещи държави могат да предизвикат увеличение на цените. Не на последно място, чехите и словаците са недоволни от още един конкретен факт – поскъпването на бирата¹³.

Разделянето на Чехословакия е отразено и в първия брой от новата година от 5 януари 1993. „168 часа“ информира читателите си, че и чехите, и словаците имат заслуги за това разводът да се случи по безкръвен начин, като са предпочели мирното разпадане пред югославската касапница. Според седмичника разделянето най-вече е по желание на словаците, защото те се опасявали, че ако федерацията се запази, ще им бъде отредена съдбата на евтина работна ръка в държавата. Вестник „168 часа“ посочва и други причини за отцепването на словаците – икономически те са станали зависими от Прага; стопанските реформи са довели до значителна безработица сред словаците (доста по-висока, отколкото сред чехите); около 90% от чуждестранните туристи, посетили Прага, не са стигнали до Братислава. Статията информира читателите, че националното богатство на бившата вече Чехословакия е разделено на принципа две към едно в полза на чехите. Ликвидирана е и чехословашката армия, като са създадени отделни чешки и словашки войсковы части¹⁴.

Разделянето на Чехословакия отразява и вестник „Континент“ – независим всекидневник от времето на българския преход, който се стреми не само да представи на читателите най-значимите политически събития по света и у нас, но също така и да ги коментира и анализира¹⁵. На 8 януари 1993 г. на страниците на вестник „Континент“ е поместен обширен материал, посветен на разпадането на чехословашката федерация. В началото на статията накратко е представена историята на Чехословакия

¹³ *Разделянето повиши цената на бирата – моравци и словаци се питат как ще пътуват до службата.* 168 часа, 30.12.1992, 17.

¹⁴ *Чехите и словаците се разделиха 2 към 1.* 168 часа, 05.01.1993, 2.

¹⁵ *Словашкият парламент обяви суверенитет, а Хавел оставката си.* Континент, 18–19.07.1992, 1; *Чехо-словашкият парламент узакони „Нежния развод“.* Континент, 26.11.1992, 4.

от нейното създаване през 1918 г., когато тя се отделя от Австро-Унгария, до началото на 90-те години на XX в. Обръща се внимание на обстоятелството, че чехите наследяват около 60–70% от промишлеността на Дунавската монархия, докато Словакия е била аграрна страна. Ето защо в икономическо отношение словаците са били по-бедни от чехите¹⁶. Заемността на чехите в търговията и промишлеността е била двойно по-висока от тази на словаците, като тези данни сами по себе си говорят за разликите в икономиките между източната и западната част на Чехословакия. Втората световна война за кратко разделя чехи и словаци, но след нейното приключване през 1945 г. тези два славянски народа отново са обединени в обща държава. В десетилетията след най-мощния военен конфликт в историята Чехословакия също може да се похвали със силна икономика – тя е втората най-богата държава от социалистическия блок след Източна Германия. Не са малко и инвестициите на Прага в икономиката на Словакия в десетилетията след Втората световна война. След „нежната революция“ от 1989 г. в страната настъпват редица политически промени, които никак не са безболезнени, защото рязко се увеличава безработицата, като най-потърпевши в това отношение са словаците¹⁷.

Между двата славянски народа възникват редица спорове, защото те по различен начин виждат своето бъдеще. Чешкият премиер Вацлав Клаус (първият министър-председател на създадената на 1 януари 1993 г. Чешка република) желае бързи и радикални икономически реформи, насочени към скорошното присъединяване на страната към ЕС. Словашкият министър-председател обаче смята, че подобни реформи ще се отразят изключително негативно върху народа му. Според него икономическите промени трябва да бъдат извършвани постепенно и с намесата на държавата¹⁸. Чехите са мнение, че раздялата със словаците ще ускори тяхното приобщаване към ЕС. Словаците, от своя страна, се опасяват, че ако се запази федеративната република, в бъдещите преговори между Прага и ЕС техните интереси може да бъдат negliжирани. Именно всички тези различия между възгледите на чехи и словаци водят до разпадането на Чехословакия. Според статистически прогнози разделянето на държавата ще излезе скъпо и на двете страни. Според изчисления „нежният развод“

¹⁶ Чехи и словаци се разведоха зареди различия в мненията за пазарната икономика. Континент, 08.01.1993, 8.

¹⁷ Пак там.

¹⁸ Пак там.

ще струва 17,4 млрд. крони на Прага и 20,7 млрд. крони на Братислава. Накрая статията съобщава, че не липсват и противници на разделянето на федеративната република, и то сред най-влиятелните политици. Като пример са посочени ключови фигури като героя на Пражката пролет от 1968 г. Александър Дубчек и дисидентът – ръководител на „нежната революция“ от 1989 г. Вацлав Хавел, който е и последният президент на Чехословакия. На страниците на вестника място намира и саркастична карикатура. Държавните граници на Чехословакия са представени като легло, върху което седят двама съпрузи, които гледат в съвсем различни посоки, обърнали си гръб. Хумористичното изображение цели да илюстрира мирното разделяне¹⁹.

В същия брой на вестник „Континент“ и на същата страница е поместена още една статия, но доста по-кратка от предходната. Публикацията представя опасенията на Вацлав Клаус, които са свързани с функционирането на новосъздадената данъчна система в Чехия и Словакия след разпадането на федеративната република. Чешкият премиер смята за свой най-голям неуспех бавното преобразуване на държавните акционерни дружества, като според него всички те трябва да бъдат приватизирани. Статията завършва със становището на Клаус по отношение на бъдещето на валутите в двете новосъздадени държави. Той намира за добра идея Чехия и Словакия да имат и занапред обща парична единица, защото в противен случай са възможни проблеми в двустранните търговски връзки²⁰.

Видно е, че българската преса познава и отразява основните проблеми при дезинтеграцията на Чехословакия, посочва позициите на основните актьори, и то не само във вид на информации, но и като коментари.

РАЗПАДАНЕТО НА ЧЕХОСЛОВАКИЯ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА БЪЛГАРСКИЯ ПАРТИЕН ПЕЧАТ

Един от партийните всекидневници, който е концентрирал своето внимание върху „нежния развод“, е вестник „Дума“ – печатен орган на Българската социалистическа партия – бившата БКП, през 1990 г. преименувана на БСП. Той информира за изказването на словашкия премиер Владимир Мечиар, в което той открито заявява, че неговото правителство е решено Словакия да излезе от състава на федеративната република, въпреки че пътят на Словакия няма да е лесен, но новата държава ще под-

¹⁹ Пак там.

²⁰ *Най-големият неуспех на Вацлав Клаус*. Континент, 08.01.1993, с. 8

държа добри взаимоотношения с Прага. На въпроса за функционирането на словашката икономика Мечиар потвърждава, че държавата ще продължава да играе съществена роля²¹. „Дума“ следи и за другите събития около разпадането на федеративната държава: за обявяването на словашката държавна независимост и за последвалата оставка на чехословашкия президент Вацлав Хавел; за организирания в Братислава митинг в подкрепа на словашката независимост; за решението на Националното събрание да се изработят нова конституция, химн и флаг, както и избор на държавен глава²².

В брой от 4 януари 1993 г. вестник „Дума“, позовавайки се на информация на агенция Ройтерс, споменава и за инцидента на новата граница в първите часове на 1 януари 1993 г. „Дума“ се присъединява към коментара на повечето вестници, че най-вероятно този акт е израз на протест срещу разделянето на Чехословакия. Вестник „Дума“ също така съобщава, че вече са започнали да работят граничните пунктове, като на първо време ще бъдат проверявани само стоки, превозвани от камиони и влакове²³.

Друг партиен вестник, писал за събитията в Чехословакия, е „Демокрация“ – печатен орган на Съюза на демократическите сили. В брой от 17 юли 1992 г., т.е. по времето, когато Словакия се подготвя да приеме декларацията за държавната си независимост, вестник „Демокрация“ информира своите читатели за друг неизвестен за българските читатели детайл – съставянето в Прага на таен чешки документ за действие в случай на спонтанно отделяне на Словакия от федерацията. Според Мечиар тайният чешки документ предвиждал драматични мерки: евентуална блокада на границите, депортация на малцинства от Чехия към Словакия и дори санкции за словаците, живеещи в Чехия. Времето обаче показва нещо съвсем различно – Прага няма такива намерения и всички тези песимистични прогнози не се сбъдват²⁴.

Като се позовава на сведенията, получени от британската агенция Би Би Си, в. „Демокрация“ съобщава за обявяването на държавния суверенитет от парламента в Братислава, като посочва, че приетият документът няма силата на правен акт, а е само израз за бъдещи намерения. Публи-

²¹ Мечиар представи програмата на правителството. Дума, 16.07.1992, 3.

²² Вацлав Хавел се оттегля от поста си. Словакия обяви независимостта си. Дума, 18.07.1992, 3.

²³ Митниците между Чехия и Словакия вече са обект на нападение. Дума, 4.01.1993, 4.

²⁴ „Разводът“ може и да не бъде нежен. Демокрация, 17.07.1992, 7.

кувано е и изявлението на словашкия премиер Мечиар, че неговите сънародници са се борили за държавната си независимост „от хиляди години“. Статията отразява реакцията и на привържениците на разделянето сред редовите словаци, които след обявяването на решението на Националното събрание вечерта на много места палят огньове, за да отпразнуват историческото събитие²⁵. В друга публикация в същия брой от 18 юли 1992 г. вестникът, позовавайки се на данни на агенция „Ройтерс“, цитира коментарът на премиера на ЧФСР Вацлав Клаус за решението на Хавел да се оттегли от поста си на федерален президент: „Това е логична стъпка в хода на кризата и е свързана с бъдещото устройство на страната“²⁶.

Немалко внимание на чехословашките събития посвещава „Земеделско знаме“ – официоз на Българския земеделски народен съюз. В броя от 22 юни 1992 г. вестникът публикува статията „ЧСФР, почивай в мир“, заимствайки заглавието и материала от британския седмичник „Индипендънт“, както и от други британски вестници. В статията се съобщава за решението на чешкия лидер Вацлав Клаус и на словашкия премиер Владимир Мечиар Чехословакия да бъде разделена, определено като „поделение на баницата“. „Земеделско знаме“ представя реакциите на Западна Европа, като посочва, че, общо взето, Западът не е доволен, че ЧСФР в най-близко бъдеще ще се раздели, и повечето наблюдатели смятат, че за това решение впоследствие ще съжаляват както чехите, така и словаците. Цитиран е и „Обзървър“, който предсказва, че Чехия ще се ориентира към Запада, докато Словакия, която е сравнително по-слабо развита, ще насочи погледа си на Изток. Статията е придружена и от две карти – едната илюстрира географското място в Европа на все още обединената Чехословакия, а другата представя евентуалните бъдещи граници на Чехия и Словакия²⁷.

В същия вестник, в брой от 20 юли 1992 г., е поместена статия, посветена на приетата преди дни словашката декларация за независимост. Органът на БЗНС информира читателите, че решителната стъпка е сторена от парламента в Братислава на 17 юли и този акт означава, че Словакия е поела по собствен път като суверенна държава. Според „Земеделско знаме“ историческият акт е бил приет от словашкия народ с изключително голям ентузиазъм, доказателство за което са проведените на много мес-

²⁵ Словакия прие декларация за независимост. Демокрация, 18.07.1992, 1.

²⁶ Хавел ще подаде оставка в понеделник. Демокрация, 18. 07.1992, 7.

²⁷ ЧСФР, почивай в мир. Земеделско знаме, 22.06.1992, 1, 4.

та тържества. Все пак вестникът отбелязва, че радостта върви редом със страха от неизвестното бъдеще на прехода, тъй като е необходимо промишлеността и земеделието на Словакия да бъдат пригодени към новите условия на пазарната икономика. Отделянето от федерацията криело също рискове от евентуално етническо напрежение, свързано с многобройното унгарско малцинство на територията на страната²⁸.

На 24 ноември 1992 г. „Земеделско знаме“ използва термина „нежен развод“, за да подчертае, че краят на федерацията се очертава да настъпи по мирен път и без излишното проливане на кръв, за разлика от разпадането на други многонационални държави в Европа. Вестникът информира читателите, че на 24 ноември Федералното събрание на Чехословакия се събира да разгледа проектозакон, който да легитимира разделянето на чехите и словаците. След това е необходимо юридическият акт да бъде ратифициран с мнозинство от три пети от Федералното събрание. В края на статията се подчертава, че макар процесът на раздяла на ЧСФР да изглежда необратим, вече са подписани и редица споразумения за бъдещо сътрудничество между Прага и Братислава²⁹.

Три дни след появата на двете нови държави в Централна Европа в „Земеделско знаме“ разисква външнополитическите аспекти на историческото събитие. Той информира, че Съединените щати вече официално са признали както чешката, така и словашката държава, като Държавният департамент е депозирал в Прага и Братислава документите за установяването на дипломатически отношения с тях. Публикацията съобщава за още един важен аспект, касаещ ролята на двете нови славянски страни в международната политика – евентуалното членство на Чехия и Словакия в Организацията на обединените нации. В средата на месец януари се очаква да бъде свикано извънредно заседание на Общото събрание на ООН, където да бъде поставен въпросът за приемането на Чехия и Словакия. Вестник „Земеделско знаме“ публикува и карта на Централна Европа, от която читателите имат възможност да научат как точно изглеждат границите на двете нови славянски държави и с кои страни те граничат³⁰.

За „нежния развод“ информира и друг български партиен вестник, издаван по времето на прехода – „Свободен народ“. В първия брой от новата 1993 г. (броят от 4 януари) е поместена статия, посветена на разпа-

²⁸ *Тържества в Словакия*. Земеделско знаме, 20.07.1992, 4.

²⁹ „*Нежният развод*“ е необратим. Земеделско знаме, 24.11.1992, с. 4.

³⁰ *САЩ официално признаха Чехия и Словакия*. Земеделско знаме, 04.01.1993, 4.

дането на Чехословакия. Публикацията е без заглавие и е кратка, но е включена в обзора на най-важните събития, случили се през предходната година. Коментирайки факта, че Чехословакия е поредната бивша държава на европейския континент, вестникът отбелязва, че нейният край е начало и на ново икономическо и политическо развитие. В статията се подчертава, че след историческото разделяне от политическата сцена се е оттеглил и бившият чехословашки президент Вацлав Хавел – логична стъпка, като се има предвид, че е олицетворявал идеалите и ценностите на съвместната държава. Социалдемократическият седмичник подчертава, че след като чехи и словаци поемат по свой собствен път, пред тях се очертават редица неизвестни проблеми. Тези два народа в продължение на десетилетия са били свързани в обща икономика, развивали са се в рамките на обща държава и бъдещето им след раздялата ще бъде изпълнено с доста трудности³¹.

Прави впечатление, че по страниците на българския партийен печат в периода 1992–1993 г. липсват изказвания на българските политици относно ситуацията в Чехословакия. Не се откриват нито становища на българските държавници, нито на партийните дейци по въпроса за разпада на федерацията, така че да се провиди тяхното отношение към тези промени в центъра на Европа. Българският партийен печат често прибегва до сведения и коментари от чужди информационни агенции, вероятно защото повечето вестници съществуват отскоро и не разполагат със свои информационни източници. Ползват сведения, предоставени им от реномирани европейски медии като Би Би Си, агенция „Ройтерс“ или седмичника „Индипендънт“, тъй като получената от тях информация се предполага да е достоверна.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Българската преса отделя не малко внимание на процеса на разпадане на Чехословакия, който започва от средата на 1992 г. и продължава до края на годината, като вследствие на този процес в новогодишната нощ на 1993 г. на европейската карта се появяват две нови държави – Чехия и Словакия. Представени са основно фактите, и то само най-значимите от тях, като информацията и коментарите са спокойни, констативни и не се различават в оценките. Прави впечатление, че не са представени позициите на световните лидери по темата. Липсват и изказвания на българските поли-

³¹ 1992 г. – събития. Свободен народ, 04.01.1993, 8.

тици относно въпроса за чехословашката дезинтеграция. Тази констатация е валидна както за независимия, така и за партийния печат. Нещо повече, никъде из страниците на българския печат не се откриват доказателства, че партиите използват събитията в Чехословакия за свои лични политически цели, както и за предизборните си кампании. Причините, поради които българската преса отделя сравнително малко внимание на разпадането на Чехословакия, могат да се търсят във вътрешно- и външнополитически план. В България през този период настъпват множество икономически и политически промени, на които вестниците логично отделят значително по-голямо внимание. Чехословакия е държава, която не се намира в непосредствена близост до България, а нейното разпадане не води до съществени геополитически сътресения в Европа. До България се осъществява промяна на границите на бивша Югославия, съпроводена с кървав дългогодишен конфликт, който пряко засяга българската национална сигурност.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

CHURA, M. et al., 1998. *Kdo byl kdo v našich dějinách ve 20. století*. Praha: Libri, 1998. 1. díl (A–M); 2. díl (N–Ž).

GOTOVSKA-HENZE, T., 1998. „Nezhniya razvod“ – razvod po smetka?. *Mezhdunarodni otnosheniya – International relations*. 1(1), 46, 47–48 [In Bulgarian]. (ГОТОВСКА-ХЕНЦЕ, Т., 1998. „Нежния развод“ – развод по сметка? *Международни отношения*. 1(1), 46).

GOTOVSKA-HENZE, T., 2003. Kym vyprosa za syvetskiya model (pripinosa na Chehoslovakiya). *Istoricheski pregled – Historical review*. 1–2, 67–68 [In Bulgarian]. (ГОТОВСКА-ХЕНЦЕ, Т., 2003. Към въпроса за съветския модел (приноса на Чехословакия). *Исторически преглед*. 1–2, 67–68).

IVANOVA, D., 2018. Reformiraneto na Chehoslovaškata federacija sled „Nezhnata revoljucija“ i krajat na obshtata darzhava. V: BAEVA, I., KALINOVA, E. (sast.) *Reformi i reformeni iniciativi v Bălgariya i sveta prez XX vek*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo, „Sv. Kl. Ohridski“, 262 [In Bulgarian]. (ИВАНОВА, Д. Реформирането на Чехословашката федерация след „Нежната революция“ и краят на общата държава. В: БАЕВА, И., КАЛИНОВА, Е. (съст.) *Реформи и реформени инициативи в България и света през XX век*. София: Университетско издателство, „Св. Кл. Охридски“, 262).

IVANOVA, D., 2019. Razdeljaneto na Chehoslovakiya prez 1993 kato otrazhenie na politicheskata dezintegracija v Iztochnija blok. V: *Krajat na stu-*

denata vojna i evropejskata integracija/dezintegracija prez 90-te godini na XX vek. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kl. Ohridski“, 173–175) [In Bulgarian]. (ИВАНОВА, Д., 2019. Разделянето на Чехословакия през 1993 като отражение на политическата дезинтеграция в Източния блок. В: *Краят на студената война и европейската интеграция/дезинтеграция през 90-те години на XX век.* София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“. 173–175).

KRAWCZYK, A., 2008. *Aksamitny rozwod.* Polityka.pl.

MILKOV, H., 1999. *Mitove v sinio i cherveno* (10 noemvri 1989 – 10 juni 1990) [In Bulgarian]. (МИЛКОВ, Х., 1999. *Митове в синьо и червено* (10 ноември 1989 г. – 10 юни 1990 г.). София: Херон прес.

PALMER., A. 1998. *Kto jest kim w polityce.* Warszawa

PANAYOTOV, F., 2008. *Vestnici i vestnikari.* Sofia [In Bulgarian]. (ПАНАЙОТОВ, Ф., 2008. *Вестници и вестникари.* София).

RYCHLIK, J., 2007. *Razdelyaneto na Chehoslovakija (1989–1992).* *Homo Bohemicus.* 1(1), 21, 24–25 [In Bulgarian]. (РИХЛИК, Я., 2007. Разделянето на Чехословакия (1989–1992). *Homo Bohemicus.* 1(1), 21, 24–25).

RYHLIK, J., 2012. *Rozdělení Česko-Slovenska 1989–1992.* Vyšehrad.

RYHLIK, J., PENCHEV, V., 2010. *Istoriya na Chehiya* [In Bulgarian]. (РИХЛИК, Я., ПЕНЧЕВ, В., 2010. *История на Чехия.* София).

SAFARIKOVA, V., et al., 1996. *Transformace české společnosti 1989–1995.* Brno.

TOMES, J., 1994. *Slovník k politickým dějinám Československa 1918–1992.* Praha.

VELINOVA, M., 1992. *1000 bylgarski vestnika* [In Bulgarian]. (ВЕЛИНОВА, М., 1992. *1000 български вестника.* София).

THE DISINTEGRATION OF CZECHOSLOVAKIA (JUNE 1992 – JANUARY 1993) THROUGH THE VIEWPOINT OF THE BULGARIAN PRESS

Summary: The object of analysis is the information and comments published in the most circulated and significant newspapers during the period 1992–1993, which informed the Bulgarian society about the events related to the disintegration of Czechoslovakia. The selection of analyzed sources includes materials from independent publications as well as from the party dailies and weeklies of the main political parties. The conclusion made is that only the most important facts related to the process of Czechoslovakian disintegration were present on the pages of the Bulgarian

press, and they were often gleaned from foreign agencies and conveyed without excessive emotionality.

Keywords: Czech Republic, Slovakia, Bulgarian press, disintegration of Czechoslovakia, “gentle divorce”, CSFR.

*Viktor Rogozenski, PhD
Institute for Historical Studies,
Bulgarian Academy of Sciences
e-mail: viktorrogozenski@abv.bg*

СЪВРЕМЕННОТО ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ В ОБУЧЕНИЕТО ПО ИСТОРИЯ И ЦИВИЛИЗАЦИИ В IX КЛАС

Доц. д-р Георги Якимов
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: Настоящата статия има за цел да разгледа ролята на учебниците по история и цивилизации за IX клас при получаването на знания за съвременния стопански живот, усвояването на икономически идеи и понятия, които формират икономическата грамотност на учениците. Учебните помагала са разгледани, анализирани и сравнени с оглед поставената цел. Статията обръща внимание на онези от тях, които представят идеи, политики и личности в областта на икономиката, които имат силно въздействие през XX в. Изведени са добрите примери в учебниците, които допринасят за ориентацията на учениците в сложния стопански живот на съвременността. Икономическите знания на младите хора са важна част от тяхната гражданска култура, която ще им осигури успешно включване в стопанския и социалния живот на българското общество.

Ключови думи: съвременно икономическо развитие, училищно историческо образование, икономическа грамотност, гражданско образование.

Съвременната образователна система в България поставя акцент върху усилията за издигане на социалната култура на учениците, на знанията за демократичното общество, пазарната икономика, основните идеи и институции, които осигуряват функционирането им. Те придобиват компетентности, необходими им за професионална реализация и активен граждански живот в демократичното общество¹. Младите хора трябва да усвоят знания в четири важни измерения на демократичното гражданство – правно-политическо, икономическо, социално и социокултурно (STRAKOVA 2021, 276, 312–319). За бъдещата им реализация в живота важна роля има тяхната икономическа грамотност и култура. Представите на учениците за формите на собствеността, характеристиките на трудовия пазар, свободната стопанска инициатива, доходите, рационалното потребителско поведение ще им позволят да вземат правилни икономически решения. Училището е призвано да подпомогне учениците на прага

¹ Закон за предучилищното и училищното образование. Държавен вестник, 13. 10.2015, 79.

на зрелостта при вземането на възможно най-добрите икономически решения (TODOROV 2022, 15–18).

Обучението по история и цивилизации се обръща към стопанските процеси в миналото при изучаването на цивилизации, държави, народи и общности. То допълва знанията, които учениците получават за съвременния стопанския живот по предмета География и икономика. В горната степен на средното образование икономическите представи се дооформят по предмета Гражданско образование в XII клас в раздела „Гражданите и икономиката“. Учениците разширяват своите знания за икономиката, усвояват нови понятия и се подготвят за бъдещата си икономическа активност².

* * *

В настоящата статия ще разгледаме как програмата за IX клас и учебниците по история и цивилизации представят съвременното стопанско развитие (XX–XXI в.) и с какво допринасят за обогатяване на икономическата грамотност и култура на учениците. Ще обърнем внимание върху учебниците, които имат точен и съдържателен поглед върху същността на стопанския живот и трудовото ежедневие на съвременните хора, както и за усвояването на знания за важни икономически идеи, политики и нови икономически понятия. Последните залягат в основата на икономическата ориентация на учениците, която ще се разширява в тяхното по-нататъшно обучение. Основен критерий при съпоставката на учебниците ще е до каква степен изграждат основата на знанията за икономическите процеси в съвременния свят, на която учениците ще стъпят в обучението си в горната степен на средното училище.

През 2018 г. МОН одобри пет учебника по история и цивилизации за IX клас, на които се позоваваме в нашето изследване. Издателствата и авторските колективи са посочени в таблицата по-долу.

Издателство	Авторски колектив
ИК „Анубис“	Хр. Мирчева, Й. Митев, И. Илиев, Г. Рангелова
„Булвест 2000“	И. Баева, Е. Калинова, Г. Якимов, Н. Васева, В. Иванова

² Учебна програма по гражданско образование за 12. клас [<https://web.mon.bg/bg/100523>, последно посетен на 24.02.2023 г].

Издателство	Авторски колектив
„Даниела Убенова“	К. Грозев, Т. Зарков
„Просвета – София“ АД	М. Груев, Б. Стоянов, К. Славчев, Я. Сидеров
„Просвета АзБуки“	Г. Марков, Б. Маринков, М. Трифонова-Бенова, Р. Кушева

Съдържанието на програмата по история и цивилизации за IX клас обхваща периода от Първата световна война (1914–1918) до второто десетилетие на XXI в.³ Сред основните ѝ акценти са стопанското и социалното развитие на водещите държави в Европа и света. Изучаването на съвременната история разширява икономическите познания на учениците. Тяхната икономическа грамотност може да се повиши, тъй като близостта на епохата предполага по-ясното разбиране на икономическите явления и процеси, още повече че съвременната история има редица примери за успешна и неуспешна политика в областта на стопанския живот.

Вярната представа за икономическото развитие и примерите от историята могат да предпазят младите хора от икономически грешки и рискове, да ги подтикнат към анализ и преценка на всяко действие в икономическата сфера.

Една от положителните страни на програмата за IX клас е възможността да се обособят уроци, които са посветени конкретно на икономическото развитие. Разделът за развитието на света от началото на Първата световна война до края на Втората световна война включва три теми: „Икономическо развитие на държавите с демократичен тип управление“, „Икономическо развитие на държавите с тоталитарно управление“, „Световната икономическа криза 1929–1933 г.“. Разделът за световното развитие след 1945 г. съдържа също и препоръчани от учебната програма теми с акцент върху икономическото развитие – „Икономически модели в Европа“, „Икономическо развитие на САЩ, Китай и Япония“, „Преход от планова към пазарна икономика на държавите от Източния блок“.

Програмата изисква от учениците да описват стопанските промени в СССР, да очертаят новата роля на държавата чрез примера на фашистка Италия и нацистка Германия, да познават причините за Световната икономическа криза (1929–1933), да дават примери за мерките на „Новия курс“

³ Учебна програма по история и цивилизации за 9. клас [<https://web.mon.bg/bg/1691> последно посетен на 24.02.2023 г.]

в САЩ, да посочват действията за преодоляване на икономическата криза в Източна и Западна Европа, САЩ, Китай и Япония след Втората световна война, да обяснят трудностите при прехода към пазарна икономика в държавите от Източния блок. Те трябва да усвоят седем задължителни понятия: нова икономическа политика (НЕП), национализация, колективизация, автаркия, „Голямата депресия“, планова икономика, пазарна икономика и приватизация.

Световното стопанско развитие през ХХ в. се осъществява в рамките на четири основни икономически системи – традиционна (доиндустриална), командно-административна, пазарна, смесена пазарна. Често в тях има елементи, характерни и за друга система. Всяка икономика трябва да даде отговор на три основни въпроса: 1. Какво да се произвежда?; 2. Как да се произвежда?; 3. За кого да се произвежда? (ZAHARIEV, 2001, 139).

В учебниците икономическата тематика започва с различията и спецификите в следвоенното стопанско развитие на демократичните държави в Европа и САЩ (MIRCHEVA et al. 2018, 74–77; BAEVA et al. 2018, 108–111; GROZEV, ZARKOV 2018, 121–123; GRUEV et al. 2018, 54–61; MARKOV et al. 2018, 44–47, 50–57). Учениците научават, че САЩ най-бързо преодоляват следвоенната криза и отбелязват значителен икономически подем. Последният се основава на нови индустриални производства, ефективни поточни линии, намаляване на производствените разходи, поощряване на стопанската инициативност, нови технологии и рационализации (SIEGLER, 2017, 208–210). Това позволява на САЩ да произвеждат 45% от световната промишлена продукция. Силата на американската икономика се дължи още на протекционизма, намаляването на данъците, поощряването на големите корпорации, субсидиите за търговския флот и авиацията. Но прекомерната концентрация на капитали в САЩ води до нарушаване на интересите на дребните предприемачи и фермерите (TOLMACHEVA 2003, 205–206).

Европейските демократични държави преминават по-трудно през следвоенната криза. Тежката индустрия във Великобритания не може да достигне довоенното производство, а Франция се стреми да преодолее икономическите си трудности чрез репарациите, наложени върху победените страни. Изоставането на Англия и Франция от САЩ продължава, но с все още огромните си колониални ресурси, икономически реформи, възможностите на науката за развитието на нови производства и репарациите те имат възможност за икономически напредък през втората половина на 20-те години на ХХ в. (CAMERON 1993, 354–355). Победената Германия

се оказва на прага на гражданска война след световния конфликт и затъва във финансовата криза и хиперинфлацията през 1923 г. Все пак тя успява чрез реформи и американска помощ да възстанови индустриалната си мощ. В началото на 30-те години, притисната от икономическите проблеми във връзка със световната криза, Германия търси решение на проблемите си чрез политически радикализъм, в който надделяват националсоциалистите (MARKOV et al. 2018, 66–67; GROZEV, ZARKOV 2018, 60; BAEVA et al. 2018, 66–67).

В един от учебниците място намира и следвоенното икономическото развитие на две други демократични държави в Европа – Чехословакия и Швеция (BAEVA, et al., 2018, 109–110). Силната индустрия на първата ѝ осигурява социална стабилност и просперитет до настъпването на световната криза през 30-те години, а втората успешно развива производството на стомана, машиностроенето, дърводобив и дървопреработването. Чехословакия е пример за добра социална политика спрямо работническата класа и в учебника на издателство „Булвест 2000“ тя е представена с практиката на предприемача от гр. Злин – Томаш Бата. Този собственик на фабрики за обувки строи къщи за работниците, училища за децата им, обществена болница и насърчава културните и спортните дейности (RYBKA 1999, 27–55, 60–61). В Швеция от 20-те г. управляващите социалдемократи чрез социален реформизъм изграждат социална и демократична държава и спират потока на емигранти към Северна Америка (MILLWARD, BATEN 2010, 251).

Представянето на демократичните държави с пазарната икономическа система в учебниците по история и цивилизации за IX клас обективно показва извървения от тях сложен път, белязан с периоди на растеж и кризи. Учениците разбират, че средната класа в тези държави се противопоставя както на едрия капитал, така и на левите и десните екстремисти, които обръщат поглед към политическата и икономическа практика на руските болшевики, италианските фашисти и германските националсоциалисти. От друга страна е важно да се разясни на учениците, че в годините на Първата световна война и след нея държавна намеса в икономиката се наблюдава и в демократичните страни, които имат пазарна система. Тя се свързва само с производства с голяма обществена (стратегическа) значимост (отбрана, транспорт и др.). Упълномощени от държавата органи и институции вземат решения за производството на определени продукти и тяхното използване.

Деветокласниците изучават социално-икономическите промени в Русия след болшевишкия преврат (7-и ноември 1917 г.). Налагайки със сила

своите разбирания за комунистическото общество, болшевиките на Ленин отхвърлят либералната икономика и нейните най-важни черти – частната собственост върху земята и индустрията, свободния пазар и търговия, паричното обращение и др. Историята на болшевишка Русия (от 1922 г. – СССР) е пример за нов начин на организиране и разпределение на ресурсите, при който решенията какво да се произвежда, как да се произвежда, за кого да се произвежда се вземат не от производителите и потребителите на стоките и услугите, а от партийните вождове и контролираните от държавата стопански учреждения (MIRCHEVA et al. 2018, 77; BAEVA et al. 2018, 113; GROZEV, ZARKOV 2018, 124–25; GRUEV et al. 2018, 34–37; MARKOV et al. 2018, 60–61). Такава е плановата икономика на социалистическите държави през XX в., където командно-административните методи на управление стигат и до крайности (POLYAK 2016, 66–82).

В учебниците по история и цивилизации за IX клас са отразени действията за налагане на новата икономическа система в болшевишка Русия. Бруталният модел на „военен комунизъм“ въвежда тотална държавна регулация в икономиката (контрол върху производството и разпределението на земеделската продукция, национализация на индустрията и транспорта, премахване на паричното обращение, натурална размяна, регулирана от държавата, трудова мобилизация на населението и др.). Прилагането на тази икономическа политика става чрез репресии и крайно насилие. Гражданската война и последвалата стопанската разруха принуждават болшевиките да търсят икономическо съживяване чрез т.нар. Нова икономическа политика (НЕП). Съветска Русия се връща частично към частната инициатива в земеделието, дребната търговия и предприемачеството, докато държавата запазва контрол върху индустрията, външната търговия, банките и транспорта (CAMERON 1993, 365 – 366).

В учебниците е разкрита важната роля на съветския вожд Сталин за насилственото налагане на административно-командната икономика в СССР в края на 20-те г. на XX в. Той изоставя НЕП, а замогналите се от нея са подложени на репресии. Държавният диктат търси решение на икономическите проблеми и наваксване на изоставането от развитите индустриални държави чрез национализация, тежка индустриализация, електрификация и колективизация на земята (BUYST, FRANASZEK 2010, 222). За учениците е важно да вникнат в същността на 5-годишните стопански планове, които обхващат не само икономиката, но и цялостното обществено развитие. Учебниците ги запознават как с политиката на твърдата ръка и мащабните репресии за две петилетки тоталитарният

СССР се превръща в индустриална държава. Този успех има огромна социална цена, която е платена от селячеството и работниците. Насилственото отнемане на земя, инвентар и добитък, депортирането на кулаците в Сибир, бруталните реквизиции и репресии водят до глад и смърт (от т.нар. Гладомор) – само в днешна Украйна умират между 2,5–3,5 млн. души). Учениците осъзнават до какви крайности може да стигне един тоталитарен режим в преследването на своите цели в икономиката, какви са мащабите на социалното инженерство (DZHONSON 1993, 230). Познаването на съветския командно-административен модел в икономиката е особено важно, тъй като той е приложен в една или друга степен в Източна Европа и други части на света след Втората световна война.

Програмата по история и цивилизации за IX клас изисква представяне на новата роля на държавата в икономиките на другите тоталитарни държави – фашистка Италия и нацистка Германия (MIRCHEVA et al. 2018, 78–79; BAEVA et al. 2018, 63–64; GROZEV, ZARKOV 2018, 126; GRUEV et al. 2018, 42–47; MARKOV et al. 2018, 62–65). И двете страни се насочват към стопанската самодостатъчност (автаркия). В учебниците е описано налагането на държавен контрол върху производството и разпределението в Италия. Висшият фашистки съвет решава важните икономически и социално-трудова въпроси, контролира стопанския живот и налага корпоративния модел над работодатели и работници. Това позволява на държавата да се заеме с мащабно обществено строителство (мостове, пътища, училища, обществени сгради, жилища) и да осигури социални придобивки (8 ч работен ден, пенсии за старост и майчинство) и помощи за част от населението. Учениците разбират, че фашистите не провеждат национализация на собствеността и икономическата политика се различава от тази в болшевишка Русия. Строгий протекционизъм осигурява на фашистка Италия автаркия, но с цената на изоставане на италианската икономика от водещите индустриални държави (CAMERON 1993, 362). Стопанският модел на нацистите в Германия също е свързан с държавен контрол, осъществяван от създадения през лятото на 1933 г. Генерален съвет за икономика. Този орган провежда политика за намаляване на безработицата, ограничаване на инфлацията, мащабно обществено строителство (най-вече на пътна инфраструктура), контрол върху производството, поощряване на едрите земеделски стопанства, ограничаване на вноса и преминаване на стопанския живот в рамките на самодостатъчност и ограничени търговски връзки с други страни. Подобно на Мусолини Хитлер не посяга върху частната собственост (освен на евреите). Държавният контрол води

до съживяване на германската икономика, в която доминира тежката индустрия за военно производство. В резултат безработицата спада и доходите на населението се стабилизират, което засилва популярността на режима. Икономическите успехи се дължат и на принудителната трудова повинност. Макар и далеч от съветския модел на петилетките, през 1936 г. Германия приема 4-годишен план за икономическо развитие. Изпълнението му се възлага на Х. Гьоринг, който ръководи мощен концерн, контролиран от държавата. И в нацистка Германия автаркията се утвърждава като основа на икономиката (BUYST, FRANASZEK 2010, 222–223), но в същото време има нужда за доставка на важни суровини чрез установяване на търговски връзки с редица европейски страни. Аншлусът с Австрия, анексирането на Судетите и окупацията на индустриална Чехословакия засилват мощта на германската икономика.

Изучаването на икономиките на тоталитарните държави в учебниците по история и цивилизации за IX клас позволява на учениците да разберат основните характеристики на командно-административната икономика, да установят приликите и различията в стопанския живот на СССР, Италия и Германия. Те ще са наясно каква е степента на намеса на държавата в икономиката и какви са най-важните социални последици за населението в тези държави.

В годините между двете световни войни се разгръща една от най-големите икономически кризи в стопанската история на модерния свят – Голямата депресия (1929–1933). Тя намира подобавашо място в четири от петте учебника по съвременна история (MIRCHEVA et al. 2018, 80–82; BAEVA et al. 2018, 116–119; GROZEV, ZARKOV 2018, 128–130; GRUEV et al. 2018, 74–79). Единствено в учебника на изд. „Просвета АзБуки“ няма урок на тази тема. Програмата изисква учениците да познават най-важните причини за кризата, да разберат какви противоречия са натрупани в стопанското развитие на света, да познават основните идеи за излизане от стопанската безизходица и прилагането им в най-засегнатите страни. С оглед на икономическата грамотност на бъдещите граждани темата за най-голямата стопанска криза в миналото е от особена важност, тъй като може да изгради основата на здрав поглед върху стопанското развитие и разбирането, че икономическият живот е съпътстван от кризи и възходи. Това знание може да бъде основа за вземане на рационални решения и предпазване от тежки финансови и материални сътресения в техния житейски път.

В учебниците са посочени причините за настъпването на кризата – свръхпроизводството в индустриалния сектор, проблемите в аграрната

сфера, спадът на цените на земеделската продукция и др. „Черният четвъртък“ (24 октомври 1929 г.) на Нюйоркската борса и финансовият хаос в САЩ се пренася през 1930 г. и в Европа. Следват банкови фалити, свиване на индустриалното производство, невиджан спад на търговията, масово разоряване на фермерите, огромна безработица и др. (TEMIN 2008, 301–328). Представянето на този най-голям срив в стопанската история на света е полезен за учениците, тъй като показва, че пазарната система има своите сериозни недъзи. Те могат да имат тежки социални последици за милиони хора. Голямата депресия срутва илюзиите по отношение на свободното стопанство, либералния пазар, златния стандарт. Кризата предизвиква тежки социални сблъсъци, ограничаване на демократичните права и свободи, политически промени, а в редица държави се установяват авторитарни диктатури.

Положителна страна в някои учебници е представянето на основните идеи и политики за излизане от Голямата депресия (MIRCHEVA et al. 2018, 80–81; BAEVA et al. 2018, 117–119; GROZEV, ZARKOV 2018, 130; GRUEV et al. 2018, 76). Учениците осъзнават, че държавните институции са принудени да се заемат с регулиране на икономиката. В утвърдените демокрации това става чрез доброволно съгласие (кодекси за честна конкуренция в САЩ, за регулиране на пазара, цените, печалбите и условията на труд, минималното заплащане и продължителността на работния ден), преговори и колективни трудови договори, убеждаване и взаимни компромиси между социалните слоеве в обществото (VIETOR 2008, 975–978). Мерките на „Новия курс“ в САЩ (CAMERON 1993, 360–361), законодателните промени и реформи в Англия и Франция (MIDDLETON 2008, 481–483) показват, че демократичните страни намират сили за излизане от мащабната криза, без да рискуват обществено-политическата стабилност и демократичната система. По друг път поема Германия. Тя преодолява кризата в условията на нацистка тоталитарна диктатура, силен държавен контрол върху икономиката, нарастване на вътрешния дълг и автаркия. Огромната безработица е премахната чрез нови работни места в армията, военното производство, нацистката бюрокрация, казионните организации и наложената трудова повинност.

В три от учебниците деветокласниците добиват най-обща представа за вижданията на британския икономист Дж. М. Кейнс (BAEVA et al. 2018, 119; GROZEV, ZARKOV 2018, 130; GRUEV et al. 2018, 76), който предлага регулираща намеса на държавата спрямо частния сектор. Често тя е определяна като съвременен проявление на меркантилизма (YADGAROV 2009,

355). Създава се нова, смесена икономика, в която държавата играе стимулираща роля. Много от разбиранията на Кейнс се прилагат в икономическото развитие в периода 30–70-те год. на XX в. въпреки противоречивите резултати и критики в редица страни (KURZ 2016, 133–152). Представено е и виждането за излизането от кризата на немския икономист и противник на нацизма Вилхелм Рьопке (BAEVA et al. 2018, 131), критик на тоталитарните идеологии и намесата на държавата в икономиката (PENCHEV 2014, 220). Той смята, че администрацията трябва да защитава конкуренцията и свободния пазар, да налага антимонополни мерки. Разочарован от невъзможността на съвременния капитализъм да се противопостави на тоталитаризма, Рьопке отхвърля кейнсианските идеи и предлага поредица от мерки за стабилизиране на икономиката и преодоляване на депресията (RÖPKE 1936, 148–219). Те очертават нов икономически модел – пазарното социално стопанство. За учениците е важно да разберат, че в конкретните условия на Голямата депресия държавната намеса е обяснима, но по-късно се превръща в проблем за икономическия напредък и затова е изоставена през 70-те год. на XX в. У тях се затвърждава представата, че икономическото развитие е циклично, съпътствано от възходи и кризи. Това е важно с оглед бъдещето им рационално поведение като икономически субекти и потребители.

Програмата по история и цивилизации за IX клас обособява раздел, в който учениците се запознават с преодоляването на следвоенната икономическа разруха в Източна и Западна Европа, САЩ, Китай и Япония след 1945 г. Отново те се изправят пред съпоставяне на икономическите модели на демократичните и тоталитарните държави през втората половина на XX в. На знанията за икономическите процеси в света след 1945 г. се обръща необходимото внимание с оглед разширяването на представите на учениците за стопанския и социалния живот, за повишаване на икономическата им ориентация. Много от достиженията на науката, техниката и икономиката от втората половина на XX и началото на XXI в. са част от битието и на днешните ученици. Смаляващата се дистанция в историческото време улеснява и тяхното разбиране за икономическите процеси, особено при изясняване на причините за краха на командно-административната икономическа система в СССР и страните от Източния блок, както и трудностите при прехода от планова към пазарна икономика в тези държави след 1989 г.

Световният конфликт между 1939–1945 г. утвърждава водещата роля на САЩ в глобалното промишлено производство. Страната е основен фак-

тор при създаването на Международния валутен фонд (МВФ) и Световната банка. Достиженията на американската наука и техника ефективно се използват в стопанството, където автоматизацията, роботизацията, електронноизчислителната техника навлизат в производството и го интензифицират. Важно е учениците да разберат, че през 50–60-те г. на XX в. от САЩ започва третата индустриална революция (MIRCHEVA et al. 2018, 131; BAEVA et al. 2018, 182; GROZEV, ZARKOV 2018, 172–177; GRUEV et al. 2018, 124–127; MARKOV et al. 2018, 154–159) и това е времето на т.нар. златна ера на Америка (CAMERON 1993, 371–372).

В учебниците е отразено преодоляването на военната разруха в Западна Европа по пътя, очертан на конференцията в Бретън Вудс (юли 1944 г.). Въведена е система за валутни курсове съобразно вижданията на Дж. М. Кейнс за държавна намеса в икономиката. Ролята на държавата в следвоенната икономика се засилва (MIRCHEVA et al. 2018, 128–123; BAEVA et al. 2018, 182; GROZEV, ZARKOV 2018, 176–179; GRUEV et al. 2018, 128–131; MARKOV et al. 2018, 138–135). Във Великобритания и Франция са национализирани банковото дело, транспортът, стоманодобивът, атомната енергетика, част от автомобилостроенето и др. (CARRERAS 2006, 337). Учениците разбират, че държавното регулиране и смесената икономика изиграват положителна роля за възстановяването на стопанския живот, но през 60–70-те г. на XX в. се превръщат в пречка за икономическия напредък. Тогава на преден план излиза икономическата доктрина на монетаризма, която е отразена в два от учебниците (BAEVA et al. 2018, 176; GROZEV, ZARKOV 2018, 247). Появата му се свързва с научната дейност на М. Фридман (1912–2006), която определя важната роля на централните банки, които да регулират равновесието в търсенето и предлагането на паричната маса, съобразно ръста на производителността и потребностите на пазара (FRIEDMAN 2002, 22–36; 75–86). Ярък пример за връщане към доминиращо пазарно развитие е икономическата политика на М. Тачър във Великобритания, представена в учебниците. „Желязната лейди“ подхваща процес на приватизация на държавния сектор с убеждението, че ще реши икономическите трудности с помощта на силна класа от собственици. Този курс е в унисон с желанието ѝ да се противопостави на левите възгледи за политическото и стопанското развитие на страната. Западна Германия избира свой особен път за следвоенното възстановяване – успешния нов модел на пазарната социална икономика. Въвеждането ѝ е дело на Лудвиг Ерхард, противник на кейнсианската теория за силна държавна намеса в стопанския живот (ERHARD 1957, 135–158). В науч-

ната литература най-често се използва определението „социална пазарна икономика“ за икономическото развитие на следвоенната ФРГ. Макар и то да се е наложило, според нас по-правилно е да се изтъква водещата роля на свободния пазар. Това неведнъж е подчертавано и от Лудвиг Ерхард. Немският икономист защитава икономическата свобода, свободния пазар, противопоставя се на картелите, защитава потребителите и посочва, че държавата може да се грижи за социалното благополучие на гражданите, без да пречи на свободното пазарно стопанство. Сполучливо в учебника на изд. „Просвета – София“ АД е изведена част от реч на Л. Ерхард, в която той аргументира критиките си към идеята за държавата на всеобщото благоденствие. Германският политик и икономист защитава пазарната икономика и конкуренцията, като основа на подобряването на производителността и напредъка. Германското икономическо чудо връща мястото на страната като водеща индустриална сила в Европа. На тази основа се разширяват и социалните грижи към гражданите (GRUEV et al. 2018, 128–131). Германският модел е повлиян от икономическата и социалната политика на скандинавските държави. В учебника на ИК „Анубис“ е подчертано влиянието на скандинавския икономически и социален модел върху германската социална система. Изяснява се, че той се опира на високи данъци върху едрия бизнес и обществена дисциплина, които осигуряват значителни средства за социално подпомагане на широки слоеве от населението. За учениците е важно да разберат, че краят на ХХ в. е белязан от тържеството на неолиберализма, монетаризма и приватизацията.

Десетилетията на „Студената война“ са време на съперничество на двете икономически системи – командно-административната и пазарната (смесената). Възстановяването на 16 европейски държави по плана „Маршал“ (CAMERON 1993, 360–361) след 1948 г. се осъществява под координацията на Европейската организация за икономическо сътрудничество (ЕОИС). През 1949 г. Съветският съюз организира Съвет за икономическа взаимопомощ (СИВ). В него влизат държавите в Източна Европа, поели по пътя на народната демокрация и социализма (TOLMACHEVA 2003, 246–256). Икономическото съревнование показва коя от тях е по-състоятелна.

Изучаването на историята на СССР след 1945 г. дава възможност на учениците да разберат защо командно-административната икономическа система не издържа в конкуренцията с пазарната или смесената система (GRUEV et al. 2018, 144–147; GROZEV, ZARKOV 2018, 183–187; MARKOV et al. 2018, 154–159; MIRCHEVA et al. 2018, 115–116). Възстановяването на СССР от войната е последвано от икономически напредък, но той не е дос-

татъчен, тъй като се разпиляват капиталовложения в неефективни стопански начинания (разораване на целини; строителство на гигантски заводи далеч от ресурсни находища; поддържане на огромен и скъпо струващ военнопромишлен комплекс; бавно навлизане на технологичните достижения в масовото производство и потребителското търсене; разточителство на суровини, нарастване на външния дълг и др.). Брежневият период на застои е последван от дълбока криза на съветския модел и рухване на командно-административната икономическа система (TOLMACHEVA 2003, 564–272).

В страните от Източна Европа под съветски натиск се налага икономически модел със следните характеристики: 1. Държавна собственост върху земята, предприятията и пазарите; 2. Задължителен държавен план за икономическо развитие (най-често за 5 г.); 3. Отсъствие на свободен пазар и липса на конкуренция; 4. Държавно регулиране на стоките, услугите и ресурсите; 5. Възпрепятстване на личната стопанска активност; 6. Икономически връзки преобладаващо със страните – членки на СИВ; 7. Вземане на решения за стопанско развитие по идеологически критерии. В продължение на четири десетилетия се натрупват редица грешки и проблеми, които водят до криза и след 1989 г. започва труден преход към демокрация и пазарна икономика, към „връщане в Европа“. За учениците е важно да разберат, че командно-административната система не успява да се докаже като по-ефективна спрямо пазарната система (BAEVA et al. 2018, 167).

В учебниците се обръща внимание на процесите на преход към свободна пазарна икономика в бившите социалистически страни (MIRCHEVA et al. 2018, 134–136; GROZEV, ZARKOV 2018, 229–230; BAEVA et al. 2018, 194–197). Очертани са стъпките и трудностите при разграждането на държавната икономика и утвърждаването на пазарните механизми – реституция на земята, горите и градската собственост, затваряне на нерентабилни предприятия, либерализиране на цените, финансови реформи, намаляване на доходите, нарастване на безработицата, умишлени фалити на предприятия с оглед приватизирането им на безценица, нарастване на престъпността, превръщането на бившата комунистическа номенклатура в нова капиталистическа класа, дълбокото социално разслоение и др. Учениците осъзнават, че източноевропейците плащат социалната цена на прехода. Те се уверяват, че Полша, Чехия и Унгария, които най-бързо и решително провеждат реформите, тръгват към икономически просперитет и интеграция със страните от Европейския съюз (ЕС). България и Ру-

мъния изостават с промените, което забавя повишаването на жизнения стандарт и интегрирането им в съюза (CARRERAS 2006, 325–329).

В новите учебници по история и цивилизации за IX клас място намират и усилията за икономическа интеграция в Западна Европа след 1945 г. (MIRCHEVA et al. 2018, 123–125; GROZEV, ZARKOV 2018, 210–215; BAEVA et al. 2018, 172–175; GRUEV et al. 2018, 174–179; MARKOV et al. 2018, 190–193). Сред тях изпъква появата на Европейската икономическа общност (ЕИО) през 1957 г. Учениците се запознават с етапите на разширяване на общността през следващите три десетилетия и включването на нови държави. Интеграцията се задълбочава след 1992 г., когато ЕИО се превръща в ЕС с договора от Маастрихт, а в началото на XXI в. новата интеграционна вълна превръща ЕС в един от основните икономически фактори на съвременния свят (CAMERON 1993, 391–394).

С предимно икономическа проблематика в учебниците е разгледадено и съвременното развитие на водещите азиатски страни Китай и Япония (MIRCHEVA et al. 2018, 132–133; GROZEV, ZARKOV 2018, 220–227; BAEVA et al. 2018, 186–193; GRUEV et al. 2018, 136–139; MARKOV et al. 2018, 150–153), които тръгват по различен път на развитие след Втората световна война. Краят на гражданската война в Китай води до появата на Китайската народна република (1949). В нея се утвърждава командно-административна икономическа система. С насилие се провеждат коопериране на земята, национализация на индустрията и планиране на производството. Провалът на т.нар. Голям скок не позволява на Китай да догони икономически развитите страни. За учениците е важно да разберат, че именно икономическата несъстоятелност на режима води до дълбока промяна в края на 70-те г. Тогава Китай поема по пътя на пазарните реформи, при запазване на комунистическия режим (ROBARTS 2009, 379–384). Икономическата свобода и включването на страната в световното стопанство и търговия я превръщат за четири десетилетия в един от големите икономически фактори в началото на XXI в., в „работилницата на света“. Икономическият път на Япония (първоначално под американски контрол) е свързан с помощ за възстановяване и за две десетилетия след 1945 г. страната се превръща в развита индустриална и демократична държава. Японското икономическо чудо се основава на пазарната система, откритията на науката и техниката, високата образованост и квалификация, дисциплината, прагматизма и лоялността на японците към компаниите, в които работят, често през целия си трудов живот (HENSHAL 2007, 210–213).

Представянето на конкуриращите се икономически системи през втората половина на XX в. е едно от достойнствата на новите учебници за IX клас, тъй като познаването на съвременните тенденции в икономическото развитие, механизмите на стопанския живот и понятията, свързани с него, са част от така важната икономическа грамотност на учениците, част от тяхното гражданско образование. В тях присъстват множество икономически понятия – автаркия, антитръстово законодателство, бюджетен дефицит, валутен борд, девалвация, декартелизация, дефлация, единен пазар, златен стандарт, инфлация, колхоз, контрол върху валутни курсове, концесия, корпорации, кредитор, кулак, локаут, монетаризъм, неолиберализъм, открита икономика, протекционистки мерки, рейгъномика, реституция, рецесия, совхоз, средна класа, стагфлация, тачъризъм, фалит, фондова борса, шокова терапия и др. Чрез икономическата тематика учениците се запознават с мястото и ролята на МВФ, Световната банка и други финансови и икономически институции с глобално влияние, опознават идеите на някои от водещи икономически мислители на XX в. като Дж. М. Кейнс, В. Ръопке, Л. Ерхард, Ота Шик, М. Фридман, Дж. Гълбрайт и др.

В уроците с икономическа тематика стопанските процеси са представени с множество таблици със статистически данни и диаграми (годишно производство в различни стопански сектори, търговски оборот, индекси за безработица, инфлация, цени, издръжка на живота, социални разходи, нарастване на БВП и др.). Тези условно-графични изображения улесняват учениците при възприемането на знанията за съвременния стопански живот. Многобройните изображения (предимно фотографии) допринасят за разбиране на промените в технологиите на съвременната икономика.

При съпоставянето на актуалните учебници по история и цивилизации за IX клас можем да посочим, че стопанският живот, трудовото всекидневие, водещите икономически идеи и учения са представени най-разгърнато от авторските колективи на издателствата „Булвест 2000“, „Просвета – София“ и „Даниела Убенова“. В учебниците на тези издателства се срещат и допълнителни икономически понятия, извън онези, които се изискват от програмата. В учебника на „Булвест 2000“ се намира и единственият урок-упражнение на икономическа тематика (BAEVA et al. 2018, 120–121). В една или друга степен одобрените учебници допринасят за обогатяване на икономическата грамотност и култура на учениците, която ще се разширява в тяхното по-нататъшно обучение по гражданско образование.

* * *

В заключение можем да подчертаем, че обучението по история и цивилизации в IX клас дава знания за съвременното икономическо развитие. Учениците разширяват представите си за стопанския живот, които имат от изучаваните по-рано човешки цивилизации, общества и държави. Изследваните и сравнени в настоящата статия учебници допринасят в голяма степен за икономическата култура на деветокласниците, които приближават времето на своето зряло житейско битие. Те им дават добра представа за същността на съвременното икономическо развитие, за идеите и политиките в стопанския живот, за някои от водещите икономически мислители на XX в., за икономическите успехи и провали на съвременните общества и държави. За младите хора е важно да разберат същността на съвременния трудов процес, ролята на новите технологии, значението на собствеността, необходимостта от икономическата свобода и стопанската инициативност. Може да се твърди, че разгледаните учебници по история и цивилизации за IX клас спомагат за разбирането на съвременните икономически системи, на тяхната стопанска състоятелност и перспективност. Авторските колективи успешно са изпълнили задачите си в тази област. Те насочват учениците към осъзнато и прагматично икономическо поведение, обогатяват икономическия им речник с нови понятия, както и разбирането за важността на икономическото им поведение като част от демократичното гражданско общество в условията на съвременната стопанска среда.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

BAEVA et al. 2018. (BAEVA, I., KALINOVA, E., YAKIMOV, G., VASEVA, N., IVANOVA, V.) *Istoriya i tsivilizatsii za 9. klas*. Sofia: Bulvest 2000 [In Bulgarian]. (БАЕВА, И., КАЛИНОВА, Е., ЯКИМОВ, Г., ВАСЕВА, Н., ИВАНОВА, В., 2018. *История и цивилизации за 9. клас*. София: Булвест 2000).

BUYST, ER., FRANASZEK, P., 2010. Sectoral developments, 1914–1945. *The Cambridge Economic History of Modern Europe. 2:1870 to the Presents*. Cambridge: 208–231.

CAMERON, R., 1993. *A Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present*. Second Edition, Oxford.

CARRERAS, A., 2006. The twentieth century – from break with the past to prosperity (III). *Economic and social policies. An Economic History of Europe*. London: 289–334.

DZHONSAN, P., 1993. *Savremennostta. Svetat ot 20-te do 90-te*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“ [In Bulgarian]. (ДЖОНСЪН, П., 1993. Съвременността. Светът от 20-те до 90-те. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“).

ERHARD, L., 1957. *Wohlstand für Alle*. Düsseldorf.

FRIEDMAN, M., 2002. *Capitalism and Freedom*. 40 Anniversary Edition. Chicago.

GROZEV, K., ZARKOV, T., 2018. *Istoriya i tsivilizatsii za 9. klas*. Sofia: Izd. Daniela Ubenova [In Bulgarian]. (ГРОЗЕВ, К., ЗАРКОВ, Т., 2018. *История и цивилизации за 9. клас*. София: Изд. „Даниела Убенова“).

GRUEV et al., 2018. (GRUEV, M., STOYANOV, B., SLAVCHEV, K., SIDEROV, YD.) *Istoriya i tsivilizatsii za 9. klas*. Sofia: Izd. „Prosveta-Sofia“ AD [In Bulgarian]. (ГРУЕВ, М., СТОЯНОВ, Б., СЛАВЧЕВ, К., СИДЕРОВ, Я., 2018. *История и цивилизации за 9. клас*. София: Изд. „Просвета-София“ АД).

HENSHAL, N., 2007. *Istoriya na Yaponiya ot kamennata era do prevrashaneto na stranata v svrabsila*. Sofia: 2007. Riva [In Bulgarian]. ХЕНШАЛ, Н. 2007. *История на Япония от каменната ера до превръщането на страната в свръхсила*. София: Рива.

KURZ, H. 2016. *Economic Thought. A Brief History*. New York.

MARKOV et al. 2018. (MARKOV, G., MARINKOV, B., TRIFONOVA-BENOVA, M. KUSHEVA, R.) *Istoriya i tsivilizatsii za 9. klas*. Sofia: Prosveta AzBuki [In Bulgarian]. (МАРКОВ, Г., МАРИНКОВ, Б., ТРИФОНОВА-БЕНОВА, М. КУШЕВА, Р. 2018. *История и цивилизации за 9. клас*. София: Просвета АзБуки).

MIDDLETON, R., 2008. Government and the economy 1860–1939. *The Cambridge Economic History of Modern Britain*. 3. Cambridge, 238–266.

MILLWARD, R., BATEN, J. 2010. Population and living standards, 1914–1945. *The Cambridge Economic History of Modern Europe*. 2:1870 to the Presents. Cambridge, 232–263.

MIRCHEVA et al. 2018. (MIRCHEVA, HR., MITEV, Y., ILIEV, I. RANGELOVA, G.) *Istoriya i tsivilizatsii za 9. klas*. ИК „Anubis“, Sofia: 2018 [In Bulgarian]. (МИРЧЕВА, ХР., МИТЕВ, Й., ИЛИЕВ, И. РАНГЕЛОВА, Г., 2018. *История и цивилизации за 9. клас*. София: ИК „Анубис“).

PENCHEV, P. D., 2014. Golyamata depresiya v teoretichnite razrabotki na Layanal Robins, Vilhelm Ryopke i Rihard fon Strigl. (Ima li neshto novo v dobre zabravenoto staro?) *Godishnik na UNSS – UNSS yearbook*. XI. Sofia: 195–236 [In Bulgarian]. (ПЕНЧЕВ, П. Д., 2014. Голямата депресия в теоретичните разработки на Лайънъл Робинс, Вилхелм Ръопке и Рихард фон Стригл. (Има ли нещо ново в добре забравеното старо?). *Годишник на УНСС*. XI. София: 195–236).

POLYAK, G. V., 2016. *Èkonomičeskaja istorija*. T. 5. Moskva [In Russian]. ПОЛЯК, Г. В. *Экономическая история*. Т. 5. Москва).

ROBARTS, DZH., 2009. *Istoriya na Kitay*. Sofia: Riva [In Bulgarian]. (РОБЪРТС, ДЖ., 2009. *История на Китай*. София: Рива).

RYVKA, ZD., 1999. *Principles of the Management System Bata*. Zlin.

RÖPKE, W., 1936. *Cryses & Cycles*. London.

SIEGLER, M. 2017. *An Economic History of the United States. Connecting the Present with the Past*. London.

STRAKOVA, L., 2021. *Grazhdanski tsennosti i grazhdansko obrazovanie*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“ [In Bulgarian]. (СТРАКОВА, Л., 2021. *Граждански ценности и гражданско образование*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“).

TEMIN, P. 2008. The Great Depression. *The Cambridge Economic History of the United States*. III. Cambridge, 301–328.

TODOROV, HR., 2022. *Za tselta na grazhdanskoto obrazovanie v bulgarskoto sredno uchilishte dnes. Grazhdanskoto obrazovanie dnes – postizheniya i predizvikatelstva*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 15–18 [In Bulgarian]. (ТОДОРОВ, ХР. 2022. *За целта на гражданското образование в българското средно училище днес. Гражданското образование днес – постижения и предизвикателства*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 15–18).

TOLMACHEVA, R., 2003. *Èkonomičeskaja istorija*. Moskva: Izdatel'sko-torgovaja korporacija „Daškov i Ko“ [In Russian]. (ТОЛМАЧЕВА, Р., 2003. *Экономическая история*. Москва: Издателско-торговая корпорация „Дашков и Ко“).

VIETOR, R.H.K., 2008. Government Regulation of Business. *The Cambridge Economic History of the United States*. III. Cambridge. 969–1012.

YADGAROV, YA. 2009. *Istoriya èkonomičeskikh ucheniy*. Moskva: Infra-M [In Russian]. (ЯДГАРОВ, Я. 2009. *История экономических учений*. Москва: Инфра-М).

ZAHARIEV, Z., 2001. *Grazhdansko obrazovanie, Kniga za uchitelya*. Sofia: Natsionalen institut po obrazovanie [In Bulgarian]. (ЗАХАРИЕВ, З., 2001. *Гражданско образование. Книга за учителя*. София: Национален институт по образование).

Uчебna programa po istoriya i tsivilizatsii za 9. klas [https://www.mon.bg/bg/28, posledno poseten na 29.12.2022 g.] [In Bulgarian]. (Учебна програма по история и цивилизации за 9. клас. [https://web.mon.bg/bg/1691 последно посетен на 24.02.2023 г.]).

Uчебna programa po grazhdansko obrazovanie za 12. klas [https://web.mon.bg/bg/100523 posledno poseten na 24.02.2023 g.] [In Bulgarian]. (Учебна програма по гражданско образование за 12. клас [https://web.mon.bg/bg/100523 последно посетен на 24.02.2023 г.]).

MODERN ECONOMIC DEVELOPMENT REFLECTED IN HISTORY AND CIVILIZATIONS EDUCATION IN 9TH GRADE

Summary: The article aims to examine the role of textbooks on history and civilizations for the 9th grade in the acquisition of knowledge about modern economic life, the assimilation of economic ideas and concepts that form the economic literacy of students. The textbooks are examined, analyzed and compared with regard to the above purpose. The article draws attention to those of them that present ideas, policies and personalities in the field of economics that had a strong impact in the 20th century. The textbooks present the good examples that contribute to the orientation of the students in the complex economic life of Modernity. The economic knowledge of young people is an important part of their civic culture, which will ensure their successful inclusion in the economic and social life of Bulgarian society.

Keywords: modern economic development, history education in schools, economic literacy, civic education.

Assoc. Prof. Georgy Yakimov, PhD
Sofia University St. Kl. Ohridski,
Faculty of History,
ORCID – https://orcid.org/0000-0002-1311-8345
e-mail: gyakimov@uni-sofia.bg
yakimov_g@abv.bg

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗИВИ

ВАЖЕН ПРИНОС В ОСМАНИСТИКАТА

Рец. на книгата: Олга Тодорова. Домашното робство и робовладение в османска Румелия. София: ИК „Гутенберг“, 2021. 444 с.

Проф. д.и.н. Красимира Мутаfoва
Великотърновски университет
„Св. св. Кирил и Методий“

Още с излизането си от печат в края на 2021 г. внушителното и като обем, и като значимост на поставените проблеми монографично изследване на Олга Тодорова „Домашното робство и робовладение в османска Румелия“ привлече вниманието както на специализираните научни среди у нас и в чужбина, така и на по-широката читателска аудитория. Преждевременната кончина на авторката (9 май 2022 г.)¹ – един от най-задълбочените и нестандартни изследователи на българската, балканската и османската социална история и култура през XV–XVIII в. – осуети по-широкия публичен дебат

върху разискваните в последната ѝ книга изключително важни и за днешното ни общество въпроси.

¹ Доцент доктор Олга Тодорова бе посмъртно удостоена с академична длъжност „професор“ по „История на България“ (Социална история XV–XVIII век) като единствен участник в обявения конкурс (Държавен вестник, бр. 111 от 31.12.2021 г.) за нуждите на секция „Българите, Османската империя и Европа“ в Института за исторически изследвания при БАН.

Задълбоченото и многоаспектно изследване на най-масовата форма на робство – домашното, практикувана в целия ислямски свят, включително и на Балканите, е с дългогодишна предистория. Интересът към тази проблематика е засвидетелстван още в една от най-ранните публикации на О. Тодорова, посветена на женското робство (TODOROVA 2002, 230–269). Замислена като опит да се хвърли повече светлина върху женската социална история на българските земи от османския период, студията е съществен принос в изследването на една слабо разработена тема в българската историография и, бих казала, очертава насоките на амбициозна и успешно реализирана, както сочат последвалите публикации, научна „програма“. В продължение на почти две десетилетия в поредица свои изследвания Олга Тодорова буквално „попълва“ „празните полета“ в научното познание за тази толкова важна за нашата история тема.

Между тях бих посочила няколко студии, открояващи се със задълбочено проучване и интерпретиране на изворите и нестандартния поглед към донякъде „неглижирана тема“ в специализираните османистични изследвания, но остро полемизирана в общественото пространство (TODOROVA 2014, 150–167; TODOROVA 2016, 22–88; TODOROVA 2017, 86–129; TODOROVA 2018, 402–424; TODOROVA 2019, 5–55).

Своите изследователски търсения, посветени на домашното робство, О. Тодорова обединява по блестящ начин в последната си монография. Във фокуса на многопластовото ѝ проучване са днешните български земи и най-близко прилежащите им територии – ядрото на някогашната османска провинция Румелия, а хронологическите рамки, макар акцентът да е поставен върху периода XV – средата на XVIII в., обхващат цялата османска епоха до Освобождението на България.

Монографията е резултат от задълбоченото проучване на впечатляващо богата изворова база и широк кръг изследвания. Преимуществовно място сред десетките публикувани и непубликувани източници от различен жанр и произход (османски, западноевропейски, славянски и др.) заемат архивните документи, извлечени от сиджилите (протоколните книги на местните кадийски съдилища) на градовете София, Русе и Видин (с. 26), както и султанските законници (кануннамета), фермани, фетви и др. Не са коментирани османски данъчни регистри от периода, въпреки че в немалко от тях, най-вече в *муфассал* дефтери (подробни поименни регистри) от XVI–XVII в., фигурират освободени роби (*муатик*) с конкретно фиксиран социален статус и патронажна връзка. Разбира се, единичните регистрови данни едва ли биха променили съществено изводите на ав-

торката, но те вероятно биха придали допълнителна плътност на част от констатациите.

Текстът, с общ обем от 442 страници (с библиографията), е структуриран в рамките на предговор, въведение, шест глави и епилог. Отправни за цялото изследване са поставените въпроси относно типологията, същностните характеристики на робските системи и формирането на шериатската робска парадигма в първите две въвеждащи части – Предговор и Въведение. Водещо е разбирането, че в Османската империя, която „учените квалифицират като „общество с роби“ (DAL LAGO, E., C. KATSARI, 2008, 5)², робството не е маргинално явление, а има запазено място както в частния, така и в обществено-политическия живот и е важен елемент не само на османския начин на живот, но и на цялостния османски обществено-културен код (с. 9). Още тук авторката повдига едни от най-дебатираните през последните години въпроси, свързани с обозначението на османския период в българската история, на които обстойно се спира в Епилога на книгата си. О. Тодорова е абсолютно права, че немалко от днешните недоразумения и острастени спорове на тема **робство/турско робство** през османския период се дължат освен на политически, идеологически, психологически и пр. фактори и на липсата на достатъчно профилирани „робски“ изследвания в българската историография (с. 11, 19–20), което е и причина за всякакъв род любителски и псевдонаучни спекулации. Показателен е фактът, че до 90-те години на XX в. домашното робство, с изключение на статията на Б. Цветкова от 1954 г. (TSVETKOVA 1954, 82–100), в която само бегло е засегната темата, остава извън полезрението на българските историци. В продължение на десетилетия полемиките около робството, както основателно изтъква авторката, текат преди всичко под знака на идейно-политическите противопоставяния, развиват се предимно в масмедияте, а не толкова по страниците на научните издания. След 1989 г. най-вече като отглас от „мъчително заглъхващото ехо на т.нар. възродителен процес“, ако дословно се позова на О. Тодорова, общественото внимание към „османското наследство“, а оттам – и към свързаната с османските векове „робска“ проблематика, „се засилва“ (с. 19). Симптоматичен е фактът, че и понастоящем, с изключение на публикациите на самата О. Тодорова, включително и на тук рецензираното монографично изследване, темата продължава да е сравнително слабо разработена. Единични са специализираните изследвания, базирани най-вече на западноевропейски извори, които по-

² О. Тодорова се позовава на изследването на DAL LAGO, C. KATSARI, 2008.

ставят въпроси около търговията със заробени българи в Средиземноморско-Черноморския басейн в периода на/и непосредствено след османското завоевание. Повечето публикации са медиевистични (SAKAZOV 1932, 1–62; GYUZELEV 1997, 212–219; MATANOV 2004, 64–68; HINKOVSKI 2013–2014, 229–243; MLADENOV 2017, 208–219) и само малка част от авторите, както отбелязва О. Тодорова, проявяват интерес към съдбата на „масовите роби“ в по-късните, „класически“ османски времена (ATANASOV 2013, 3–11). Докъм 70-те години на XX в. не по-различно е положението и в световната османистика. Както се подчертава в краткия историографски преглед (с. 15–21), за разлика от т.нар. елитни роби в контекста на системата *кул*, чието изследване е с траен периметър и постижения в българската и чуждата историография, далеч по-слабо проучени са „домашните роби“. Интересът към тях нараства едва от 70-те – 80-те години на XX в., когато е преодоляна и фрапиращата диспропорция в изследванията.

При този дефицит на публикации по проблемите на домашното робство в българската научна книжнина авторката си поставя няколко основни задачи, определящи в структурирането на книгата ѝ: изследване на етническия произход на домашните роби; конверсията в различните ѝ проявления; социално-правните и социокултурните измерения на домашното робство, интеграцията на робите в османското общество и пр.

Във Въведението (с. 33–53), в което в синтезиран вид са представени прототипите на робството в ислямския свят в предосманска епоха, О. Тодорова разглежда три, донякъде отправни за изследването, въпроса: как от религиозноправна гледна точка се третираат източниците на роби; какви законови ограничения и права са предвидени за тях; как се регламентира освобождаването от робство в ислямското право, една от най-подробно разработените в ислямската юриспруденция проблематики (с. 48–51) – всички ислямски правни школи създават „своя“ разгърната система от правила, третиращи различните начини на освобождаване и произтичащите от тях правни последици. Особено важен във формирането на шериатската робска парадигма е казусът, който според мен понякога се пренебрегва или съзнателно се пропуска в изследванията, че приемането на исляма от страна на един роб никога не е признато за основание, водещо до „автоматичното“ му освобождаване, но еманципацията на такъв роб всячески е окуражавана (с. 43). Изведените теоретични постановки във въвеждащите части на изследването очертават общата нормативна рамка, която без съществени промени продължава да действа и в Османската империя. Доколко стриктно е следвана, О. Тодорова проследява в детайли

в рамките на същинското изследване. Важен е изводът, че вкл. и до днес с определящо значение за „продължителния живот“ на институцията на мюсюлманското домашно робство се оказва формираната устойчива система от етични правила, пряко повлияна от кораничните постановки.

Едни от основните акценти в първа глава *Заробването и заробваните* (с. 53–102) е поставен върху източниците и основните методи за набиране на роби в Османската империя – войни, разбойнически набези, „наказателни“ и „криминални“ заробвания. Авторката аргументирано оспорва неправомерното твърдение, че както по време на самото османско завоевание, така и през всичките векове на османско господство „редиците на робите“ са захранвани главно за сметка на покореното местно християнско население, в т.ч. и на българите. Несъстоятелността на тази теза е доказана чрез пунктуално изследване на етническия състав на робите в рамките на три периода. В епохата на завоеванието и утвърждаването на османската власт на Балканите (XIV – ок. средата на XV в., всъщност окончателното завладяване на Балканите е през 1499 г. – б.м., К.М.), сред домашните роби преобладават представителите на балканските народи, в т.ч. и българи, без да са изключение робите военнопленници от Западна Европа (с. 60). С трайното стабилизиране на османската власт на Балканите се слага край на масовите безконтролни заробвания на балканско християнско население. През епохата на т.нар. Рах Ottomana (ок. средата на XV–XVIII в.) робският контингент се запълва главно за сметка на (военно) пленници от Европа, Африка и Азия. Убедително аргументиран е изводът, че след средата на XV в. българското „присъствие“ сред робите е минимизирано – изключение са т.нар. наказателни заробвания при бунт срещу властта или при по-значими разраствания на хайдушкото и харамийското движение по места (легитимни от гледна точка на шерията). Неотменно практикувани обаче, без да са политика, насочена избирателно към българите, са т.нар. криминални заробвания, при които не само християни и християнки, но и мюсюлмани и мюсюлманки стават жертва на отвличания с цел продажба или искане на откуп (с. 77–80). Огромното етническо многообразие сред робите през този период е красноречиво илюстрирано с таблично изведените обобщени данни относно етническия състав на домашните роби в София през 1550–1750 г. (с. 69–70, 87–101). Макар и „представителна извадка“, отнасяща се за 113 роби, проучените от О. Тодорова „робски документи“ от частично или изцяло оцелели сиджали на Софийския кадийски съд, понастоящем съхранявани в Ориенталския отдел на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, допълнени

с информацията от публикациите на Д. Ихчиев и Г. Гълъбов относно няколкото изгубени софийски сиджила от този период, аргументират убедително изводите ѝ. През третия период – епохата на Късната империя (края на XVIII–XIX в.) – етническият спектър на робите рязко се стеснява и се свежда най-вече до чернокожи африканци и бели роби от Кавказ.

С важно значение за осмисляне на парадигмата на робство в османската действителност са коментиранията в самостоятелен параграф (Роби и *зимми*) фрапиращи разлики между положението на робите чужденци – от една страна, и лично свободните немюсюлмански поданици (*зимми*), в т.ч. и българите – от друга (с. 82–87). Изведените в приложената таблица специфики в статута на робите и *зиммите* според шериатските регламенти налагат извода, че докато немюсюлманинът е бил пълноценен правен субект, то по своите правни характеристики робът е бил най-вече обект на правото.

Същностна част от монографията са разискваните в дихотомична връзка проблеми във втора и трета глава, пряко свързани с механизмите за интеграция на робите в Румелия през XV–XVIII в. и с неинтегрираните роби през този период. И в двете глави изложението е фокусирано върху взаимоотношенията между господари и роби, дотолкова, доколкото положението на домашните робите, както подчертава О. Тодорова, се явява функция най-вече от характера на тези взаимоотношения (с. 181).

Позовавайки се на документи от сиджилите на София, Русе и Видин от XVI–XVIII в. във втора глава *Претопяване в османския „котел“: робската интеграция в Румелия през XV–XVIII в. като индивидуален процес (етапи и механизми)* (с. 102–180) Тодорова анализира в детайли разнообразните механизми на интегриране на робите в османското общество (икономически, религиозни, брачни, езикови и т.н.). Важен е изводът, че предпоставка за по-добрата жизнена перспектива на робите са тяхната професионална реализация и трудова интеграция, както и сравнително високата степен на физическа свобода, с която те се ползват (с. 124). Неотменна характеристика на интеграцията е ислямизацията, макар част от робите, както сочат анализираните извори, да запазват старото си вероизповедание.

Значително място във втора глава е отделено на граничните статуси между робство и свобода, през които преминават немалка част от домашните роби, преди да се влеят в редиците на свободните хора. Ключово с оглед интегрирането на робите в османското общество е освобождаването от робство, коментирано в детайли от авторката. Изводът на О. Тодорова, подкрепен с разгледаната от нея документация (сиджили), е, че на Балканите се прилагат всички допустими според ислямското право форми

на освобождаване (*итк*, *мукатаба*, *тедбир* и пр.), като всяка една от тях предполага различна степен на участие на роба в предначертаването на собственото му бъдеще. От важно значение за разбирането на същностните характеристики на домашното робство е и констатацията, че в централнобалканските провинции на Османската империя освобождаването след повече или по-малко дълготрайно служене е редовна и общоприета практика. Потомственото робство, макар и напълно легитимно от гледна точка на шериата, в действителност, както категорично сочат анализираниите документи, се практикува рядко (с. 137).

Подобавачо място в изследването на интеграцията на робите е отделено на акта на еманципация на интегрираните роби, който им дава статус на пълноправни от юридическа гледна точка субекти, изравнявайки ги с останалите свободни поданици на султана. В този именно контекст, в рамките на възможното, са проследени реализацията на „освободения роб“ и „таванът“ на социално израстване, както и т.нар. патронажно-клиентелна връзка между господар и роб, широко отразена в документите за освобождаване от робство (с. 150). Тук според мен биха могли да се намесят като аргумент и обобщените данни от османските *муфассал* дефтери, които биха допълнили коментираниите документи от софийските сиджли с конкретизирането на статуса на освободения роб (*муатик*) и „патронажната връзка“, отразени в регистровите данни. На примера на т.нар. case study – няколко робски казуса, отразени в софийски сиджил с наследствени описи (*тереке* дефтер) от периода 1671–1678 г., О. Тодорова нагледно конкретизира житейската реализация на освободените роби в османското общество. Най-улеснени в интегрирането си, както сочат анализираниите документи, се оказват онези роби или освободени роби, които се свързват в брак с мюсюлманин или мюсюлманка по рождение. Разгледаните примери аргументират извода, че на територията на Централните Балкани интегрирането на домашните роби в османския социум следва отдавна заложените в ислямския свят модели. Специфичното в балканския случай е крайната непопулярност на потомственото робство и почти повсеместното освобождаване на робите след сравнително кратък период на служене. Насърчавайки еманципацията и интеграцията на домашните роби – както чрез регламенти на османското светско законодателство, така и посредством ред практики, позоваващи се на шериата – държавата не се намесва пряко в тези процеси. Т.е. през разглеждания период интеграцията на домашните роби, както подчертава О. Тодорова, е държавно толерирано, но не и държавно контролирано явление. Промяната настъпва едва в епохата

на Танзимата, когато държавата пряко се намесва в освобождаването и подпомагането за еманципирането на освободените роби.

В точно обратна посока са разискваните типични случаи на неинтегрирани роби до средата на XVIII в. в трета глава *Жертви, бегълци, престъпници: неинтегрираните роби до средата на XVIII век* (с. 181–219) – донякъде продължение на предходната глава, но и неин контрапункт. Разгледани са най-драстичните и най-разпространените форми на произвол: физическо насилие – отразено най-вече във фетвите (в детайли са коментирани фетвите на шейхюлислама Ебуссуд Ефенди – един от най-авторитетните шейхюлислами в османското и ислямското право, тясно свързан със законодателната дейност на султан Сюлейман I (1520–1566), сексуалната принуда, незаконното отвлечане в робство на поданици на империята, „верижните“ продажби, насилствените помюсюлманчвания и пр. Именно проявите на подобен произвол според Тодорова са основна причина за разгръщането на различни – по-пасивни или по-активни – форми на робска съпротива, включително на робски бягства и робска престъпност.

Доста по-различен тип въпроси провокира „особеният случай“ на „чернокожите домашни роби“ (т.нар. арапи), разгледан в четвърта глава *Особеният случай на робите „арапи“* (с. 219–256), разискван и в една от последните студии на О. Тодорова (TODOROVA 2019, 113–143). Въпреки относителната им малобройност в централнобалканските провинции на Османската империя, те според нея заслужават повече внимание по няколко причини: неофициалната им маргинализация по расов признак (посезаема едва през XIX в.); своеобразните форми на тяхната вътрешна организация и самоорганизация (ложи); специфичната култура, носители на която те се явяват, и начинът, по който тази култура функционира в османски условия. Както Тодорова констатира обаче, освен единични споменавания в сиджилите на София, Русе, Видин и Битоля за роби „с тъмен цвят на кожата“ (с. 237), липсват данни за африкански робски „колонии“ на територията на днешна България и Република Северна Македония. Симптоматичен според нея е фактът, че въпреки че в България днес не биха могли да бъдат открити потомци на „чернокожите африканци, робували някога по нашите земи“, в колективната народна памет задълго се задържа един въображаем образ на „черните арапи“ – формиран още по време на Късното средновековие и доизграждан през османските векове, силно изопачен и расистки обогрнен, без почти никакви допирни точки с действителната история от османската епоха.

Въз основа на обобщените данни от софийските сиджали от средата на XVI до средата на XVIII в. в пета глава *Румелийските робовладелци през XVI–XVIII в. (въз основа на примера на османска София)* (с. 256–289) авторката прави успешен опит да очертае социално-религиозния профил на притежателите на роби, които тя обозначава като робовладелци. „Извлечените“ от сиджилите данни аргументират извода ѝ за дифузия на домашното робовладение сред почти всички прослойки на провинциалното османско общество. Другият основен проблем, който О. Тодорова поставя, засяга различните типове „стратегии“ на робовладелците спрямо техните роби. Приложеният подход за изследването им е безспорно интересен, но обобщенията, базирани на таблично изведените данни за отношението на „господарите към техните роби според типа „робски“ документи в софийските сиджали (средата на XVI – средата на XVIII в.)“ (с. 286), са с неминуемо субективен характер – както поради факта, че се отнасят за конкретно определен регион, така и поради естеството на условно въведените критерии и оценъчни характеристики.

Един от акцентите е поставен върху престижната страна на робопритежанието и на възприемането му като знак за по-издигнат социален статус или заявка за такъв, както и на демонстрирана привързаност към мюсюлманските ценности. Подобно разбиране за робите според Тодорова би могло да обясни стремежа на някои представители на мюсюлманския градски плебс, включително и от средите на новопомюсюлманчените, да инвестират значителен, понякога дори неразумно висок процент от своите имущества за придобиването на роб/робиня (с. 288).

Провокиращият нееднозначни въпроси, оценки и коментари феномен на немюсюлманското робовладение в Румелия – практикувано както вътре, така и вън от Османската империя, което засега остава почти непознато извън тесните научни среди, е разгледан в шеста глава *Вътрешни и външни робски паралели* (с. 289–356). Специално внимание е отделено на вътрешното за империята немюсюлманско (еврейско и християнско) робовладение, което, въпреки усилията на османските власти то да бъде премахнато или поне ограничено, оцелява чак до XIX в., макар и в твърде скромни при православните християни мащаб. За това „дълголетие“ несъмнено „допринася“ и шериятът, в който липсват забрани относно притежанието на роби немюсюлмани от страна на *зиммите*. Абсолютната забрана се отнася за роби мюсюлмани (с. 289–290) – т.е. налице е перманентната опасност притежателите да загубят закупените роби, в случай че приемат исляма – обичайно явление според коментираните документи от кадийските сиджали.

Това обстоятелство според О. Тодорова допълнително обяснява сравнително малкия брой немюсюлмани, притежатели на роби. Проблематично от гледна точка на шериата е и придобиването на малолетни роби, тъй като ислямската доктрина третира малолетните като потенциални мюсюлмани (с. 290) – въпрос от особена важност, разискван във Въведението и в рамките на втора глава (с. 131–132). Определящ е фактът, че според ислямското право дете, чиито родители не са известни, по презумпция е смятано за принадлежащо към исляма и се третира като мюсюлманин (DÜZDAĞ (ed). 1998, 188; ERDEM 1996, 27; FRIEDMANN 2003, 109–110)³. Респ. деца, озовали се в ислямски плен без родителите си, каквито са немалка част от малолетните роби в Османската империя, се възприемат като мюсюлмани, дори и все още да не са формално въведени в исляма.

Сравнителният анализ на коментираните документи относно робопритежателите *зимми* откроява видими различия сред тях. За разлика от твърде широко разпространеното робовладение сред висшата и средната еврейска прослойка в по-големите османски градове (с. 294–296), данните за християнското робовладение свидетелстват по-скоро за маргинално явление. Причините според Тодорова би следвало да се търсят не толкова в ограниченията, налагани от османската власт, колкото в отдавна прекъснатата на Балканите робовладелска традиция, много преди османските нашественици да стъпят на полуострова. Макар и оскъдни, наличните източници разкриват твърде разнороден социален състав на робопритежателите християни, сред които фигурира дори робовладелец българин. Сред собствениците на роби е и „архонтът“ Михаил Кантакюзин, показно екзекутиран по подозрения в крупни злоупотреби, който поддържа внушителна свита от роби. В изворите са засвидетелствани и провокативни за широката общественост примери за участието на хора с християнско вероизповедание (най-вече размирници, харамии и хайдутти), които действат в „смесени“ от конфесионална гледна точка банди, за отвличания и заробвания на свободни поданици на империята (с. 309). Индикативни за твърде „нищожните“ размери на християнското робовладение през османската епоха са коментираните примери за „фиктивни“ робопритежатели, които веднага даряват свободата на закупените роби. Типичен е коментираният от Тодорова случай със софийския митрополит

³ О. Тодорова привежда в потвърждение правното мнение на Ебуссууд Ефенди. Относно ислямското разбиране за малолетните като потенциални мюсюлмани О. Тодорова се позовава и на Y. H. Erdem и на Y. Friedmann.

Даниил, който дарява пред шериятския съд през 1662 г. свободата на робинята си от влашки произход. Показателен е и фактът, че из цялата Османска империя православните епископи приканват християните – както местните, така и чужденците – да даряват средства за откупуването на роби християни (с. 311–312). Не са изключение обаче и случаите, отнасящи се за някои балкански, в т.ч. и български търговци, установили се в Русия в началото на XVIII в., които обслужват двупосочния трафик на роби, протичащ между двете империи. Една от причините за продължаващото робовладение от страна на християни, поданици на империята, вкл. и през XIX в., според О. Тодорова се дължи на факта, че в своето огромно мнозинство робите в Османската империя са предимно чужденци. Сред другите фактори, благоприятстващи включването на отделни християни, в т.ч. и българи, към групата на робоприитежателите е амбивалентното отношение на Църквата спрямо робството.

Заедно с примерите за вътрешното за империята немюсюлманско (еврейско и християнско) робовладение в шеста глава е обрисувана и панорамна картина на робството и робовладението в европейския късносредновековен и ранномодерен свят. На основата на последните изследвания върху тези проблеми авторката поставя акцента върху балканските жертви на западноевропейското робство – както православни християни, така и мюсюлмани и евреи – и разкрива някои негови пресечни точки със съвременните му от разглеждания период османски „робски“ реалии. Убедителни са изводите ѝ, че още преди края на Средновековието западноевропейското робство започва да се оформя като почти реципрочен образ на мюсюлманското – при това функционира не само споделена „робска култура“, но и общ за Средиземноморието робски пазар, в който непримиримите на думи идеологически врагове, християни и мюсюлмани, търгуват взаимноизгодно помежду си. Босненският пример със заробванията на еретиците патарени сочи според Тодорова, че като основополагащ както за късносредновековното, така и за ранномодерното европейско робство се оформя не етническият, а конфесионалният принцип (с. 321). Приведени са данни както за православни християни, така и за мюсюлмани и евреи от османските Балкани, „робуващи“ в ренесансова и просвещенска Европа. Именно по пътя на османо-европейската търговия с роби много православни, в т.ч. и българи, заробени първоначално от османците, завършват като роби в някоя от католическите колонии в Леванта (с. 328–329).

Последната част от монографията, обозначена като *Епилог*, е твърде далеч от традиционното разбиране за заключение. Не само защото над-

хвърля общоприетите обеми (с. 356–402). Освен хронологическото финализиране на периода – става въпрос за над 100 години, в тази последна част авторката поставя изключително важни и за днешното ни общество въпроси – както за българския „прочит“ на робството през XIX в., така и за причините, довели до налагането на метафората „турско робство“ като обозначение на целия османски период от българската история. Тази финална част от монографията интегрира поставените в няколко нейни публикации идеи относно последния период от съществуването на робската институция, преосмислянето ѝ в съвременната историография и в публичното пространство (TODOROVA 2008–2009; TODOROVA 2017, 15–34; TODOROVA 2019, 5–55). О. Тодорова коректно отчита безспорния принос на теоретичните постановки на Албена Хранова за изясняване образа на робството в българската словесност в изследването на тази допреди десетина години почти неизучена територия (HRANOVA 2011, 351–514), но с основание подчертава, че „късното робство“ у нас тепърва чака да бъде подробно проучено и че, от друга страна, проблемът за българските възрожденски и следосвобожденски рефлексии и саморефлексии на робска тема е твърде сложен и многостранен.

Един от въпросите, които О. Тодорова поставя и на които прави опит да даде отговор, е кога и как именно се стига до смесване на двете „турски робства“ – буквалното и метафоричното – в общественото съзнание. Според представената от нея хипотеза предпоставките за трайното им сливане би трябвало да се търсят в събитията от навечерието на Освобождението (393 и сл.). „Колкото повече след Освобождението избледнява паметта за „буквалните“ робски премеждия на българите под османска власт, толкова повече мощ набира метафората „турско робство“ като обозначение на целокупния османски период от българската история и, както О. Тодорова отбелязва, тя „несмущавано се настанява във всички форми и жанрове на родната следосвобожденска словесност“. Нещо повече – сдобива се и със статута на „непокатим“ исторически термин (с. 401). От първите години на т.нар. преход към демокрация датират и първите според Тодорова целенасочени опити метафората „турско робство“ да бъде „разметафорена“, преносният ѝ смисъл да бъде смачкан или най-малкото – оставен на заден план, за да ѝ се припише буквално звучене (с. 402). Емоционални, но за съжаление твърде реалистични са финалните констатации на авторката, че целта на всичко това всъщност е „съпротивляващите се на реабилитацията на квазитермина „турско робство“ академични и интелектуални кръгове да бъдат „изобличени“ като „национални предатели“ и „родоотстъпни-

ци“, като по този начин се постигне и тоталната морална дискредитация на застъпваните от тях либерални възгледи за по-нататъшното развитие на българското общество и държава (с. 402–403). Без самата аз да навлизам в задълбочен коментар на тази „отворена“ в публичното пространство полемика, изцяло ще се съглася с Олга Тодорова, че „Колкото повече се знае за действителното робство през османската епоха в различните му проявления – държавно и частно, домашно и военно, аграрно и галерно, мъжко, женско, детско и пр., толкова по-трудно ще бъде занапред да се злоупотребява с тази тема“ (с. 403).

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

ATANASOV, N., 2013. Robite begalci v Osmanskata imperija. *Vestnik Tverskogo gosudarstvennogo universiteta*, serija „Istorija“, вып. 4, 3–11 [In Bulgarian]. (АТАНАСОВ, Н., 2013. Робите бегълци в Османската империя. *Вестник Тверского государственного университета*, серия „История“, вып. 4, 3–11).

CVETKOVA, B., 1954. Robstvoto v Osmanskata imperija i po-specialno v bulgarskite zemi pod turska vlast. *Istoricheski pregled – Historical review*. (2), 82–100. [In Bulgarian]. (ЦВЕТКОВА, Б., 1954. Робството в Османската империя и по-специално в българските земи под турска власт. *Исторически преглед*. (2), 82–100).

DAL LAGO, E., C. KATSARI (ed.), 2008. The Study of Ancient and Modern Slave Systems: Setting an Agenda for Comparison. In: *Slave Systems: Ancient and Modern*. Cambridge University Press, 5.

DÜZDAĞ, M. E. (ed.), 1998. *Şeyhülislâm Ebussu'ûd Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı. Fetâvâ-yı Ebussu'ûd Efendi. Şûle Yayınları*. Istanbul, 188.

ERDEM, Y. H., 1996. *Slavery in the Ottoman Empire and Its Demise, 1800–1909*. New York: St. Martin's Press, 27.

FRIEDMANN, Y., 2003. *Tolerance and Coercion in Islam: Interfaith Relations in the Muslim Tradition*. New York: Cambridge University Press, 109–110.

GJUZELEV, V., 1997. Balgari i zhiteli na balgarski gradove v italianskite gradove-daržavi Genua i Venecija i v njakoi ot tehните kolonii i faktorii prez XIV–XV vekove (predvaritelni belezhki). V: *Balgari v Italija i italianci v Balgarija. Prinosi*. Sofia: Demaks, 212–219 [In Bulgarian]. (ГЮЗЕЛЕВ, В.,

1997. Българи и жители на български градове в италианските градове-държави Генуа и Венеция и в някои от техните колонии и фактории през XIV–XV векове (предварителни бележки). В: *Българи в Италия и италианци в България. Приноси*. София: Демакс, 212–219.

HINKOVSKI, S., 2013–2014. Novi genueski notarialni aktove za balgari robi ot nachaloto na XV vek. In: *Bulgaria Medievalis. Studies in Honour of Professor Vassilka Tapkova-Zaimova*. Sofia: Bulgarian Historical Heritage Foundation, Vol. 4–5, 229–243 [In Bulgarian]. (ХИНКОВСКИ, С., 2013–2014. Нови генуезки нотариални актове за българи роби от началото на XV век. In: *Bulgaria Medievalis. Studies in Honour of Professor Vassilka Tapkova-Zaimova*. Sofia: Bulgarian Historical Heritage Foundation, Vol. 4–5, 229–243).

HRANOVA, A., 2011. *Istoriografija i literatura za socialното konstruirane na istoricheski ponjatija i Golemi razkazi v bulgarskata kultura XIX–XX vek*. Т. 2. *Zhivotat na tri ponjatija v bulgarskata kultura: Vazrazhdane. Srednovekovie. Robstvo*. Sofia: Prosveta, 351–514 [In Bulgarian]. (ХРАНОВА, А., 2011. *Историография и литература за социалното конструиране на исторически понятия и Големи разкази в българската култура XIX–XX век*. Т. 2. *Животът на три понятия в българската култура: Възраждане. Средновековие. Робство*. София: Просвета, 351–514).

MATANOV, HR., 2004. Novi svedenija za bulgari robi, prodavani na ostrov Krit v nachaloto na XIV v. V: BAEVA, I. (sast.) *Ironijata na istorika – prof. Milcho Lalkov*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 64–68 [In Bulgarian]. (МАТАНОВ, ХР., 2004. Нови сведения за българи роби, продавани на остров Крит в началото на XIV в. В: БАЕВА, И. (съст.) *Иронията на историка – проф. Милчо Лалков*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 64–68).

MLADENOV, M., 2017. Bulgarskoto Chernomorie prez XIV vek – kontaktna zona na pravoslavie i katolicizam. V: *Balkanite – ezik, istorija, kultura*. Т. 5. Veliko Tarnovo, 208–219 [In Bulgarian]. (МЛАДЕНОВ, М., 2017. Българското Черноморие през XIV век – контактна зона на православие и католицизъм. В: *Балканите – език, история, култура*. Т. 5. Велико Търново, 208–219).

SAKAZOV, IV., 1932. Novootkriti dokumenti ot kraja na XIV vek za balgari ot Makedonija, prodavani kato robi. *Makedonski pregled – Macedonian review*. 7(2–3), 1–62 [In Bulgarian]. (САКЪЗОВ, ИВ., 1932. Новооткрити документи от края на XIV век за българи от Македония, продавани като роби. *Македонски преглед*. 7(2–3), 1–62).

TODOROVA, O., 2002. Prisluzhnici i konkubini: robinite – edna neizsledvana socialna kategorija ot epochata na osmanskoto vladichestvo (XV–XVII v.). *Istoricheskio badeshte – Historical future*. (1–2), 230–269 [In Bulgarian]. (ТОДОРОВА, О., 2002. Прислужници и конкубини: робините – една неизследвана социална категория от епохата на османското владичество (XV–XVII в.). *Историческо бъдеще*. (1–2), 230–269).

TODOROVA, O., 2008–2009. Robskata institucija v Bulgarija v perioda na nejnija zalez. *Istoricheskio badeshte – Historical future*. (1–2), 85–141 [In Bulgarian]. (ТОДОРОВА, О., 2008–2009. Робската институция в България в периода на нейния залез. *Историческо бъдеще*. (1–2), 85–141).

TODOROVA, O., 2014. Robi-plennici po vreme na vojната mezhdu Osmanskata imperija i Sveshtenata liga ot kraja na XVII vek: hristijano-mju-sjulmanski paraleli. V: *Lichnost, narod, istorija. Nacionalnoosvoboditelnite borbi prez perioda XV–XIX v.* Institut „Balashi“, Ungarski kulturnen institut, Sofia; Istoricheski muzej – Chiprovci. Sofia: Gera-Art, 150–167 [In Bulgarian]. (ТОДОРОВА, О., 2014. Роби-пленници по време на войната между Османската империя и Свещената лига от края на XVII век: християно-мюсюлмански паралели. В: *Личност, народ, история. Националноосвободителните борби през периода XV–XIX в.* Институт „Балаша“, Унгарски културен институт, София; Исторически музей – Чипровци. София: Гера-Арт, 150–167).

TODOROVA, O., 2016. „Nishto drugo osven pravoto na pokrovitelstvo...“: Robskata integracija v Osmanskata imperija v svetlinata na otnoshenijata mezhdu gospodari i robi (po materialo ot Centralnite Balkani, sredata na XVI – nachaloto na XVIII vek). *Istoricheski pregled – Historical review*. (3–4), 22–88 [In Bulgarian]. (ТОДОРОВА, О., 2016. „Нищо друго освен правото на покровителство...“: Робската интеграция в Османската империя в светлината на отношенията между господари и роби (по материали от Централните Балкани, средата на XVI – началото на XVIII век). *Исторически преглед*. (3–4), 22–88).

TODOROVA, O., 2017. Robstvoto prez epochata na Kasnata Osmanska imperija v bulgarskata i chuzhdata istoriografija: dopirni tochki i razminavanija. V: RACHEVA, V. (sast. i nauchna redakcija). *Bulgarite v Osmanskata imperija, XIX v. Ponjatija, strukturi, lichnosti*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 15–34 [In Bulgarian]. (ТОДОРОВА, О., 2017. Робството през епохата на Късната Османска империя в българската и чуждата историография: допирни точки и разминавания. В: РАЧЕВА, В. (съст. и научна редакция). *Българите в Османската империя, XIX в. Понятия,*

структури, личности. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 15–34).

TODOROVA, O., 2017. Zhertvi, begleci, prestapnici: neintegriranite robi v Rumelija (XVI – sredata na XVIII v.). *Istoricheski pregled – Historical review*. (3–4), 86–129 [In Bulgarian]. (ТОДОРОВА, О., 2017. Жертви, беглеци, престъпници: неинтегрираните роби в Румелия (XVI – средата на XVIII в.). – *Исторически преглед*. (3–4), 86–129).

TODOROVA, O., 2018. Belezhki varhu hristijanskoto robovладение na Balkanite prez osmanskata epoha. – In: BILJARSKI, IV. (sast.) *Laudator Temporis Acta. Studia in Memoriam Ioannis A. Božilov*. Vol. 1. Religio. Historia. Sofia: IK „Gutenberg“, 402–424 [In Bulgarian]. (ТОДОРОВА, О., 2018. Бележки върху християнското робовладение на Балканите през османската епоха. – In: БИЛЯРСКИ, ИВ. (съст.) *Laudator Temporis Acta. Studia in Memoriam Ioannis A. Božilov*. Vol. 1. Religio. Historia. София: ИК „Гутенберг“, 402–424).

TODOROVA, O., 2019. „Chernite arapi“, realni i vaobrazeni, prez osmanskata epoha. *Istoricheshko badeshte – Historical future*. (1–2), 113–143 [In Bulgarian]. (ТОДОРОВА, О., 2019. „Черните арапи“, реални и въобразени, през османската епоха. *Историческо бъдеще*. (1–2), 113–143).

TODOROVA, O., 2019. Nedorazkazanata istorija na robstvoto: Kam predpostavkite za edna publichna „vojna na terminite“. *Istoricheski pregled – Historical review*. (1), 5–55 [In Bulgarian]. (ТОДОРОВА, О., 2019. Недоразказаната история на робството: Към предпоставките за една публична „война на термините“. *Исторически преглед*. (1), 5–55).

TODOROVA, O., 2021. *Domestic Slavery and Slave-Holding in Ottoman Rumili*. Reviewed by Assoc. Prof. Svetlana Ivanova and Assoc. Prof. Stefka Parveva. Sofia: Gutenberg Publishing House [In Bulgarian]. (ТОДОРОВА, О., 2021. *Домашното робство и робовладение в османска Румелия*. София: ИК „Гутенберг“).

Prof. Krassimira Mutafova, DSc

“St Cyril and St Methodius” University of Veliko Tarnovo

Orcid.org/0000-0003-3373-3721

Scopus Author ID: 57209621522

Web of Science Researcher ID: AER-2681-2022

e-mail: k.mutafova@ts.uni-vt.bg

АМЕРИКАНСКИ ПОГЛЕД ВЪРХУ СЛЕДВОЕННАТА
СЪВЕТСКА ПОЛИТИКА В ИЗТОЧНА ЕВРОПА – ОТ СЪЗДАВАНЕТО
НА ИЗТОЧНИЯ БЛОК ДО КРАХА НА СИСТЕМАТА

Рец. на книгата: Марк Крамер. СССР и Източна Европа (1941–1991).

София, Сиела, 2022. 670 с.

Проф. д-р Искра Баева

Исторически факултет на Софийския университет

„Св. Климент Охридски“

Току-що преведената и издадена за пръв път именно на български език книга на Марк Крамер (по-известен у нас като Креймър) от Издателство Сиела „СССР и Източна Европа (1941–1991)“. 2022. 670 с. [Mark Kramer, USSR and Eastern Europe (1941–1991). 2022]; Борислав Гаврилов, превод от английски; отговорен редактор: Христо Блажев; редактор и консултант: Васил Сотиров, е уникално явление в историческото книгоиздаване у нас. Тя е преведена от авторски ръкопис и е издадена на български, преди това да стане с оригинала на английски. Както личи от *Въведението*, текстът е завършен през 2021 г. От него

става ясно и това, че книгата не е писана за български читатели (нещо, което се потвърждава и от съдържанието и научния апарат). От началото на прехода превежданата и издаваната у нас американска историческа литература непрекъснато нараства, но никога не е била оригинално издание на български. Това наистина е впечатляващо и изисква специално внимание към книгата „СССР и Източна Европа (1941–1991)“.

Марк Креймър предлага на българските читатели книга изследване, изградена върху широк кръг архивни документи, немалка част от които са разсекретени през последните години от руските архиви. Това силно

повишава стойността на книгата му, защото руските/съветските архиви са едни от най-трудно достъпните, а се страхувам, че в сегашната ситуация те още дълго ще останат недостъпни. Затова книгата има всички шансове за успех сред професионалните историци в България, особено с оглед на личността на автора: професор и директор на Центъра за изследване на Студената война към Харвардския университет. Тезите на автора в обемистия том са защитени с архивни документи, което е много важно, но можем само да съжаляваме, че повечето от тези документи не са достъпни и за останалите историци, които да ги анализират сами. Така или иначе, благодарение на тези архиви авторът е поставил под въпрос много общоприети тези за събития от сложната история на Източния блок.

Заглавието на книгата равнопоставя двете съставки на източноевропейския социализъм – водещата сила Съветския съюз и подчинените му страни от Източна Европа. Въпросът е доколко те могат да бъдат наистина равнопоставени не само като значение, а и като разказ. Книгата обхваща не само Студената война, а и малко по-дълъг период, тъй като разказът започва в средата на Втората световна война – нахлуването на вермахта в Съветския съюз на 22 юни 1941 г., и завършва с последните събития от 1991 г. Тази хронология, както и първото място на Съветския съюз в заглавието, подсказва, че в центъра е именно Съветският съюз. Започва се с Антихитлеристката коалиция, която осигурява на СССР сътрудничество със Запада (Великобритания и САЩ), общата им победа над Третия райх и последвалото превръщане на Съветския съюз в глобална сила, а се завършва с края на Съветския съюз след седем десетилетия съществуване. Това е основата на разказа.

А какво е мястото на втората част от заглавието – Източна Европа? Ще започна с това, че понятието е употребено в геополитически, а не в географски смисъл, сиреч само за онази част от източната половина на Стария континент, която в края на войната влиза в съветската сфера на влияние и се превръща в Източен блок. И понеже България е неотменна част от понятието, очакванията на българския читател са тя да има съответното място, но не е така. Жалко, тъй като първото издание на книгата е именно на български. Марк Креймър се е застраховал, като в предговора е показал, че се е опитал да опознае и България. Но то е малко повърхностно: например той обявява, че подкрепата за комунистите през 1945–1946 г. е незначителна, което е валидно за Румъния, но не и за България; той определя Тодор Живков като задържал се „на поста си по-дълго от всеки друг комунистически управник в Европа“, но 35-те години партийно лидерство

на Живков (1954–1989) и 27 години държавно със сигурност (1962–1989) са по-малко от 44-те години на Енвер Ходжа начело на Албанската партия на труда (1941–1985) и дори от 39-те години на Йосип Броз-Тито начело на ЮКП/СЮК (1941–1980) и 36 години начело на държавата (1944–1980). Тези неточности намаляват силните страни на книгата, но демонстрират една стара истина – че никой не може да е специалист по всичко и че в публикациите си историците би трябвало да се придържат към темите, които наистина са изследвали, а ако излязат извън тях, е добре да потърсят публикации на съответните изследователи.

Книгата на Марк Креймър е структурирана в девет глави, в които в хронологично-проблемен ритъм той проследява политиката на Съветския съюз към източноевропейските социалистически страни, а на моменти и към Китай (КНР). Въпреки че първите шест глави представят и събитията в Източна Европа, те остават на по-заден план, а основното внимание е съсредоточено върху съветската роля при пренасянето на своята обществено-политическа система и при контрола върху функционирането ѝ. Този подход обяснява заглавието, в което СССР е на преден план, но донякъде поставя под въпрос съюза „и“ преди Източна Европа, който предполага равнопоставеност. Мисля, че по-точно би било, ако съюзът „и“ беше заместен от „към“ или още по-точно, „съветската политика към“. И тази забележка не намалява стойността на изследването, но съобразяването с нея би насочило читателите към същината на написаното в този внушителен том.

Разказът следва основните предизвикателства в следвоенната политика на Съветския съюз към Източна Европа. В началото е периодът, когато СССР за пръв път поставя под свое влияние региона (който преди войната е формиран като *cordon sanitaire* за предпазване на Европа от болшевиките), после е анализът на причините за остракирането на Югославия от съветската сфера, независимо че именно тя е първенец при прилагането на сталинския обществено-политически модел (SELENI 2019; ZEGERT 2014, 214–231)¹, следват повтарящите се кризи на този модел в сателитните страни и съветската реакция: първата, последвала смъртта на Сталин (1953–1956), втората е насилствено прекъснатият опит на чехословашките комунисти да демократизират социализма (1968), третата е полският

¹ Тук вероятно е моментът да обърна внимание върху това, че една немалка група европейски историци, посветили усилията си на разработката на източноевропейския социализъм, предпочитат да го определят като държавен социализъм от съветски тип.

работнически бунт и появата на първата масова организация, нарушила политическата система на социализма – Независимия самоуправляващ се профсъюз „Солидарност“, а последната завършва с краха на съветския модел в Източния блок (сиреч без Югославия и Албания). В последните три глави фокусът е изцяло върху Съветския съюз, като в първата от трите е проследено обратното влияние на краха на източноевропейския социализъм върху провала на „перестройката“ на последния съветски лидер Михаил Горбачов. Книгата завършва с теоретични разсъждения как трябва да се интерпретира историята на Източния блок.

Това кратко представяне на съдържанието показва, че книгата е опит да се разкаже историята на целия половинвековен период на връзката между Съветския съюз и Източна Европа. Това е изключително трудна задача, защото става дума, от една страна, за държавата с най-обширна територия в света, която рязко променя ролята си след войната, а от друга, за осем държави, които изживяват дълбоки преобразования във всяко едно отношение. Затова книгата не може да предложи пълнота. Тя се спира само на кризисните моменти в източноевропейското пространство, съпроводи създаването и развитието на Източния блок. Прави впечатление огромната историческа литература, посочена от Марк Креймър по многобройните проблеми. Когато споменава едно или друго събитие, той цитира много изследвания, които демонстрират голямата му осведоменост в съвременната историография, а и насочват читателите към допълнителни публикации (за съжаление, българските са минимален брой, а останалите са трудно достъпни за българския читател). Изненадата идва от това, че впечатляващо обширният научен апарат на книгата не е съпроводен с библиография. Предполагам, че тази липса се дължи на желанието на издателството да спести хартия, но при всички случаи тя пречи на високата оценка за нея.

Като всяко изследване, особено толкова мащабно, в написаното могат да се открият и немалко неточности и грешки, а аз, като изследовател на много от описаните събития, имам и своите несъгласия. На тях ще посветя следващите редове.

Ще започна с по-общата забележка, че като цяло книгата е съсредоточена върху политическите и военните аспекти на отношенията, като почти липсва икономическата основа както на кризите, така и на отношенията. А без този аспект трудно може да се разбере как се стига до Пражката пролет например или до много от българските специфики в Източния блок (не че са посочени). В същата категория бих поставила и твърдението

за „катастрофалната индустриализация“ на страните от Източния блок. Ако за някои от централноевропейските държави индустриализацията по съветски модел би могла да се определи така, това не може да се каже за балканските: България от страна с начална индустриализация преди войната след нея бързо се модернизира, влиза в числото на индустриализираните държави и достига в класацията на ООН по човешко развитие до 32-ро място, от което рязко отстъпва с 20–30 позиции в годините на прехода. Пак по тези причини е трудно да се приеме и тезата за „рязко и продължително понижаване на жизнения стандарт“. Не е точно и обяснението за проруските нагласи в някои държави от Източна Европа, като панславизъм, тъй като в случая с чехите става дума за идеята за славянска взаимност, родена там в средата на XIX в. и практикувана в региона в следващите десетилетия, а и в България русофилството има свои собствени корени.

А ето и по-конкретните неточности и фактологични грешки. Ще започна с първата глава, посветена на събитията от 1941 до 1949 г. Трудно ми е да приема, че създаването на новите осем държави в Източна Европа е свързано с Версайския мирен договор и другите договори, тъй като тези държави се раждат при разпадането на континенталните империи, което става още преди края на войната, а повечето – Финландия, Естония, Латвия, Литва и донякъде Полша, се раждат от територията на Руската империя, която нито присъства на Парижката конференция от 1919 г., нито участва в някой от договорите там.

Чехословашките легиони не са изпратени „първоначално в Царска Русия“, а са създадени там от военнопленници от австро-унгарската армия. Судетската област не е „регион, включващ областите Бохемия и Моравия“, а отделни територии по границите на Чехия и Моравия с Германия и Австрия.

Авторът посочва странна хронология на военните действия на Третия райх през 1940 г.: „Германските войски завземат контрола над страните от Бенелюкс (Белгия, Нидерландия, Люксембург), Дания и Норвегия, след което предприемат решителна офанзива срещу Франция“. Както знаем, Бенелюкс е създаден след 1944 г., а Дания и Норвегия са нападнати през април, а едва през май вермахтът атакува Белгия, Холандия, Люксембург и Франция. Неточно е и твърдението, че американските войски спират на р. Елба, защото това е било предпочитанието на ген. Д. Айзенхауер. Както е известно, докъде ще достигнат войските е определено между водещите сили в Антихитлеристката коалиция.

Вероятно на непознаване на българската история се дължи и твърдението, че СССР екзекутира българския регент княз Кирил. Ние обаче знаем, че княз Кирил е само един от тримата регенти и е екзекутиран след присъда на т.нар. Народен съд в България, а не в/от СССР. Странно е и това, че твърдението е подкрепено от следния източник: *Петър Делев*. България в годините на Втората световна война 1939–1945. Варна: Литернет, 2006. Аз, а и други историци, с които се консултирах, не познават такава книга, докато автор с това име е познат, но е траколог.

При изброяването на изключенията от правилото властта да е поета от комунисти, върнали се от емиграция в Москва, Креймър е посочил някои местни комунистически лидери, но не и Трайчо Костов или Цола Драгойчева, Ласло Райк, Янош Кадар. А все пак книгата излиза за пръв път в България.

Съществуват неточности и при посочването на следвоенните териториални промени, където е заявено, че Чехословакия „губи значителни части от някогашната си територия във всички региони (Бохемия, Моравия и Словакия)“, което не отговаря на реалностите, тъй като на Чехословакия е върната Судетската област, а тя губи само най-източната си територия – Карпатска Украйна, присъединена към Украинската СР. А към новоприсъединените към Полша територии би трябвало да се добави и Източна Прусия (само една трета от нея е присъединена към СССР – Кьонигсберг и околността, днес Калининградска област).

Пресилено е твърдението, че никое източноевропейско общество не е показало голяма обществена подкрепа за комунистическата алтернатива, най-малкото защото на парламентарните избори в Чехословакия от май 1946 г. ЧКП излиза на първо място с 38 % от гласовете (никой не оспорва резултатите и провеждането на изборите), да не говорим за българските комунисти, които авторът в цялата книга поставя на една плоскост с румънските (?). А наистина непонятно е следното: „когато темпото на „движението към социализъм“ се усилва, повечето източноевропейски страни стават известни като „народни демокрации“ по примера на СССР“. Непонятно е, не само защото идеята за „народната демокрация“ е формулирана от Георги Димитров върху опита на Испанската гражданска война, а и защото следвоенните преобразования са именно към народна демокрация, а отказът от нея е осъществен под натиска на Сталин след началото на Студената война. Много ярък пример за еволюцията на народната демокрация е българският пример и начинът, по който Георги Димитров е принуден да се откаже от нея в доклада си пред V конгрес на БКП през

декември 1948 г., като обяви, че тя е форма на диктатура на пролетариата (KALINOVA 2016, 85–104)².

В следващите глави на книгата, по които авторът има свои изследвания, неточностите са много по-малко, но и там не липсват. Във втора глава (посветена на конфликта с Югославия) например се твърди, че от края на пролетта на 1946 г. отношенията между Тито и Сталин непрекъснато се влошават, което обаче противоречи на избора на Белград за седалище на създаденото през септември 1947 г. Коминформбюро, както и на това, че съветските представители посочват именно Югославия като пример за останалите държави. Друго, което прави впечатление в тази глава, е значителното място, отделено на вероятната подготовка за военна интервенция срещу Югославия, главно в условно наклонение, и то при положение, че нищо такова не става.

Третата глава проследява сътресенията след смъртта на Сталин. Тук прави впечатление твърдението за „много по-машабното въстание в Чехословакия в началото на юни (1953 г.)“, където всъщност има стачна вълна. Не е прецизна и оценката, че през 1956 г. Владислав Гомулка „постепенно преминава към по-гъвкава версия на националния комунизъм“, тъй като той се обявява за „полски път към социализма“ още през 1948 г., заради което е обвинен в дяснонационалистическо отклонение, отстранен е от ръководството на Полската работническа партия, изключен е и е арестуван. Когато Креймър описва Унгарската революция, срещаме неточности като тази, че Имре Наги отново става министър-председател на 28 октомври, докато той е върнат на този пост в началото на революцията – в нощта на 23 срещу 24 октомври, или пък твърдението, че УСРП (Унгарска социалистическа работническа партия), заела мястото на саморазпуснатата се в края на октомври Унгарска партия на трудещите, е възстановена, а не новоучредена, както е всъщност. Интересен подход показва авторът и към избиването на 20-ината обсадени в Будапещенския градски партиен комитет (между които е и реформаторът Имре Мезьо) на 30 октомври на Площада на републиката (Köztársaság tère). Той нарича това убийство инцидент и твърди, че то има успокояващ ефект (!) и „В действителност, както вече знаем, обсадата в Köztársaság tère е отклонение и всъщност помага за възстановяването на по-голямо обществено спокойствие в Будапеща“. Според него това кръвопролитие свидетелства, че „основните структури

² Тази тема е добре разработена в българската историография, но ще посоча само една от последните публикации, тази на Ев. Калинова.

на ортодоксалното комунистическо управление в Унгария бързо се разпада“; докато на мен ми се струва, че говори по-скоро за голямото обществено ожесточение, натрупано в годините на т.нар. ракошизъм (унгарския сталинизъм). Но това наистина е въпрос на интерпретация и отношение към събитията.

В тази глава фигурира и параграф за отношението на Китай към Унгарската революция, но неясно защо няма такъв за Югославия, която има пряко отношение към събитията. А важната от гледна точка на промяната в съветската линия към Източна Европа Декларация за новите принципи в отношенията със съюзниците (равноправие, изтегляне на „съветските съветници“ и т.н.) от 30 октомври не е спомената в частта за Унгарската революция, а е спомената едва в параграфа за Китай.

Четвъртата глава, която се занимава със събитията от 1968 г., също се нуждае от уточнения. Например това, че Съветският съюз никога не се е ангажирал твърдо с Новотни е вярно само за времето на Брежнев, но не и за Хрушчов, който по време на посещението си в Чехословакия през 1964 г. демонстрира особено близки отношения с Новотни. Що се отнася до Полския март и неговия антисемитски характер, трябва да се уточни, че той не е инспириран от Владислав Гомулка, а от неговите противници в ръководството на ПОРП около министъра на вътрешните работи Мечислав Мочар. Освен всичко друго, с антисемитската вълна те се опитват да уязвят Новотни заради еврейския произход на съпругата му. Неточен е и изразът, че през 1967 г. Румъния е скъсала със съюзниците си от Източния блок – за разлика от Албания Румъния продължава да членува и в СИВ, и във Варшавския договор до краха на системата. Но по-важната ми забележка е към твърдението: „Скоро след интервенцията Чаушеску се опитва да подобри отношенията си с останалите членове на Варшавския договор“ Всъщност Чаушеску подема остра антисъветска кампания още на 23 август 1968 г. (тогавашния национален празник), когато обявява обществена мобилизация, говори за опасността от военна интервенция на Варшавския договор и срещу Румъния, организира и среща с Тито за координиране на действията им. Тази румънска позиция е оценена високо от Запада, Чаушеску се възползва с пълна сила от това и получава икономически и политически отстъпки. Подобряването на отношенията между Румъния и петте страни, чиито войски влизат в Чехословакия на 21 август 1968 г., настъпва едва в началото на 80-те години, с други думи – повече от десетилетие по-късно.

В главата, посветена на полската „Солидарност“, прави впечатление липсата на вътрешнополитическите детайли в борбата между ПОРП и

„Солидарност“. Няма го IX извънреден конгрес на ПОРП от юни 1981 г., чиито решения отиват по-далеч и от предложенията на Пражката пролет. Те показват еволюцията на ПОРП в посока, която ще я насочи към т.нар. консултативна демокрация, а в края на десетилетието ще я накара да предложи Кръгла маса за поделяне на властта със „Солидарност“. Пак в тази посока бих посочила и липсата на повратната среща от 4 ноември 1981 г. между Войцех Ярузелски, кардинал Юзеф Глемп и Лех Валенса. Защото именно на нея се подготвя почвата за онова, което Креймър определя като „поразителен успех на вътрешното решение на Ярузелски“ с „изненадващо малко кръвопролития“.

Шестата глава представя есените революции в Източна Европа и краха на източноевропейския социализъм. Основната ми забележка към нея е по разминаването на оценката за процесите в България в документите и в авторския текст. Имам предвид това, че в съветските документи консервативните сили, противопоставящи се на „перестройката“ на Горбачов, са изброени така: ГДР, Чехословакия и Румъния, докато в текста на книгата към тях е прибавена и България. Това разминаване показва не нещо друго, а непознаване на българското преустройство. Защото през втората половина на 80-те години Тодор Живков, независимо че е доайн в Източния блок, предлага толкова радикални реформи (Юлската концепция от 1987 г.), че предизвиква острата реакция на Горбачов, който го обвинява, че се е отказал от ръководната роля на БКП – прави го на личните им срещи на 16 октомври 1987 и 23 юни 1989 г.

Последните ми бележки са към заключителните глави и отново са по източноевропейските реалности. Ще започна с това, че не Горбачов преустановява заглушаването на западните радиостанции. Това е договорено от Заключителния акт в Хелзинки на 1 август 1975 г. и тази договореност позволява на американските представители да настояват за спазването му, както разказва в спомените си Реймънд Гартхоф (GARTHOFF 2001).

Вярно е, че през януари 1990 г. последният конгрес на ПОРП взема решение за саморазпускане на партията и на следващия ден е учредена нова, но нейното име не е Съюз на демократичната левица (СДЛ), а Социалдемокрация на Република Полша (СдРП). През 1991 г. тя създава коалиция СДЛ, с която през 1993 г. печели изборите и която през 1999 г. трансформира в партия СДЛ, но дотогава е СдРП.

Авторът правилно твърди, че в **почти** всички случаи първите свободни избори водят до „решителни победи на некомунистическите кандидати“, но това се отнася за страните от Централна Европа, докато на

Балканите първите избори в **почти** всички случаи са спечелени от преименуваните бивши управляващи – БСП, Фронта за национално спасение на Йон Илиеску, социалистите в Сърбия и Черна гора през 1990 г., а през март 1991 г. – от Албанската социалистическа партия (бивша Албанска партия на труда).

Накрая се чувствам длъжна да обърна внимание и на неточности и неясноти, които се дължат на превода на книгата. В началото на българския преход много книги се издаваха набързо, без да се обръща внимание на прецизността, но този случай не е такъв, тъй като книгата има редактор (с историческо образование) и консултант, така че забележките ми са по-скоро към тяхната работа. По-важните ми коментари се отнасят до изписването на кирилица на имената, които поради специфичното приспособяване на латиницата към местните езици се произнасят по различен начин. Става дума за румънския крал Михайл, изписан като Михаил, за унгарските политици Кирай, изписан Кирали, кардинал Йозеф Миндсенти, написан Йозеф, за министър-председателя и последен лидер на УСРП Карой Грос, представен като Кароли Грош, за полските дейци Южвяк, написан Йозвяк, Муш, изписан Мус, Шивицки, изписан Сивицки, Бьерут или Берут, изписан Биерут, за местността Ястжембе, написана Ястжебие, а и руската фамилия Лашченко, изписан някъде като Лашенко. Да не говорим за транскрипцията на Комсомола като Комунистическа младежка лига. Пак към превода и редакцията са забележките ми, че от сегашно историческо време тук-там се преминава към минало свършено, че статиите в научните сборници са наречени навсякъде есета (на български тази дума има друг смисъл), използването на думата спонсориране, вместо подкрепа, финансиране, неподходящи словосъчетания като насилствени въстания (има ли други?) или военни офицери, „сфери на отговорност“ вместо „сфери на влияние“, „тласък на изток“ вместо „натиск на изток“, южен ред вместо фланг, „струпаните на сергии тълпи от протестиращи“ (?) в Пекин през 1989 г., предпочитането на наименованието Трансистрия вместо Приднестровие (авторът с основание го предпочита, защото така е известно в англоезичния свят, но в България не е така), подзаглавието „**Възходът** на правителството на Мазовецки“, когато става дума за създаването на това правителство, което просъществува година и четири месеца.

Мисля, че всички тези забележки трябва да бъдат посочени и по възможност коригирани, защото те приличат на лъжицата катран в кацата с мед. Имам предвид това, че огромната част от текста е коректен и важен за

детайлното опознаване на съветската следвоенна политика към Източна Европа. За целта Марк Креймър е използвал и представил огромен брой нови документи, проследил е еволюцията на многобройни действащи лица, съпоставил е някои от съвременните документи с по-късните спомени на дейците. Книгата е много полезна, но огромният ѝ хронологичен и географски обхват е довел и до немалко неточности, които пречат за пълноценното ѝ възприемане.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

GARTHOFF, R., 2001. *Spomeni ot Studenata vojna*. Sofia: Uniskorp [In Bulgarian]. (ГАРТХОФ, Р., 2001. *Спомени от Студената война*. София: Унискорп).

KALINOVA, E. 2016. „Narodnata demokracija“ – nachaloto i krajat na edna ideja. *Novo vreme – New time*. (3–4), 85–104 [In Bulgarian]. (КАЛИНОВА, Е. 2016. „Народната демокрация“ – началото и краят на една идея. *Ново време*. (3–4), 85–104).

KRAMER, M., 2022. *USSR and Eastern Europe (1941–1991)*. Sofia: Siela [In Bulgarian]. (КРАМЕР, М., 2022. *СССР и Източна Европа (1941–1991)*. София: Сиела).

SELENI, I., 2019. *Ot darzhaven socializam kam postkomunisticheski kapitalizam: kriticheski pogled*. Sofia: Iztok–Zapad [In Bulgarian]. (СЕЛЕНИ, И., 2019. *От държавен социализъм към посткомунистически капитализъм: критически поглед*. София: Изток–Запад).

ZEGERT, D., 2014. Politologichni vazgledi varhu darzhavnija socializam v Iztochna Evropa. *Istoricheski pregled – Historical review*. (5–6), 214–231 [In Bulgarian]. (ЗЕГЕРТ, Д., 2014. Политологични възгледи върху държавния социализъм в Източна Европа. *Исторически преглед*. (5–6), 214–231).

Prof. Iskra Baeva, PhD
Faculty of History
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
e-mail: baeva@clio.uni-sofia.bg